

Textos per entendre millor la Guerra Civil

No jubilem la memòria (2003–2012)

PETRÒPOLIS

Editorial Petròpolis
www.petropolis.cat
ISBN 978-84-616-9667-3

Disseny i edició de la col·lecció: Jaume Llambrich
(<http://www.basar.cat>).

Imatge de la coberta

Un brigadista fa feines en una vinya per ajudar els pagesos. Fotograma de la pel·lícula realitzada pel brigadista Harry Randall, de la unitat de fotografia de la XV Brigada. Priorat. Primavera del 1938.

Este llibre es troba sota una llicència Creative Commons
Reconeixement-No comercial-Compartir amb la mateixa llicència
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/es>

Taula de continguts

Introducció / Introduction 5

I. ELS INICIS

Un intent d'arqueologia de l'odi: Falset 1910–1936 11
PERE AUDÍ FERRER

La singular experiencia de la Guerra Civil y la revolución en el Aragón republicano 23
JOSÉ LUIS LEDESMA

Més enllà de tòpics 43
TONI ORENSANZ

II. LA GUERRA CIVIL I LES BRIGADES INTERNACIONALS

La Batalla de l'Ebre, una necessitat per la República 55
JOSEP SÀNCHEZ CERVELLÓ

La unidad fotográfica de la brigada Lincoln 67
JUAN SALAS

La desmobilització de les Brigades Internacionals 77
ANDREU MAYAYO

Robert Capa y Les Masies / Robert Capa and Les Masies 85
NIL THRABY

Imatges per a la història: les Brigades Internacionals en Terres de l'Ebre (juliol-octubre de 1938) 101
MAGÍ CRUSELLS

III. SANITAT

Más allá del campo de batalla: una cueva hospital en la Guerra Civil española 115
ANGELA JACKSON

Les fosses comunes de la Torre de Fontaubella i els Guiamets a la Batalla de l'Ebre 137
ALBERT SABATÉ RULL

IV. PROTAGONISTES

- Understanding and Misunderstanding Negrín /
Comprender y no comprender a Negrín 145
GABRIEL JACKSON

- Franco: la venjança del justicier 157
PAUL PRESTON

- Corresponsals estrangers durant el setge de Madrid i la caiguda
de Catalunya 171
PAUL PRESTON

- Agustí Centelles: un fotoperiodista al front i la rereguarda durant
la guerra civil espanyola (1936–1939) 189
TERESA FERRÉ

V. LES CONSEQÜÈNCIES

- Los niños desarraigados de la Guerra Civil 207
SHIRLEY MANGINI

- Aftermath of Civil War: the British perspective on the internment
camps in France 215
ANGELA JACKSON

- Dones i guerra 235
CORAL CUADRADA

VI. RECORDANT LA GUERRA

- Milton Wolff Returns to Marçà / Milton Wolff regresa a Marçà 239
ANGELA JACKSON

- España en mi corazón 247
HEATHER BRIDGER

- Remarks delivered at *Return to the Ebro* 253
JUAN A. ALSACE

- Ruta històrica de llocs emblemàtics de la Guerra Civil a Marçà i el seu
entorn / Historical Tour of Significant Sites Relating to the Civil War
in and around Marçà 258
RACHEL RITCHIE I ALBERT SABATÉ

Introducció

No Jubilem la Memòria es va crear a Marçà l'any 2003 com una iniciativa sorgida de persones interessades a conservar la història recent, sobretot els fets històrics i la memòria del període de la II República i la Guerra Civil espanyola (1931-39) a la comarca del Priorat.

Volíem demostrar que encara hi ha moltíssimes coses de la Guerra Civil que no sabem i no hem vist. Es tracta d'un període d'una gran complexitat i de molts silencis allargassats fins als nostres dies.

A l'octubre del 2003 es va complir el 65è aniversari del comiat de la Guerra Civil espanyola de les Brigades Internacionals. 65 anys d'un adéu que va deixar més òrfena encara l'Espanya republicana i va representar la creació d'una llegenda que encara es manté viva. I d'aquests 65 anys, l'edat en què tot ho jubilem, ve el nom de No Jubilem la Memòria.

Introduction

No Jubilem la Memòria was formed in Marçà in 2003 by a group of people with an interest in preserving recent history, especially the events and memories of the Second Republic and the Spanish civil war (1931-39) in the region of the Priorat.

The aim was to show that there were many things relating to the civil war that remained unknown and were still awaiting discovery. The civil war period is one of great complexity, with long silences that have lasted until the present day.

October 2003 was the sixty-fifth anniversary of the farewell of the International Brigades to Spain's civil war. Their departure left Republican Spain even more isolated but can be seen as the start of the creation of a legend that still continues today. Those sixty-five years, the age at which many people retire (jubilar-se) gave rise to the name of the association, 'No jubilem la memòria' which roughly translated from Catalan means, 'Let us not retire the memory'.

This year (2013) marks ten years since the formation of the group. Throughout these ten years we

Enguany farà deu anys que vam néixer i al llarg d'aquest temps hem intentat fer recerca i organitzar un seguit d'activitats. Fruit de la recerca, hem pogut elaborar l'exposició "Preludi de l'última batalla: les Brigades Internacionals al Priorat, 1938" amb el llibre que l'acompanya. També hem produït un parell de documentals, un dels quals ha estat guardonat amb el premi MemoriReus i la Menció Especial del Memorial Democràtic.

Hem dut a terme diverses activitats, com la inauguració del monument —obra de Josep Tomàs Tatay— dedicat a la pau i a les Brigades Internacionals a Marçà, les plaques als cementiris de la Torre de Fontaubella i dels Guiamets en record de les víctimes de la batalla de l'Ebre enterrades a les fosses comunes d'aquests cementiris, homenatges a brigadistes i soldats republicans o visites històriques. A més, cada any organitzem un seguit de conferències dins de les Jornades No Jubilem la Memòria, durant les quals hem pogut comptar la presència d'historiadors locals, catedràtics d'història i historiadors de gran renom internacional.

have been carrying out research and organising various activities.

Based on this research we have been able to produce a photographic exhibition 'Prelude to the last battle: The International Brigades in the Priorat, 1938', together with an accompanying bilingual book of the same name. We have also produced two documentary films, one of which, *The International Brigaders Among Us*, won the 'MemoriReus' prize and received special mention from Memorial Democràtic, the Catalan government department for the recovery of the history of the war and post-war periods.

Various events have been organised by the group, such as the inauguration of the monument designed by Josep Tomàs Tatay in Marçà and dedicated to peace and the International Brigades, the plaques at the cemeteries of La Torre de Fontaubella and Els Guiamets in memory of those who died in the Battle of the Ebro and were buried there in communal graves, ceremonies recognising the role played by Brigadiers and Republican veterans, historical tours and, every year, a series of lectures at the annual events organised by No Jubilem la Memòria. For these lectures, we were fortunate to be able to call upon local historians, university lecturers and internationally famous historians.

En aquest llibre es recullen les conferències que s'han fet al llarg de les nou Jornades No Jubilem la Memòria, per poder celebrar els deu anys de l'Associació amb la presentació d'aquest llibre.

This book collects together the talks that have been given at nine annual events organised by No Jubilem la Memòria and has been published to celebrate the tenth anniversary of the association.

I. ELS INICIS

Un intent d'arqueologia de l'odi: Falset 1910–1936

Pere Audí Ferrer

Després del fracàs del cop d'estat de juliol del 36 a Barcelona, es desfermà arreu de Catalunya una duríssima repressió, i Falset, el Priorat, no en foren una excepció. Aquesta repressió portà a la presó, a la tèpia del cementiri, a la cuneta de la carretera,... a milers de ciutadans. Sobre els autors, els seus motius,...

Tota investigació ha de tenir una pregunta motiu, una pregunta a la qual la investigació ha de respondre. I la nostra pregunta es situava, i es situa, al voltant de la repressió de l'estiu-tardor del 36 a Falset. De fet és una doble pregunta o una pregunta que n'involucra dues. És a dir, per què fou assassinat qui fou assassinat i per a què, en nom de què. De la primera part de la pregunta, el per què, el motiu, us n'intentaré donar resposta jo.

A partir d'aquesta pregunta se'n van plantejar dues hipòtesis. La primera: la repressió fou cega, gratuïta, indiscriminada.

La segona hipòtesi. La repressió no fou gratuïta, respongué a un pla que tenia un objectiu que passava per la liquidació física d'un determinat tipus de persones.

Ens vam decidir per intentar provar la segona. A mesura que anàvem avançant en la investigació, se'n anaven fent paleses tres qüestions. Primera, si volíem entendre bé alguna cosa, havíem d'anar més lluny, com digué el poeta, i així ho vam fer, remontant-nos més o menys a inicis del segle xx. Va ser quan vam començar a entendre moltes coses i quan va sorgir l'expressió arqueologia de l'odi, entenent per arqueologia de l'odi la recerca dels factors que podien explicar, que podien fer-nos entendre el per què d'aquells assassinats. I fixeu-vos que he dit entendre, no justificar ja que creiem que no és aquesta la nostra tasca, com no ho és fer valoracions ètiques, morals, sobre aquest tema. Aquesta qüestió implicava les altres dues. Segona, havíem de conèixer fil per randa qui

eren i què representaven els assassinats. Tercera, havíem d'entendre la societat en què es movien.

Tot plegat tenia unes implicacions metodològiques clares: havíem de buidar tot document que es referís a aquella època i que ens caigués a les mans o que nosaltres féssim caure a les nostres mans. Des d'aquests plantejaments estem buidant, pel que fa a la meva part de la investigació, contribucions rústiques, urbanes, matrícules industrials, censos electorals, padrons d'habitants, els fons d'associacions de Govern Civil, la premsa local, part de la premsa provincial, singularment l'editada a Reus que és la que ens forneix de més informació sobre la comarca, fulls parroquials, els fons de resultats electorals corresponents a eleccions municipals, legislatives,... Hem utilitzat també tots els arxius particulars als quals hem pogut accedir,... En definitiva tot allò que ens permetés conèixer quelcom de l'estruccura social i econòmica falsetana i quin paper jugava cadascú dins d'ella.

És veritat, sobre tot pel que fa a partits polítics, que tenim molts buits encara, buits que no sabem si podrem arribar a omplir mai. Així, per exemple, no comptem amb cap llistat de membres de la Lliga o del Partit Tradicionalista, partits que dominaren la vida política falsetana durant molts anys.

La xerrada, que ja us dic ara que serà molt densa, l'he estructurat en dos blocs, cadascun dels quals ens donarà a conèixer algun dels motius que mogueren als botxins a fer aquella tria de noms i no un altra.

El modern Sometent català basava la seva acció en el reglament aprovat el 3 de juny de 1890. Segons aquest reglament la finalitat del cos era “*asegurar la tranquilidad del país, hacer respetar las leyes y las autoridades legalmente constituidas y perseguir, hasta su captura ó completo exterminio, á toda partida latro facciosa, ...; á los ladrones y malhechores ..., y á toda persona reclamada por la Justicia*”.

En principi, per tant, la missió del cos era assegurar l'ordre i la pau pública, arribant allí on no arribés la Guàrdia Civil i col·laborant amb ella amb la persecució de delinqüents, partides armades,...

El problema aparegué amb l'augment de la conflictivitat social. Aleshores, qualsevol sindicalista massa actiu podia ser declarat fora de la justícia i, per tant, esdevenia susceptible de ser empaitat pel Sometent. El fet que el conflicte social acabava esdevenint normalment un conflicte d'ordre públic afavorí la identificació d'ordre públic amb ordre social, un determinat ordre social. Aquest moviment convertia el cos, de defensor de l'ordre públic en defensor de

l'ordre social establert. S'entén així que Cris Ealham el defineix com a “*milicia antisindicalista de derechas que desempeñó un papel protagonista en la represión de los sindicatos*”. A més de la seva funció, l'estructura organitzativa, l'origen social dels seus membres, els seus lligams amb l'església,... feren que es convertís en una de les institucions més odiades pels sectors populars. Comencem per l'estructura organitzativa.

En primer lloc, els càrrecs més importants estaven en mans de militars fet que li donava a la institució un bernís marcadament militar. El Cap nat del Sometent era el Capità General de Catalunya qui, a més d'entendre en tots els afers relacionats amb la institució proposava al govern el nom del President de la Comissió Organitzativa.

Aquesta estava formada per un President i setze membres civils. El President havia de pertànyer a la classe de Oficiales Generales; és a dir, havia de ser un General i els auxiliars havien de ser “*proprietarios hacendados en los pueblos ó caseríos comprendidos dentro de la zona del Somatén*”. El President tenia funcions executives en els afers corrents i expedia les llicències d'armes. La Comissió resolia amb el President els afers pendents sorgits entre reunió i reunió i proposava al Capità General “*las medidas que cree necesario adoptar para el mejor servicio y objeto de la Institución*”.

Aquesta comissió era la que autoritzava al somatenista a “*guardar en su poder un arma larga y municiones para la defensa de sus personas y bienes*”. Evidentment, qui havia de disposar d'una arma per a dur a terme la important i delicada tasca de mantenir l'ordre públic havia de merèixer la plena confiança de la comissió organitzadora. Dit sigui de pas, les publicacions internes del Sometent portaven abundant informació sobre armament, llocs de venda,...

L'estructura organitzativa es completava amb els càrrecs de Caporal i subcaporal de Partit Judicial, de Districte Municipal i els de Poble.

És obvi, a partir dels estatuts, que no tothom podia formar part del Sometent. Vegem qui en formava part a Falset i qui era el Caporal i Sots caporal de Districte.

Gràcies a una Guia anuari que es va publicà al 1931 en el context que comentarem més tard, coeixem a la perfecció el nom dels 108 somatenistes de Falset i els de tota Catalunya.

Els membres del Sometent pertanyien, en general, al bo i millor de la societat falsetana. Gairebé 3 de cada 4 eren propietaris o membres de professions

liberals i 26, gairebé un 25%, eren majors contribuents, és a dir, de les persones que més riquesa posseïen. Els membres d'allo que podríem anomenar classes mitjanes i els dels sectors populars configuraven la resta de l'espectre i eren una minoria.

Aquest predomini de les classes benestants bé confirmat si analitzem quins eren els seus ingressos. El padró de 1930 aporta una dada molt interessant: els ingressos dels falsetans. Devia ser una dada que cadascú donava de forma voluntària ja què aproximadament un 25% de la població activa masculina no anota cap ingrés. A partir dels ingressos declarats hem pogut calcular una mitjana d'ingressos del conjunt de la població activa i una mitjana dels ingressos dels membres del Sometent. Com es pot comprovar la del conjunt es situa bastant per sota de la dels somatenistes: 2318,8 contra 3315,1. Si tenim en compte que un obrer no qualificat guanyava 6 pts al dia, la diferència es podria xifrar en la meitat del sou base anual d'un obrer no qualificat.

Si analitzem els quadres dirigents del Sometent falsetà veiem com predominen els propietaris agrícoles i la mitjana d'ingressos és superior a la del conjunt i gairebé dobla la del conjunt de la població, 4328,6 pts.

Pel que fa als dirigents del partit judicial, la cúpula del poder local, anem encara més amunt en l'estructura social. El cap del partit era Miquel Sas Mor, un dels propietaris més importants de la comarca si bé, com no hem pogut localitzar cap contribució rústica de la Bisbal ni de Bellmunt que era on tenia les terres, no podem saber de moment la magnitud del seu poder econòmic. Sí que coneixem bé el cas del sots caporal de districte, Ricard Mestre Divorra. Ell mateix era un propietari de tipus mitjà amb terres valorades en unes 683 pts. La seva dona, Gertrudis Magrinyà Pujol, era una de les primeres fortunes rústiques de Falset, la sisena sobre més de 1000 contribuents al 1919, amb terres valorades en unes 2643 pts. Així les coses, s'entén que Ricard Mestre Divorra al 1930 declarés uns ingressos de 10.000 pts, sent un dels cinc falsetans que declararen aquest ingrés que era el màxim declarat.

Pel que fa a la seva filiació política, coneixem únicament la de 33 dels membres i aquesta indica clarament la seva vinculació a partits d'ordre, als partits de la dreta. Unió Social.

També ajuda a fer-nos una idea de l'adscriptió política dels somatenistes el fet que dels 17 regidors que tingué l'ajuntament falsetà, durant l'època de la Dictadura de Primo de Rivera, 11 eren somatenistes i dels 3 alcaldes, els

tres foren somatenistes. Un d'aquest tres alcaldes fou Ricard Mestre Divorra, President d'Unió Social al 1923 i sots caporal de Partit Judicial de Falset. És evident que el dictador confiava en la gent de la institució ja què era ell qui els nomenava.

Pel que fa al cap de Partit Judicial, Miquel Sas Mor havia estat diputat provincial del Partit Tradicionalista i tenia gran amistat amb Frederic Escoda Sancho, que també ho havia estat. El propietari més important de la localitat del Molar, caporal de poble del Sometent, casà un fill i una filla amb una filla i un fill de Miquel Sas Mor, un exemple ben il·lustratiu d'allò que s'anomena endogàmia social. És força evident que entre els membres del sometent hi figuraven personatges molt importants del món del tradicionalisme.

La institució tenia uns forts lligams amb l'església i la seva ideologia; lligams que s'evidenciaven de diverses maneres. Així, la seva patrona era la Verge de Montserrat.

En segon lloc, les organitzacions locals tenien una bandera i un dels moments més importants d'aquestes organitzacions era l'acte de benedicció de la bandera, actes religiosos i socials de molta trascendència que reunien el bo i millor de la societat civil, militar i eclesiàstica de la localitat on es celebraven. A les madrines els lliuraven unes medalles amb la imatge de la Verge de Montserrat per una cara.

En tercer lloc, les autoritats locals del Sometent assistien als principals actes religiosos del calendari catòlic. Un exemple és quan els bisbes o arquebisbes, cas de Mossèn Vidal i Barraqué, feien les visites pastorals pels pobles del bisbat o arquebisbat eren rebuts “*tradicionalment [...] pel rector, per les autoritats locals, les forces del sometent o de la guàrdia civil, quan n'hi havia, les persones més significades religiosament i social i pel conjunt de fidels de la parròquia*”, emprant les paraules de Manuel Fuentes i Francesc Roig, autors del llibre *Manuel Borràs i Ferré: una vida al servei de l'Església*.

A nivell local aquesta vinculació del sometent amb el catolicisme s'observa perfectament. Dels 108 somatenistes falsetans recollits a la Guia Anuario, 25 eren membres del grup local de la Federació de Joves Cristians, coneguts com a fejocistes, i 16 ho eren de la Congregació de la Puríssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist i formaven part de les seves junes, única relació d'associats de què disposem. De ben segur que devien ser molts més els associats que eren sometenistes. La Congregació era una organització catòlica que, a més a més

de tenir una finalitat mutualista, organitzava, entre altres actes religiosos, les processons de Setmana Santa. De fet, un dels seus càrrecs, l'andador, havia “*de entregar y recoger los vestidos de los “ARMATS”; será también de su incumbencia, arreglar la procesión del Viernes Santo, y todas cuantas tuvieran que asistir los congregantes.*”

Si analitzem el cas del caporal de Partit Judicial, el ja esmentat Miquel Sas Mor el veiem qualificat de prestigiós catòlic per Andreu Audí, mossèn del Molar que fundà el 1914 el full dominical *Lo Baix Priorat*, publicació que es proposava “*reconquerir per a la Iglesia, els pobles que en mal hora li robaren l'indeferenisme, la irreligió i les predicacions anàrquiques*”. Tant Miquel Sas així com Frederic Escoda col·laboraren amb d'altres grans propietaris de la comarca en el sosteniment econòmic del full.

Un cop comentats els vincles socials, polítics i religiosos anem a comentar la seva activitat com a vetlladors de l'ordre públic. Cap a l'agost de 1919, s'inicià a Falset una vaga molt dura i llarga i un període d'instabilitat social i política. Poc abans, al juliol s'havia expulsat un sindicalista i disparat contra dos més, errant el tret. Podria ser que la presència dels sindicalistes estés relacionada amb l'inici de la vaga.

Segons el cronista de *Fructidor*, publicació de tendència anarquista, cap a mitjans d'agost de 1919 les dones jornaleres van demanar cobrar 4 pts de jornal. La reacció de la patronal “*parapetada en su centro carco clerical-amarillo*” (clara referència a Unió Social) no es féu esperar. Per una part respongueren mobilitzant la Guàrdia Civil i el Sometent: “*;Guardia Civil; somaten! Con ametraladoras hay que contestar-dijeron ellos- a esta demanda que todavía no cubre lo mas rudimentario de nuestras necesidades [...] hecharon el somaten armado a la calle y mandaron a buscar todo un ejército de Guardia Civil*”. És a dir, optaren per la repressió. A més, van declarar una mena de locaut i van deixar de contractar gent. És evident que Unió Social, acabada de crear, començava a funcionar.

Pel que sembla, es van contractar esquirols entre els miners (de Bellmunt?) i els jornalers van anar també a la vaga en solidaritat amb els jornaleres. A més, la vaga s'estengué per la localitat en solidaritat amb els jornalers i jornaleres: “*Los hombres se negaron a recoger avellanas y a hacer traición, y por consiguiente abandonaron las casas que no querían ceder a la demanda. La solidaridad fue absoluta dándose el caso de abandonar a los patronos recalcitrantes los dependientes de las tiendas, los carreros, las sirvientas y las lavanderas*”.

La Guàrdia Civil actuà: al cap d'uns dies de vaga, el 31 d'agost, un diumenge al capvespre, cap a les nou, quan molts dels treballadors estaven al café de la cooperativa, es van adonar que “en la puerta de nuestra Sociedad estaban algunos burgueses acompañados del somaten provocando de palabra y hecho a los socios que iban subiendo”. La presència del comptador i altres membres de la Junta demanant als socis que no fessin cas de les provocacions evità un enfrontament “quedando los provocadores con la rabia de no poderse pelear y con los revolvers enarbolados algunos de ellos”. Però la cosa no acabà aquí ja que al cap de poc “nos vimos sorprendidos viendo que corriendo se dirigían a la Sociedad 50 o 60 guardias civiles al mando de un teniente que llevaba el revolver en la mano excitados como si fueran en misión de santa cruzada”. Un cop al local, varen carregar els mausers i els van demanar que lliuressin les armes que tenien però no n'aparegué cap ja que, segons el corresponsal de Fructidor, “nadie disponía de armas mas que los provocadores que contemplaban satisfechos su obra cristiana desde la calle”.

No sabem com va acabar el conflicte ni quan, si bé a l'abril, maig de 1920 hi havia patrulles del Sometent pel camp la qual cosa va motivar una queixa d'un regidor de l'oposició “pues entiende que de esta manera no se asegura ni guarda el orden”. La resposta de l'alcalde fou molt concisa i palesa que la tensió també havia arribat a la institució municipal: respongué que “de lo que es de la exclusiva competencia de la Alcaldía [ésta] hace lo que estima más conveniente; que en su funcionamiento no hay que buscar mala fe ni parcialidad [...].” I efectivament, segons l'article 66, els alcaldes podien demanar l'auxili del sometent “cuando lo haga necesario cualquier conflicto local y no tengan, o no baste otra fuerza pública de que dispongan”. Ara bé, també podia tractar-se d'una iniciativa de l'Associació de Propietaris del Camp, devant de la vaga que probablement encara seguia ja que segons l'article 62 del reglament de la institució, els alcaldes podien demanar l'aixecament del Sometent “a consecuencia de orden superior o aviso particular”. De fet, a l'agost de 1921 les deliberacions municipals recullen una petició en aquest sentit d'aquesta associació: “Se acuerda de conformidad con la petición del Sr. Presidente de la ‘Asociación de propietarios del Camp’ sobre la organización de las patrullas nocturnas, para la guarda y vigilancia de las cosechas”. Tornant al 1920 i a la queixa del regidor, la resposta s'enten millor en funció d'aquesta jurisdicció que l'alcalde tenia sobre el sometent i probablement feia mesos que les patrulles eren presents pels camps per a evitar l'acció de piquets que malmetessin arbres, collites,... forma d'actuació gens estranya en aquests tipus de conflictes.

El sometent tornà a tenir força feina al desembre de 1920. El 30 de novembre de 1920 queia assassinat pels pistolers del Lliure l'advocat sindicalista Francesc Layret. Com a resposta s'intentà dur a terme una vaga general a Barcelona. L'1 de desembre, les organitzacions cenenistes de Valls i Reus decideixen enviar-hi dos dels seus membres, Trench i Joan Garcia Oliver, per tal de conèixer de primera ma l'evolució de la situació. Malgrat que la vaga no va tirar endavant amb força, aquests dos emisaris, de retorn a Tarragona, informen que “*Barcelona está ardiendo por los cuatro costados; es necesario ir a la revolución*”. Es decidí, a partir d'aquesta informació exagerada, estendre la vaga per la província. Amb aquesta finalitat sis sindicalistes (entre ells Garcia Oliver i Hermoso Plaja l'editor de *Fructidor*), deixaren Tarragona i anaren intentant extender la vaga per alguns pobles on tenien certa força: Reus, Alforja, Cornudella i Ullde-molins, fins arribar a Falset.

I és que al Priorat la CNT tenia bastanta força . Des de Falset dos d'ells es desplaçaren cap a Reus i Tarragona per tal d'informar-se de l'evolució dels aconteixements però, abans d'arribar a Reus, foren detinguts per la Guàrdia Civil. Armats com anaven ja què en teoria s'estava a les portes d'una insurrecció popular, foren conduïts a la caserna del cos i apallissats, anant a parar després a la presó de Pilats a Tarragona. Per la seva banda, els altres quatre sindicalistes que romangueren a Falset foren detinguts per la Guàrdia Civil amb l'ajut del sometent local.

Les actes de l'ajuntament es refereixen així al fet: la Guàrdia Civil auxiliada “*por el somaten de esta localidad con el celo y actividad que le son propios, bajo la dirección de su Cabo D. Vicente Rull Borja*”, qui era el 15è propietari en importància de Falset, van detenir la nit del 3 de desembre “*a unos peligrosos sindicalistas [...] asegurando el orden público amenazado*”.

L'acta recull la felicitació pertinent: “[...]se acuerda felicitar al cabo del Sotaten por la buena organización del mismo y dar cuenta del anterior acuerdo a la Comandancia de la Guardia Civil de Tarragona a los efectos procedentes”.

Com hem dit, es sindicalistes eren el seu objectiu i el sometent els combatia amb tota la força. Vegem un exemple de fora de la comarca. El diari *Tarragona* publicava a principis de 1921 aquesta notícia: “*Dicen de Manresa que en las inmediaciones del puente de Rajadell algunos sotatenistas detuvieron a José Larroya (a) 'Nen gran', quien, al dársele el ja!o!, se insolentó y abofeteó a uno de los sotatenistas, manifestando que era sindicalista, tratando, además, de agredirle,*

pero no pudo efectuarlo, porque antes de llegar a tal extremo, y en defensa propia, el individuo del somatén disparó su arma, dejándole cadáver.

Tot plegat feia que els sectors populars odiessin la institució, com es reflecteix en un article que aparegué al febrer de 1920 a *Fructidor* i en el qual es llençava un fort atac al sometent, atac que s'explicaria arrel de la seva presència en el conflicte que vivia la societat falsetana. L'article anava signat per un falsetà, Joan Pi, i el llegirem pràcticament sencer ja que creiem que ens dóna una bona idea de com era vista aquesta institució des de l'esquerra. “*Para qué sirve el somatén?*” es preguntava al títol. I contestava:

[...] los mismos explotadores de antaño ven derrumbar sus privilegios y no fiándose de las ‘plegarias’ con las que tampoco creen, buscan otros medios igualmente estériles que la corriente justiciera arrastrará cual torrente vertiginosa que se lo lleva todo.

Ya no fían del Dios todopoderoso y piden armas y mas armas organizándose en somatenes al amparo de la ley que ellos mismos han hecho a su gusto.

Ellos dicen que reorganizan el somatén para ayudar al vecino cuando le arde la casa, para perseguir a los ladrones, para acosar a los lobos [...] ¡Ah! no; precisamente es cuando ya no hay fieras, ni ladrones, que no sean de levita, que ellos piden armamentos nuevos. No son para los lobos estas armas mortíferas, son para mantener esclavos a los pueblos, son para apagar la voz de los productores que piden pan y justicia, son para perseguir al que trabaja y no come.

És evident que l'esquerra percebia el sometent com una institució al servei de les classes dominants que, veient perillar el seu domini, havien decidit armar-se per a mantenir-lo. I sempre que pugueren, el desarmaren.

El 14 d'abril de 1931, cap a mitja tarda, Joaquim Llorens, al front del comité republicà de Falset va entrar a l'ajuntament, va acomplir amb el ritus de tirar pel balcó de l'Ajuntament el retrat d'Alfons XIII que fins segons abans havia presidit el despatx de l'alcalde, li demanà a aquest que els lliurés “*la vara representativa de la seva autoritat monàrquica*” i proclamà la República a quarts de set de la tarda. Doncs bé, una de les primeres coses que el nou poder instal·lat a Barcelona ordenà i que el comité local acomplí certament amb plaer fou el desarmament del Sometent: abans del dia 16 ja s'havia ordenat el seu desarmament. Els somatenistes, segons consta en l'acta de la sessió de l'ajuntament d'aquell dia, van acatar “*com a verdaders ciutadans les ordres donades*”.

És evident que el nou poder desconfiava de la institució. Fou aleshores que s'edità el llibre *Guia Anuario* en un intent de congraciar-se amb la República. Pocs mesos després, a l'agost, se'ls hi van retornar les armes.

Novament a l'abril de 1934, quan les relacions entre el govern català i l'espanyol anaven de mal borràs degut a la famosa llei de contractes de conreu, es mostrà la malfiança dels sectors d'esquerra cap aquesta institució. El 27 d'abril foren substituïts aquelles autoritats locals “que per la seva significació ‘dretana’ i enemiga de Catalunya i de la República” mereixien ser-ne exclosos, com figura en una carta que C. Vidal, membre del Centre Catalanista Republicà de Tarragona, adreçà a un “significat element de la política d'esquerra”. La destitució fou seguida de l'oportuna recollida d'armes de la majoria dels somatenistes falsetans, realitzada el 20 de juny. Alhora, s'escorcollaren els edificis d'algunes entitats falsetanes de caire dretà com Unió Social. Allí tenia la seu la Federació de Joves Cristians. I s'hi trobaren armes de diversa mena que, segons donà a entendre la premsa local, formaven part de l'atrezzo del grup de teatre d'aquesta entitat amb la qual tans bons lligams tenien els somatenistes, com ja ha quedat dit. Amb aquesta maniobra sembla que s'aconseguí un sometent adicte a la Generalitat.

Així fou com, a Falset, durant els fets d'octubre del 34, la premsa local parlà del Sometent d'Esquerra com a protagonista de la revolta. En el transcurs d'aquesta, per cert, s'empresonà tres persones per part d'aquest nou sometent. Una fou Francesc Llebaria Llorens, antic alcalde de Falset. La segona Josep Mas Llebaria, un dels principals dirigents d'Unió Social i caporal de poble del Sometent fins l'abril del 34. La tercera fou Joan Batiste Pinyol Escoda, caporal de districte del cos fins la mateixa data. Un cop més es palesà la ‘simpatia’ dels elements d'esquerra respecte els somatenistes i la seva malfiança envers el Sometent. El fracàs de la revolta comportà, entre altres coses, l'alliberament dels tres detinguts i el lliurament d'armes per part del Sometent d'esquerra.

A mitjans de setembre de 1936, foren assassinades a Falset 27 persones en un d'aquells episodis de violència revolucionària. Dels 27, 10, eren membres del sometent. Crec que la xifra és prou conclouen i que confirma la hipòtesi de que la violència del 36 no fou indiscriminada.

Si al començament ens preguntaven el per què de la violència de l'estiu-tardor del 36, crec que en tots dos casos hem trobat una resposta més o menys clara. El primer cas es pot interpretar com un acte de justícia revolucionària

contra una persona a qui l'imaginari popular el feia responsable d'un delicte econòmic contra el poble de Falset. El segon cas es tractava de retornar la violència que una institució havia infringit als sectors populars durant molts anys.

Bibliografia

- AUDÍ FERRER, Pere. ‘El Porvenir’ 1916-1936: *Vint anys de cooperativisme obrer a Falset*. Reus: Carrutxa, 2004.
- AUDÍ FERRER, Pere. *Botigues i tallers de Falset a través de les seves factures (1929-1936)*. Falset: Ajuntament de Falset, Arxiu Comarcal del Priorat, 2007
- AUDÍ, P.; ORENSANZ, T. *Joaquim Llorens Abelló*. Barcelona: Fundació Roca i Galés (Col·lecció Cooperativistes Catalans, núm.11), 2008.
- AUDÍ FERRER, P. “Joaquim Blanch, un anarquista del Masroig” (estudi introductor). A: BLANCH, Joaquim. *Rayos y truenos*. Móra d'Ebre: Imprenta Bassa, 1908. Edició facsímil. Reus: Carrutxa, 2010.
- AUDÍ FERRER, Pere. *Cooperativistes, anarquistes i capellans al Priorat (1910-1923)*. Torroja-Falset: Centre Cultural i Recreatiu La Unió de Torroja del Priorat-Arxiu Comarcal del Priorat, 2010.

La singular experiencia de la Guerra Civil y la revolución en el Aragón republicano

José Luis Ledesma¹

La Guerra Civil española, como todas las guerras de la historia, fue una realidad sucia y destructiva. No se equivocan los historiadores al estudiar con insistencia sus mortíferas dimensiones. La guerra se nos aparece como algo devastador aunque nos refiriéramos solo a sus obituarios, con unos 300.000 muertos en los frentes de batalla, al menos otras 180.000 personas ejecutadas tras las líneas del frente, más un número desconocido de hombres, mujeres y niños muertos víctimas de los bombardeos y éxodos que trajo consigo la contienda.² Y a ello habría que sumar el incalculable sinfín de heridos y traumatizados de por vida, las destrucciones materiales y económicas, o la hecatombe cultural y moral que la guerra extendió hasta el más remoto rincón del país y hasta el último de sus habitantes.

Ahora bien, tampoco es suficiente proyectar imágenes de las guerras únicamente en clave doliente, basadas solo en las destrucciones y en ese emblema moral en que se han convertido las víctimas. No todas las guerras de la historia han sido iguales, ni igualmente destructivas; de hecho la de 1936-1939 fue tan atroz porque se sumaban en ella su carácter de guerra *civil* y el hecho de participar de ese nuevo modo de guerrear que se generalizó en el mundo desde principios del siglo XX y que denominamos guerra *total*. Del mismo modo, tampoco dentro de cada conflicto bélico las cosas suceden siempre igual, pues hay diferencias entre un bando contendiente y otro, las hay también entre unas y otras regiones y en las distintas fases de la contienda. Y de igual manera, ocu-

1. Universidad de Zaragoza.

2. Paul Preston, *El holocausto español. Odio y exterminio en la Guerra Civil y después*, Debate, Barcelona, 2011, p. 17; Francisco Espinosa (ed.), *Violencia roja y azul. España, 1936-1950*, Crítica, Barcelona, 2010, pp. 77-78 y 247.

rre que, junto a su principal rostro mortífero, las guerras también han contemplado experiencias políticas, sociales, económicas, a veces incluso culturales, y desde luego individuales que, al margen de la valoración moral que generen, son dignas de estudio y atención. Este capítulo tiene por objetivo hacer un balance de algunas de ellas en el caso de Aragón.

El tajo de la guerra y la revolución

Dentro de la contienda iniciada en julio de 1936 la región de Aragón es la que presenta una de las experiencias más interesantes. No fue una región cualquiera en lo que tiene que ver con la Guerra Civil. Al contrario que otros territorios del país que vivieron la guerra retaguardia adentro, el aragonés vivió desde el principio anclado en lo peor del conflicto. La región aragonesa quedó partida en dos por una línea del frente que, como un enorme tajo, la cruzaba de norte a sur por su eje medular y la dejaba sujeta a las contingencias de un frente inestable y a las espirales de represalias tras cada avance o retroceso de unos u otros. En parte por esa peculiaridad geográfica, pero no solo por eso, vivió y sufrió la guerra con una intensidad muy particular. A pesar de los períodos de relativa calma y la pertinaz falta de armamento, las hostilidades nunca cesaron en el frente aragonés y, desde los rigores del verano monegrino hasta los fríos siberianos del asedio de Teruel, les acompañaban condiciones inclemtes que dejaron un largo reguero de muertes. Pero para muertes, las ocasionadas por las acciones bélicas. Aragón fue escenario de algunas de las batallas que a lo largo del conflicto hicieron correr más sangre –y luego más tinta y mitos–, como Belchite, Teruel o el Ebro. Y quedarían todavía las muertes violentas producidas en las retaguardias. Con la excepción de Andalucía, ningún otro territorio sufrió tanto esa caza del enemigo que llamamos “represión”. Esta región tiene el dudoso honor de ser una de las que más intensamente sufrió la violencia rebelde y franquista, y también de situar varias de sus comarcas orientales entre las que registraron una más feroz violencia en el bando republicano.³

En esas circunstancias, Aragón representaba con probabilidad la mejor metáfora de la guerra en todo el país, la mejor alegoría de esa lucha fratricida a

3. Julián Casanova, et al., *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*, Siglo XXI, Madrid, 1992; José L. Ledesma, *La Guerra Civil en Aragón*, vol. 3: *Terror “azul” y violencia “roja”*, Ciro ediciones, Barcelona, 2006. Para las dimensiones bélicas, José Mª Maldonado, *El Frente de Aragón: la Guerra Civil en Aragón (1936-1938)*, Mira, Zaragoza, 2007.

muerte entre, cuando menos, dos proyectos de sociedad que estaba desangrando el país. Entre julio de 1936 y marzo de 1938, no solo quedó dividida en dos mitades prácticamente simétricas e iguales, sino que eran del todo antagónicas en su configuración política. Fue un destacado laboratorio de experimentación del “Nuevo Estado” franquista a un lado de las trincheras. Y lo fue también, quizá más que en ninguna otra parte de la zona republicana, del proyecto o proyectos revolucionarios que se desplegaban al otro lado y a los que dedicaremos nuestra atención aquí.

Tantos años después y tras tantas losas de mitos, anatemas y silencios, no resulta fácil describir lo que pudo ocurrir. Resulta arduo salvar las trampas del tiempo y la memoria y acceder a la realidad de esa mitad oriental de Aragón que quedó en la zona republicana durante el primer año y medio largo de guerra. Para empezar, no parece que fuera ni todo una arcadia feliz, la de la “obra constructiva de la revolución” y el “pueblo campesino en armas”, ni tampoco el reino de Lucifer en la tierra, un mero infierno de rojos asesinos y comecuras. Pero los historiadores todavía discrepan, y discrepan, sobre si la realidad se acercaba más a un extremo u otro. En lo que parece haber menos dudas es en la intensidad, para bien o para mal, de aquella experiencia. El panorama, al inicio del enfrentamiento bélico, era de órdago. Las tres capitales provinciales, y con ellas la mayoría de las instancias estatales y cuadros políticos de la izquierda, habían caído bajo la férula de los sublevados al otro lado. La zona oriental era “reconquistada” por variopintas y poco coordinadas columnas de milicianos venidos de fuera con sus entusiasmos revolucionarios, prejuicios urbanos y a menudo libertaria desconfianza hacia el Estado burgués. Y desde el principio, el frente quedó siempre ahí cerca, nunca muy lejos, de cualquier pueblo o rincón regional. Así las cosas, ninguna otra región de la retaguardia republicana quedó tan pegada al frente, y ninguna experimentó tanto la desaparición del poder estatal ni una tan intensa sustitución de este último por un dispar conglomerado de comités, patrullas y grupos casi independientes en sus feudos locales.

La sublevación de una parte considerable del Ejército y de sus apoyos políticos y sociales no solo provocó el inicio de una lucha armada que con el paso de las semanas fue adquiriendo los contornos de una guerra civil. Además, allí donde la rebelión no prosperó, tuvo el efecto indirecto de dinamitar el Estado republicano. En las regiones donde el golpe militar no llegó a producirse, lo que quedó en pie de las fuerzas, recursos y resortes de ese Estado pudo competir

con las organizaciones políticas y sindicales del Frente Popular en la tarea de afrontar la lucha contra la rebelión y acometer la reconstrucción estatal. Las cosas fueron distintas allí donde –por ejemplo Madrid o Barcelona– sí hubo sublevación y esta fue abortada. La victoria sobre ella otorgó a esas organizaciones unas armas, espacios de poder y legitimidad moral y política a los que no era de esperar que renunciaran y de los que se sirvieron para tratar de hacer realidad sueños y proyectos de un orden social diferente y más justo. Muchos creyeron llegada la hora de lo que se declinaba en términos de revolución. De hecho, esta última no fue solo efecto del colapso del poder republicano sino también causa. Solo fue posible en el marco del estado de fragilidad en el que la rebelión dejó a ese poder; pero la propia movilización revolucionaria y el “hervidero de poderes” que alumbró lo arrinconaron aun más y reservaron para el Estado un papel testimonial.⁴

Claro que ese proceso fue todavía más radical en las áreas de la zona republicana donde no solo hubo una rebelión derrotada de inmediato, sino que primero pasaron unos días o semanas bajo teórico o efectivo control de los sublevados y luego fueron “arrancadas al fascismo” por las milicias obreras y republicanas. Allí el derrumbe de la maquinaria estatal fue total: primero los militares y guardias civiles asaltaron y ocuparon a sangre y fuego los instrumentos del Estado. Después esos nuevos gestores huyeron o fueron eliminados durante el avance de las columnas. Y, como resultado, estas podían llenar sin cortapisas el vacío dejado por las estructuras estatales con sus propios e improvisados grupos, poderes y formas de organización; al fin y al cabo, eran ellas y las organizaciones que les apoyaban quienes llevaban el peso de ese avance y apenas les acompañaban algunas dispersas unidades del Ejército republicano que pudieran representar a lo que quedaba de su Estado. Es lo que ocurrió en algunas comarcas y puntos concretos de Asturias, Cuenca y Guadalajara, Toledo y Albacete, Córdoba o Jaén. Pero ocurrió sobre todo, porque aquí se trató de un fenómeno generalizado en una zona mucho más amplia, en toda esa mitad de Aragón que fueron ocupando las columnas milicianas venidas de Cataluña y el País Valenciano entre finales de julio y septiembre de 1936. Si además añadimos que la mayor parte de esas columnas estaban vinculadas a la CNT y la FAI, las organizaciones partidarias de una transformación social y política más

4. Julián Casanova, *De la calle al frente. El anarcosindicalismo en España (1931-1939)*, Crítica, Barcelona, 1997, entrecuillado en p. 162.

profunda y las históricamente más hostiles a cualquier tipo de Estado, tenemos el cuadro completo. Cuando se estabilizó el frente a las puertas de las tres capitales aragonesas a finales del verano, en esa mitad oriental de la región el Estado era una entelequia y apenas quedaba nada de las anteriores estructuras de poder municipales o provinciales, políticas o económicas, policiales o judiciales. Lo que había en su lugar era un “vacío en el sentido administrativo”, un variopinto conglomerado de comités revolucionarios locales, estados mayores y comités de guerra de las columnas, colectividades, grupos de investigación, etc. que se superponían y se repartían de modo a menudo confuso el territorio.⁵ Es por eso que será en Aragón adonde llegará en mayor grado el proceso revolucionario que sacudió la zona republicana.

La vivencia y alcance de la experiencia revolucionaria

Por supuesto, la guerra se vivía como una plomiza realidad en las áreas próximas a los 400 kilómetros de frente que median desde Bujaruelo al norte hasta la sierra de Albarracín al sur. En sectores como los de Huesca, Alcubierre, Pina, Azuara y Montalbán o en el área de Teruel, decenas de pueblos sufrían la guerra en estado puro. La constante presencia de milicianos y soldados armados, sus exigencias de abastecimiento y alojamiento y el trasiego de tropas eran una realidad diaria. Y los ataques y sabotajes del enemigo, los avances y retrocesos, los bombardeos de la artillería y la aviación “nacionales” y los “paqueos” obligaban a la población a vivir en estado de alarma, atenta a las campanas y sirenas que daban la voz de alarma y presta a ir a los refugios o huir retaguardia adentro. Eso sí, la vivencia de la guerra llegaba asimismo lejos del frente. Por doquier había unidades milicianas y militares descansando, instaladas o de paso. A las quintas y jóvenes de toda la retaguardia atañían los alistamientos y movilizaciones militares, que llevaron a miles de aragoneses a combatir por todo el país. A hombres y mujeres de toda edad y condición alcanzaban las carencias y restricciones –productivas, comerciales, de subsistencias– impuestas por la situación de guerra. Y a gentes extraídas de todos los estratos sociales alcanzó la

5. Julián Casanova, *Anarquismo y revolución en la sociedad rural aragonesa, 1936-1938*, Crítica, Barcelona, 2006 [1985]; Alejandro Díez Torre, *Orígenes del cambio regional y turno del pueblo en Aragón, 1900-1938*, UNED / PUZ, Madrid, 2003, 2 vols. Lo de vacío administrativo, en Braulio Serrano, *Memorias de un hombre cualquiera*, CECBA, Caspe, 2007, p. 163.

muerte que sembraron los bombardeos de la aviación “nacional” en localidades tan alejadas del frente como Sariñena, Barbastro y Alcañiz.

Sin embargo, lo que dinamitó la vida cotidiana fue también la vivencia de un súbito proceso revolucionario que, al tratar de derribar el viejo orden social, convulsionó de manera absoluta la experiencia diaria y los fundamentos de la sociedad rural de esa mitad de Aragón. Los cambios se precipitaron desde el principio. Llegaron de la mano de las columnas de milicianos que venían de Cataluña y Levante. Alcanzaron a todas las localidades, la mayoría de ellas pequeñas (la más poblada era Caspe, con 9.924 habitantes). Y se extendieron a un sinfín de dimensiones, desde las relaciones sociales, económicas y políticas hasta la propia apariencia externa de calles y pueblos. Los fusiles y cartucheras, el trasiego de coches requisados y milicianos forasteros, los puños en alto y la ausencia de curas mostraban que todo era distinto. Los ricos debían esconder su riqueza, los católicos sus objetos de culto y todos habían de cambiar sombreros y corbatas por boinas y ropa de labor. Nuevos sonidos, como las consignas y saludos revolucionarios o los bandos del comité, sustituían al tañido de las campanas. E incluso nuevos colores invadían las calles, como el azul de los monos milicianos y el rojo de los pañuelos que lucían balcones, cuellos y brazos. Pasaban tantas cosas y tan rápido que, al decir de un entonces muchacho de 14 años, la impresión era la de estar “como en una película, una escena tras otra sin parar”.

Quizá la muestra más espectacular del cambio social que se vivía era el ataque a los símbolos del orden social. Muchos creían que la nueva sociedad precisaba, como se afirmaba en el Boletín del Consejo de Aragón, “que inexorablemente desaparezca todo lo viejo”. La llegada de los milicianos vino así acompañada en muchos pueblos del saqueo de tiendas, comercios y domicilios de los sublevados, curas y derechistas huídos, y de la quema de sus pertenencias e incluso dinero. Fueron asimismo pasto del fuego archivos parroquiales, registros civiles y de propiedad, protocolos notariales y todo vínculo con un pasado con el que se quería hacer tabla rasa. Y parecida suerte corrían los bienes de la Iglesia, víctima primera y mayoritaria de esos fuegos “purificadores”. Sotanas y crucifijos, altares y hornacinas, imágenes de santos y vírgenes e incluso restos profanados eran apilados y quemados en el centro del pueblo. Y aunque a menudo se tratara de daños parciales, a más de la mitad de las iglesias se les daba también fuego antes de convertirlas en mercados de abastos, almacenes, alber-

gues, garajes, salones o establos. Todas esas quemas, como percibiera Franz Borkenau en la de Sariñena, revestían un profundo significado simbólico. Suponían un enorme *shock* para las poblaciones locales que, entre temerosas e impresionadas, las contemplaban.

Como trauma fue la represión. La caja de Pandora de la violencia masiva la abrieron los sublevados. Al alzarse contra la República y tener en la eliminación del contrario y de toda resistencia su primera y más inexorable estrategia, inauguraron una auténtica siembra del terror que se extendió por todas partes. Pero, una vez desatada, los que se opusieron al golpe de Estado militar se sirvieron también ampliamente de ella. Tras ese golpe, y después de los muchos apoyos con que contó en los pueblos y ciudades, no faltaban en esas comarcas malquerencias y ánimos de vindicta, como los que evocaba tiempo después el escritor aragonés José Ramón Arana en *El cura de Almuniaced* y en *Nieblas*: «puñados de odio», un «odio sordo, enconado», «ese odio que sale de la tierra como vaho de muertos» y del que «unos y otros estáis podridos». Y mucho menos faltaban entre los milicianos que venían de otras regiones armados con la intención de frenar la sublevación, llegar a Zaragoza y extender la revolución. Fruto de esos odios cruzados, a la defensa de la República y de la revolución le acompañó una violencia menos intensa que la del otro bando, pero como ella implacable, concentrada principalmente durante las primeras semanas y meses de guerra y ejecutada en su mayor parte al margen de cualquier tipo de procedimiento judicial. Una violencia que fue más sangrienta en las localidades y comarcas que arrastraban desde los años previos conflictos y una mayor fractura social, y sobre todo allí donde se había producido la sublevación de julio e incluso algún choque armado contra los milicianos, y que se cebó con una particular saña contra los miembros del clero (tanto secular como regular).

Al contrario que la que tenía lugar en el otro bando, esta caza del contrario no seguía una estrategia de terror. No era solo una respuesta “espontánea” del pueblo, pero tampoco seguía un plan previamente establecido, sino más bien una suerte de lógica de “contragolpe”, también expeditivo, frente al golpe de los militares. Y no era el mero fruto de grupos de “incontrolados”, pero estaba igualmente lejos de ser una represión promocionada, dirigida e incluso ejecutada desde arriba por las autoridades e instituciones de la República. De hecho, la violencia en la zona republicana no procedía de un poder fuerte, sino que había nacido precisamente del hundimiento del Estado y era ejercida por

la miríada de comités locales y poderes milicianos que lo sustituyeron durante meses. Es justamente eso lo que explica su intensidad en el Aragón republicano. Porque en esta región, la represión barrenó las reglas de la convivencia local y precipitar divisiones y conflictos previos. Desarticuló familias y extender entre miles de familiares y allegados una atmósfera de miedo y odio. Nutrió además el rechazo que germinaba entre los muchos afectados por el nuevo orden revolucionario. Porque esa sorda oposición no venía sólo de los más próximos a las víctimas; procedía asimismo de los muchos que sufrieron otras prácticas de castigo –encarcelamientos, requisas, trabajos obligados, multas y sanciones, entrega de joyas y divisas o cesión obligada de casas y locales–. Y, sobre todo, supuso la muerte de en torno a 3.915 habitantes de la zona, muchos de ellos figuras prominentes del orden de preguerra en las comunidades rurales. Puesta en relación con la población de la zona, esa cifra implica que, con la excepción de Madrid, Aragón sufrió la violencia más intensa de toda la retaguardia republicana, y que ninguna otra comarca del país alcanza por ejemplo los índices relativos de la de Barbastro.⁶

Ahora bien, las transformaciones no eran siempre destructivas ni generaron únicamente resistencias. Hubo también lo que entonces se llamó “obra constructiva de la revolución”. Y el compás acelerado del principio generó esperanzas y adhesiones en militantes y simpatizantes de partidos y sindicatos y entre los segmentos más desfavorecidos de la sociedad rural. No en vano, los cambios eran muchos. En todos los pueblos, la llegada de los milicianos daba paso a la creación de comités revolucionarios. Esos comités daban por vez primera el poder local a grupos e individuos otrora marginados del mismo. Y esos organismos iniciaban una “normalización” de la vida local que tendría poco que ver con la de preguerra. Los comités se vuelcan en tareas de organización de la producción, trabajo, abastos y distribución de alimentos. En muchos lugares, los comités anulan el dinero y lo sustituyen por vales propios y por el trueque. Y las actuaciones llegan hasta terrenos como la cultura, la lucha contra el “pertinaz analfabetismo del pueblo trabajador” o la persecución de dos prácticas generadoras de “relajamiento moral” como el alcoholismo y la prostitución.

6. José L. Ledesma, *Terror “azul” y violencia “roja”*; Idem, *Los días de llamas de la revolución. Violencia y política en la retaguardia republicana de Zaragoza durante la guerra civil*, I.F.C., Zaragoza, 2003; Ester Casanova, *La violencia política en la retaguardia republicana de Teruel durante la guerra civil*, I.E.T., Teruel, 2007.

Pero la mayor transformación social fue sin duda la de las colectividades. Aunque el espacio aquí disponible no permite detenerse en ellas tanto como merecen, cabe apuntar que, por su trascendencia, son el más granado ejemplo y la mejor metáfora de las vivencias y cambios acaecidos en la zona republicana aragonesa. Y también de su complejidad. Por un lado, muestran hasta qué punto la experiencia revolucionaria vino desde fuera; cómo llegó de la mano de una guerra civil y de unos milicianos que mostraron escaso interés hacia los campesinos aragoneses, hasta el punto de que, según escribiera un testigo de la talla de Simone Weil, “un abismo separaba a los hombres armados de la población desarmada”. Sin llegar a considerarlas por ello una mera “imposición” externa, revelan también las resistencias con que se topó la revolución, como muestran las amenazas y coacciones con que a veces se implantaron, los conflictos con los “individualistas” o las críticas dirigidas a la CNT por las otras formaciones del Frente Popular. En tercer lugar, dejan patente que otros muchos la vivieron empero como una soñada oportunidad histórica ante la que no había tiempo que perder y sí mucho que ganar. En cuarto término, ponen de manifiesto la incomparable relevancia e impacto de los cambios, que hicieron de Aragón foco de atención mundial y destino de testigos venidos de todo el mundo a vivir de cerca y describir tan insólita revolución. Más de 140.000 colectivistas, cientos de edificios e infraestructuras construidos, maquinaria agrícola que llegaba por vez primera a los pueblos, avances en materia laboral... Todo ello no era sino la punta del iceberg de un proyecto social que tenía como horizonte una nueva sociedad construida sobre los principios de la igualdad y la solidaridad entre los pueblos, los grupos sociales y los sexos.

Y por último, la colectivización exemplifica y muestra el alcance de la propia revolución. Resulta complejo describir las actitudes de esa mayoría de la población que no estaba ni entre las víctimas y enemigos de la causa “roja” ni entre sus más firmes defensores. En realidad, faltan testimonios al margen de la propaganda de ambos bandos y que no estén afectados por la parcialidad del momento, y tampoco ayuda el hecho de que los vencedores de la guerra impusieran una visión maniquea y tétrica de aquella experiencia y reprimieran a quienes podían albergar otra. Hay que guiarse por indicios fragmentarios que aportan una visión ambivalente e incompleta. Por un lado, las mismas excepcionales circunstancias de guerra que hicieron posible aquellos cambios limitaron su desarrollo y los rodearon de un clima de inseguridad e incertidumbre.

Así las cosas, el profundo calado de las transformaciones despertó en muchos el desconcierto, recelos y temores propios del mundo rural más tradicional. Y también una cierta impasibilidad, la misma que denunciaba la prensa libertaria al insistir en que “*hay que metamorfosear la vida del campesino*” o al clamar “*despierta campesino, despierta*”. Pero al mismo tiempo, otras fuentes indican que fueron también muchos los implicados en todos esos cambios como vía para mejorar la sociedad campesina. Y refuerzan esa impresión algunos indicios, como la intensidad con que el franquismo reprimió a esos implicados y su memoria, o el hecho de que algunas colectividades renacieran de sus cenizas tras la caída del Consejo de Aragón y su desmantelamiento en agosto de 1937.⁷

Porque esa corta vida fue el otro gran límite impuesto a la experiencia revolucionaria. Un año después de que echaran a andar, la dinámica política de la guerra imponía que se retrocediera en todas esas insólitas transformaciones. El ritmo de la película que era esa vivencia se ralentizaba y, hasta que llegara su final al caer la zona bajo control franquista en 1938, seguiría un guión algo más previsible aunque no menos dramático. El de parecidas privaciones y colas, miedo a los bombardeos, evacuados y refugiados de otras zonas, horrores y hartazgo de guerra que se vivían en el resto del país. Y que se perpetuaron cuando toda la región estaba ya en zona “nacional” e incluso, en buena medida, durante la posguerra.

El Consejo de Aragón

Hay no obstante otra experiencia que permite aquilatar el alcance, luces y sombras de lo que se vivió en el Aragón republicano a partir durante el primer año de la guerra. Se trata del Consejo Regional de Defensa de Aragón (CRDA), conocido de manera abreviada como Consejo de Aragón. De las muy distintas y desde luego interesantes dimensiones del CRDA, y por mor de la brevedad, en la segunda mitad de este texto nos centraremos en el contexto y dinámica política que determinaron su creación y objetivos. Han de quedar fuera otras,

7. J. Casanova, *Anarquismo y revolución en la sociedad rural aragonesa*; Alejandro Díez Torre, *Trabajan para la eternidad. Colectividades de trabajo y ayuda mutua durante la Guerra Civil en Aragón*, La Malatesta Editorial · P.U.Z., Madrid, 2009.

que exigirían cuando menos otro capítulo, como serían su funcionamiento, evolución, resultados y disolución.⁸

El CRDA fue una experiencia histórica excepcional porque no se conoce ninguna otra parangonable. Aunque la denominación de “consejo” denote la resistencia a identificarse con un gobierno o institución estatal, puede definirse como un organismo de gestión gubernamental y poder que administró toda la mitad oriental de la región aragonesa entre octubre de 1936 y agosto de 1937 y que presentaba una organización en departamentos equivalentes a ministerios. Lo inédito en la historia es que un organismo de ese tenor y entidad, que controlaba un amplio territorio y una población cercana a los 400.000 habitantes, estuviera bajo el control en exclusiva primero y mayoritario después de organizaciones e individuos identificados con el anarquismo.

Tal vez por esto mismo el Consejo de Aragón ha sufrido tradicionalmente de una mayoritaria mala prensa y le han rodeado imágenes dicotómicas y nutritas de mitos. Por un lado, sus protagonistas, defensores y herederos, sobre todo los vinculados al movimiento libertario, tendieron entonces y después a proyectar la imagen idílica de una experiencia constructiva sin mácula alguna. Para muchos otros, por el contrario, ha pasado a la posteridad como un nido de ladrones de jamones y asesinos. Esa es la imagen que fabricó la propaganda franquista, pero era ya la que proponían las otras formaciones antifascistas durante la propia guerra. Para el presidente Azaña, por ejemplo, con el CRDA Aragón fue un “pozo sin fondo” y el reino del desorden, y con esos “sacripantes del Consejo de Aragón” solo podía hacerse una cosa: “meterlos en la cárcel”.⁹ Desde luego, no fue ni una ni otra cosa. Eso no significa que haya que buscar una postura equidistante, una suerte de neutral punto medio. Pero sí implica que la realidad fue más compleja y que abocetarla requiere de matices y tonos policromos ora más luminosos ora más oscuros.

El CRDA supone una realidad compleja y excepcional, porque ambos adjetivos se ajustan bien al marco en el que surgió, y al que antes ya nos referímos: el de una casi completa desaparición del aparato estatal y el de su sustitución por una miríada de micropoderes: columnas y brigadas milicianas, comités revolu-

8. Sobre esto y lo que sigue, véase J. Casanova, *Anarquismo y revolución*; Graham Kelsey, *Anarcosindicalismo y Estado en Aragón 1930-1938. ¿Orden Público o Paz Pública?*, Fundación Salvador Seguí, Madrid, 1994; A. Díez Torre, *Orígenes del cambio regional*.

9. Manuel Azaña, *Memorias políticas y de guerra*, Crítica, Barcelona, 1978, vol. II, pp. 70 y 94.

cionarios, grupos de investigación, etc. Hoy existe la tentación de cuestionar la labor de todos esos organismos revolucionarios de la primera hora y relativizar sus logros, y razones no faltan para ello. El fenómeno no fue tan espontáneo, idílico ni unánimemente aceptado por la población aragonesa como cantaron sus protagonistas. La oposición armada que se encontraron las columnas no fue rocosa, porque entraron en la mayor parte de los pueblos sin disparar un solo tiro. Y cuando sí los dispararon, a miles, fue al acometer una tarea que precedió a la obra “constructiva” de la revolución: la “limpieza de la retaguardia”, las ejecuciones sumarias de los reales o supuestos partidarios de los sublevados y del viejo orden social que estos habían querido apuntalar. Ahora bien, sigue siendo plausible afirmar que esa improvisación, carencias y violencias reflejaban al menos en parte las que definían el conjunto de aquellos primeros meses de guerra. Como lo es que aquel mosaico de poderes y contrapoderes lograron a fin de cuentas extender por media región un germen de nuevo orden político y social, administrar aquella apresurada coyuntura de sueños igualitarios y guerra de columnas, y sobre todo algo que nadie más parecía en condiciones de hacer: poner en manos del bando republicano la mitad de Aragón.

Eso sí, cuando el avance de las milicias se detuvo, los frentes se fijaron y al entrar el otoño la lucha adquirió los contornos de una guerra civil en toda regla de incierta duración y desenlace, se hizo cada vez más claro que ese “torbellino de las improvisaciones”¹⁰ inicial ya no era suficiente. No se trataba solo de los problemas ya apuntados. Se trataba igualmente de que, hubiera o no coacciones violentas por parte de las milicias, no era extraño que en aquel contexto dominado por las armas desempeñaran un papel importante las amenazas y abusos de quienes las portaban, la falta de contemplaciones y las fricciones.

Porque fricciones hubo sin duda, y en diferentes direcciones. Las había entre los responsables aragoneses y las autoridades e instituciones catalanas, primero el Comité Central de Milicias y luego la Generalitat, de las que los primeros llegarían a decir que parecían querer hacer de Aragón una suerte de colonia política. De hecho, esas tensiones se reproducían dentro del propio movimiento libertario entre los cuadros aragoneses y los venidos de más allá del Segre. Estaban asimismo las diferencias entre unos comités locales y otros, la falta de coordinación entre las colectividades que iban surgiendo al paso de las columnas o entre los distintos grupos y organismos que se ocupaban de la

10. Alardo Prats, *Vanguardia y retaguardia de Aragón*, Espuela de Plata, Sevilla, 2006, p. 100.

cuestión de la represión. Con todo, los mayores problemas tenían que ver con las columnas. Ahí estaban las fricciones entre unas columnas y otras, sobre todo aunque no solo entre las de filiación cenetista –las más y con mayores efectivos– y las formadas por otros partidos y sindicatos. Ahí se encontraban también los problemas de las unidades milicianas para obtener suministros bélicos, algo que se haría endémico en el frente aragonés y que muchos achacaban a la deliberada falta de ayuda del gobierno republicano, pero también a la falta de un mínimo entramado organizativo y a la incomprendición de los centros de poder catalanes e incluso del Comité Nacional de la CNT.

Y, desde luego, estaban las no siempre armónicas relaciones que se establecieron entre las columnas y las comunidades campesinas, a menudo ajenas a los objetivos e idearios que portaban milicianos venidos de áreas urbanas. Estaba además el problema del abastecimiento de esas columnas. Durante las primeras semanas se fue improvisando sobre el terreno, como casi todo, entre otras cosas porque pocos pensaban que la lucha durara más allá del verano. Pero eso abrió la puerta a todo tipo de tensiones y arbitrariedades en las requisas, hasta el punto que no tardaron en surgir denuncias sobre que los milicianos actuaban como un ejército ocupante. Si a todo ello se añade que ese problema se perpetuaba, porque lo hacía también la guerra, así como las limitaciones estructurales que imponía la baja productividad agraria de la región y la quiebra completa de los circuitos comerciales que acarrearon la guerra y la partición en dos de la región, se puede comprender la situación. Como señalaría después por escrito a Largo Caballero una delegación del CRDA, había un riesgo real de que se produjera “la ruina económica de este territorio”.

En esas condiciones, a medida que avanzaba el verano de 1936, fue haciéndose evidente que era preciso dotarse de un mínimo de colaboración, organización y unidad de criterios para poder afrontar el esfuerzo bélico y garantizar las conquistas –militares y sociales– de esas primeras semanas. En ese sentido, no era casualidad que los llamamientos y acciones encaminados a la unidad aparecieran cuando, a finales del estío, empezó a quedar claro que el avance hacia las capitales aragonesas se frenaba, que los frentes tomaban cuerpo en todo el país y que por tanto la guerra iba para largo. Había que prepararse para ella y empezar a preocuparse de algo que una contienda así iba a suponer: la forja de una retaguardia que sustentara la lucha. Y para todo eso ya no parecía suficiente la atropellada improvisación inicial. Términos como “orden” –revolucionario o

no – empezaron a ser recurrentes para todas las organizaciones políticas y sindicales, poderes locales y mandos milicianos. Ilya Ehrenburg lo describiría bien cuando comentara que, en la zona de Pina de Ebro, la “sugestión mutua” de los anarquistas ya no era la “organización de la antidisciplina”, sino la “disciplina!”¹¹

Que las cosas marchaban en esa dirección se vio en una reunión de los “jefes políticos y militares del frente de Aragón” que tuvo lugar en septiembre de 1936 y en la que al menos en teoría se acordaba acabar con las luchas internas, contemporizar la “inviolabilidad doctrinal” y establecer un “mando único” que empero tardaría en llegar. Eso sí, tal cosa no significaba que todos estuvieran de acuerdo en integrarse en la maquinaria estatal que el Gobierno y la mayoría de los partidos republicanos estaban reconstruyendo desde la formación del primer gobierno de Largo Caballero a principios de septiembre. Se trataba, sí, de llenar un vacío organizativo y de contrarrestar los efectos más desestabilizadores de la actividad de algunas unidades milicianas. Pero, en el ámbito del movimiento libertario, se trataba asimismo de dar cauce a las propuestas del Pleno Nacional de Regionales de la CNT de mediados de septiembre en el sentido de establecer al margen del Gobierno consejos regionales de defensa que sustentaran las conquistas revolucionarias.

El 6 de octubre, se celebraba un Pleno Extraordinario de sindicatos de la CNT aragonesa en Bujaraloz, sede del Cuartel General de la columna de Durruti, con la participación de 174 delegados, incluidos los jefes y representantes de las columnas. En ese pleno se plantaba la cuestión en términos más nítidos y urgentes que en la reunión anterior. Delegados e incluso jefes milicianos mostraban la “necesidad imperiosa” de crear un organismo que asegurara y coordinara el esfuerzo bélico, levantara la economía, “amplíe la propaganda” y con el que las columnas podrían estar “perfectamente abastecidas y los pueblos convenientemente organizados”. Frente a los problemas del momento, por ejemplo que las columnas, “sin darse cuenta de lo que hacen, están dejando a los pueblos arruinados”, sería preciso un “órgano regulador que armonice las necesidades de guerra y de retaguardia”. El propio Durruti lo tenía claro: “la gravedad del momento” exigía aunar voluntades y afrontar la cuestión del mando único. Para no correr “el peligro de perderlo todo”, y para ganar la partida al fascismo y “presiónar al poder central y acepte las proposiciones nuestras, debemos construir en Aragón el Consejo que regule todas nuestras actividades”. Dicho y hecho.

11. Ilya Ehrenburg, *Corresponsal en la Guerra Civil Española*, Júcar, Gijón, 1979, p. 24.

“Acatando los acontecimientos revolucionarios” ocurridos desde verano, el pleno tomaba el acuerdo de “formar el Consejo Regional de Defensa el cual se hará cargo de todo el desenvolvimiento político, económico y social de Aragón”¹²

Días después, otra reunión de la CNT aragonesa, esta de su Comité Regional (CR) celebrada en Alcañiz, hacía que el Consejo echara a andar. A la espera de poder trasladarla a alguna capital provincial que fuera conquistada, se situaba su sede provisional en Fraga, se acordaba su composición en siete departamentos –Agricultura; Economía y Abastos; Información y Propaganda; Instrucción Pública; Justicia y Orden Público; Trabajo; y Transportes y Comercio– y se nombraba a sus titulares. Los siete eran de filiación libertaria, la mayoría hombres fuertes de la CNT aragonesa. También lo era obviamente quien fue elegido presidente del Consejo, Joaquín Ascaso, un hombre fuerte del sindicato de la construcción zaragozano que había representado a la columna Ortiz en Bujaraloz. De inmediato, el día 18 de octubre, el nuevo organismo hacía pública su composición con un manifiesto firmado en Fraga en el que justificaba su existencia argumentando que los comités locales, aunque cruciales para organizar la vida social y la lucha contra el fascismo, no podían llenar completamente su cometido: “necesitan de un órgano superior que [...] pueda actuar como complemento y al mismo tiempo articule y regularice toda la vida regional”. El primero de noviembre, el propio Ascaso entregaba a Largo Caballero un escrito que explicaba la creación del CRDA: ante la inexistencia de gobiernos civiles, diputaciones provinciales o cualesquiera otras instituciones, y con la ocupación de la zona por columnas, “no todas sometidas al control de una disciplina deseable y precisa”, hacía falta un organismo que recogiera todas las “funciones públicas abandonadas”.¹³

La paradoja estriba en que, cuando esa propuesta tomaba cuerpo en Aragón, las posiciones en la CNT nacional empezaban a bascular hacia la colaboración directa con ambas instituciones. Incluso buena parte del movimiento libertario consideró preciso incorporarse al proceso de institucionalización de la retaguardia, y no en vano se incorporó primero a la Generalitat y luego al eje-

12. Actas del Pleno Extraordinario de sindicatos...: Centro Documental de la Memoria Histórica (Salamanca), PS Bilbao, carp. 39. Véase J. Casanova, *Anarquismo y revolución*, pp. 133ss; A. Díez Torre, *Solidarios*, pp. 129-140; Joaquín Ascaso, *Memorias (1936-1938). Hacia un nuevo Aragón*, P.U.Z.-I.E.A.-Gobierno de Aragón, Zaragoza, 2006, pp. 24-32.

13. *Cultura y Acción*, 21/10/1936; *Boletín del Consejo Regional de Defensa de Aragón* [en adelante BCRDA], 5/11/1936, p. 6.

utivo republicano. Ni siquiera en Aragón parecía posible actuar al margen de todos los demás. El mismo escrito entregado a Largo Caballero aclaraba que el organismo que se creaba debía ser “adecuado en su estructura y funcionamiento a las realidades del momento”, pero también debía subrayar su “absoluta identificación con el Gobierno”. Tras penosas negociaciones, en diciembre el Consejo de Aragón era reconstituido con la entrada del resto de fuerzas del Frente Popular –que ocupaban seis de los ahora doce departamentos–. Además, visto que no caía ninguna de las tres capitales, se fijaba la residencia del CRDA en Caspe, que era la ciudad más poblada del Aragón republicano, ocupaba su centro geográfico y era además la sede de la columna Ortiz. Acto seguido, el Gobierno central sancionaba de *iure* lo que ya existía de *facto*. El 25 de diciembre, en un decreto que dictaba la formación de consejos provinciales, se decretaba que “se creará el Consejo de Aragón” para actuar con las atribuciones de tales órganos provinciales en “todo el territorio aragonés reconquistado y aquel que reconquistase el Ejército Popular”. Tres semanas después, el 12 de enero, se reunía por vez primera del nuevo Consejo, de la que salía la única “Declaración política” que se le conoce, y el día 14 de enero Ascaso era nombrado delegado y representante “legítimo” del Gobierno en Aragón, con lo que se daba al Consejo una definitiva “tónica oficial”.¹⁴

Algo menos que un balance

Desde entonces, y en realidad desde su creación hasta su disolución por decreto el 11 de agosto de 1937, la andadura del CRDA no estuvo ni mucho menos exenta de problemas. Nos llevaría muy lejos, mucho más de lo que nos permiten las páginas con que contamos aquí, repasar su actuación en general, y la de sus distintos departamentos en particular o seguir con un mínimo detalle la evolución política del organismo y de la política republicana que determinó su postre final. Lo mismo cabe decir respecto de hacer un mínimo balance de sus luces y sombras, de sus realizaciones y yerros. Pero sí conviene apuntar al menos las coordenadas generales de un debate que no está ni mucho menos acabado.

14. *Gaceta de la República*, 25/12/1936, pp. 1102-1103; BCRDA, 19/1/1937, pp. 1-2. Lo último, en *Nuevo Aragón*, 27/1/1937, p. 1.

Para empezar, es evidente que todas las fricciones anteriores no desaparecieron con la creación del Consejo. La Generalitat y el Gobierno republicano nunca dejaron de ver con suspicacias la existencia de lo que el socialista Julián Zugazagoitia llamaría “gobiernillo aragonés” y Tarradellas motejaba de “pseudo-Consejo”. Abundan además las denuncias sobre las prácticas abusivas que tolerarían algunos de sus departamentos, por ejemplo en materia de Orden Público y de sostén de las colectividades. Pero quizás ninguna cuestión tan problemática como la de las milicias. A pesar de que el Consejo nunca dejó de aspirar a articular la vida regional en sus cuatro aspectos “económico, social, político y militar”, en esto último era solo un *desidaratum*. En el pleno de Bujaraloz, la posición de los representantes de las columnas, en particular de Ortiz, había sido inequívoca: sería “suicida querer darle autoridad” al Consejo en materia de guerra.¹⁵ Fue esa opinión la que venció, lo que conllevó que no hubiera una consejería sobre ella y que ese terreno se siguiera dirigiendo desde Barcelona.

Como Ascaso representaba junto a su jefe a la columna Ortiz, no sabemos si compartía su juicio, pero lo cierto es que, al poco de crearse, el Consejo que presidía hacía público su descontento respecto de los “excesos” y “desmanes” de las fuerzas milicianas y denunciaba que “sin control de ninguna clase, se llevan a cabo requisas de víveres, ganados y objetos de toda clase, en toda la región”. Un mes después de su constitución, el CRDA estaba ya decretando que se prohibía cualquier requisita de bienes y armas hechas fuera de su autorización y que “las columnas antifascistas no deben ni pueden inmiscuirse en la vida políticosocial de un pueblo”. Parecidas peticiones y disposiciones siguieron apareciendo en los meses siguientes, lo que muestra tanto la voluntad del Consejo de cara a frenar esas actuaciones como la propia pervivencia de las mismas.¹⁶

El otro gran problema tenía que ver con las organizaciones no libertarias en el CRDA. Los debates que precedieron a la creación del Consejo, su propia constitución o las negociaciones encaminadas a su reconocimiento por el Gobierno central y a la incorporación de las otras formaciones dejaron patente que la colaboración entre estas y la CNT era problemática. Si en una había tentaciones de exclusivismo, en las otras primaba la desconfianza, las acusaciones al CRDA

15. Ortiz se reafirmaba en ello mucho después: José M. Márquez y Juan J. Gallardo, *Ortiz, general sin Dios ni amo*, Hacer, Barcelona, 1999, p. 129. Lo anterior, en *Cultura y Acción*, 18/10/1936, p. 2.

16. BCRDA, 3/11/1936, p. 1 y 5/11/1936, pp. 1-2. Véase también *Solidaridad Obrera*, 3/11/36; *Cultura y Acción*, 7-11-36; BCRDA, 28-11-36; J. Ascaso, *Memorias*, pp. 10 y 32.

y el deseo de que desapareciera. La reconstitución del Consejo resolvería esa cuestión solo temporalmente, porque desde poco después fueron arreciando los cruces de acusaciones y a la postre las peticiones de disolución del Consejo. Buena muestra de las imputaciones contra este último está en un informe del Comité Regional del Frente Popular que data de poco antes de dicha disolución. Ante la “intransigencia de la CNT”, los “atropellos sistemáticos” que se producían y el “matiz cantonal” del Consejo, este habría acabado siendo un “organismo absolutamente inoperante, desarraigado de la mayoría de la opinión” y generador de una “clara animadversión” contra él. En esas condiciones, el informe sugería que era el Gobierno republicano quien debía encontrar la fórmula para “acabar de una vez” con los peligros y “con todas las causas que impiden” el normal desenvolvimiento de la vida civil, lo que era tanto como pedir acabar con el Consejo.¹⁷ El 11 de agosto de 1937, esos deseos se hacían realidad.

Con todo, el balance no puede fijarse solamente en los debes y carencias, porque el CRDA fue algo o bastante más que errores, abusos e imposición. Por un lado, se lo llevaron por delante, al menos tanto como sus errores y abusos, la lógica de centralización del poder y de la necesaria movilización de la retaguardia que parecía imponer el esfuerzo bélico de una guerra *total* como la que se estaba lidiando en España. Y por otro, a pesar de todos los límites, exclusivismos y carencias, el Consejo implementó y coordinó un sinfín de actividades y medidas legislativas encaminadas a asentar y conformar una particular ordenación de la retaguardia, lo que en buena medida quería decir “institucionalizar la revolución, crear un nuevo orden político que fuera la expresión de esos cambios revolucionarios”.¹⁸

Se podrá insistir en que esto hacía de él un organismo supeditado a la CNT, pero es mucho más difícil aceptar que fuera una mera “dictadura faista” de sacripantes anarquistas, aunque solo sea por la intensa labor ordenadora que pretendía llegar a todos los órdenes de la vida social, económica e institucional. Aunque con retrasos, se institucionalizó la vida municipal con la paulatina sustitución de los iniciales comités revolucionarios por consejos municipales; se dieron grandes pasos en la mejora de la gestión económica y comercial de la región; o se frenó con un ritmo parecido al de otras regiones la violencia inicial,

17. “Informe del Comité Regional del Frente Popular...”, Archivo General Militar (Ávila): Documentación Roja, arm. 47, leg. 72, carp. 1.

18. J. Casanova, *De la calle al frente*, p. 193 .

en buena medida mediante la progresiva puesta en marcha del Tribunal Popular de Aragón, Jurados Especiales, comisarías de investigación o un Cuerpo de Seguridad cuyos agentes serían, según una disposición de Ascaso de enero de 1937, los únicos legitimados para efectuar detenciones o registros.

Muchos testimonios e indicios ponen de manifiesto que lo que gobernó todas esas y otras actuaciones no fue solo el afán de “normalización de la vida social y económica” y de “reintegración a la normalidad”, entre otras razones porque había distintos proyectos políticos en liza sobre qué tipo de normalización buscar para qué tipo de retaguardia, y porque la CNT se sirvió de su control del Consejo para implantar el suyo. Con todo, significaron importantsísimos pasos para salir del marasmo inicial y aportar dosis de organización. Y eso no era poca cosa en una coyuntura como aquella, con tan poco tiempo y tregua como se le dio; y máxime en Aragón, donde el vendaval del golpe militar, la respuesta revolucionaria inicial y el inicio de la guerra habían sido particularmente brutales. Quizá a eso se refería George Orwell cuando pintaba la guerra en esta región: la contienda era aquí tan sucia como cualquier otra, llena de piojos, barro, frío y privaciones, y también de degradación. Pero incluso allí, donde mandaban unas milicias formadas al inicio de la guerra “precipitadamente”, se estaba ensayando al menos una “versión microcósmica de la sociedad sin clases” donde se podía respirar “el aire de la igualdad”. Quizá la experiencia no podía durar, añade Orwell, porque era solo una pequeña parte de una partida enorme que se jugaba en todo el planeta, pero “duró lo suficiente para que dejara huella en todos cuantos la vivieron”.¹⁹

19. George Orwell, *Orwell en España*, Tusquets, Barcelona, 2003, pp. 89, 130-131 y 164. Los entrecomillados iniciales, en BCRDA, 19/1/1937, p. 1 y 28/1/37.

Més enllà de tòpics

Una aproximació al complex fenòmen de la violència revolucionària al Priorat l'estiu de 1936

Toni Orensanz

La guerra civil és plena de tòpics que, de vegades, repetim sense qüestionar-nos. És el cas de la violència revolucionària de l'estiu de 1936 als pobles catalans, sobre els seus perquès i sobre qui eren els seus autors. Tothom, si fa o no fa, ho acaba tot de la mateixa manera. En primer lloc, les causes de la violència s'atribueixen exclusivament als odis personals: “als pobles hi havia moltes enveges, i al 1936 es va passar factura”, et diuen. Sobre els executors de la violència, el reduccionisme també ho explica tot d’una manera excessivament elemental: “els més violents d’un poble anaven a cometre assassinats al poble veí, i al cap d’uns dies se’ls tornava el favor amb morts a l’altre poble”, en una mena de pacte de sang, d’intercanvi de crims.

Els testimonis al respecte podrien ser infinitos, però l’anàlisi de les fonts documentals existents i l’encaix de les declaracions més fiables evidencien que, més enllà de casos espontanis (que també n’hi devia haver) i darrera de bona part dels assassinats comesos contra “gent d’ordre” durant els primers mesos de la guerra civil, després del cop d’Estat franquista, hi trobem un seguit de bandes d’allò més actives vinculades a la FAI (o que es deien de la FAI).

És a dir, darrera de l’exercici de la violència revolucionària al sud de Catalunya (Priorat inclòs), darrera dels assassinats més massius o escandalosos, hi ha gairebé sempre, de manera coincident, determinats grups d’acció partidaris de la “neteja revolucionària”, de la “justícia directa” o, si ho prefereixen, de l’eliminació dels enemics de classe o de la popularment anomenada “justícia de cuneta”. La seva activitat va ser frenètica.

És el cas de la Brigada de la muerte, que va ser una celebritat l'estiu de 1936, en els mesos calents de la revolució. Hi ha testimonis encara vius com el de l'escriptor reusenc Xavier Amoròs, un adolescent de l'època, que ho defineixen a la perfecció quan afirmen que “els incontrolats de la Brigada de la muerte eren una cosa així com la plaga de la llagosta, es deia que allà per on passaven, ho arrasaven tot”. Però més enllà de la seva frenètica activitat i de la seva implacabilitat en defensa de la “neteja revolucionària” (és a dir, tot eliminant “feixistes” en pro del nou món en construcció), la Brigada de la muerte exhibia una posada en escena que va contribuir a convertir la banda en una de les de major anomenada de l'estiu calent de 1936.

Calaveres per tot arreu eren la seva marca: calaveres cosides al pit i a la gorra de milicià; calaveres tot guarnint lòmnibus negre en què viatjaven. Tot utilitzant una descripció de l'època, la banda es desplaçava “en un gran autobús que generalment utilitzaven para su ‘trabajo’”. I el “trabajo”, segons aquest mateix relat, “era diario y tenía la monotonía de las tapias del cementerio”. En un bus Ford AA, la Brigada de la Muerte es va fartar a fer kilòmetres per encapçalar saques nombroses que, en pocs casos, van baixar de la quinzena d'executats per nit. La seva ruta justiciera va anar de Reus a Albalate del Arzobispo (del Luchador l'estiu de 1936), a la província de Teruel, poblacions separades avui dia per 169 kilòmetres de distància. Ja el setembre de 1936, l'acció contundent de la Brigada de la muerte va fer intervenir, fins i tot, la CNT per parar-los els peus.

Lòmnibus de la Brigada de la muerte era un Ford AA de quatre cilindres. Un model de l'any 1934, molt probablement. La carcassa era de fusta coberta de xapa. Era un vehicle més aviat quadrat, encara que lleugerament rodó a les cantonades. A l'interior tenia un passadís central i dos seients a banda i banda. El bus, gairebé no viatjava mai buit. Qui l'utilitzava eren una quarantena de milicians molt ben armats que tenien com a capitost un tal Fresquet, vinculat a la FAI.

Fresquet és un nom fonamental en aquesta història perquè la seva manera de procedir després dels assassinats era un altre dels factors que contribuïa al terror: després d'alguns dels afusellaments més massius (com van ser el cas de Falset i de Gandesa, amb 27 i 29 morts, respectivament), Fresquet no s'amagava, sinó tot el contrari: donava la cara des del balcó dels ajuntaments. Amb tot el poble als seus peus, convocat expressament mitjançant un pregó, Fresquet

feia un miting on justificava la “neteja” de la nit anterior i presentava els assassinats com un acte de justícia popular.

Així ho va fer, com a mínim, a les capitals del Priorat i de la Terra Alta. A Falset, la distingida plaça porxada de la Quartera va ser l'escenari de la seva intervenció pública. Els homes de la Brigada de la muerte van situar tres metralladores en diversos punts de la plaça, mentre els veïns escoltaven l'arenga. Regnava el silenci i el terror, mentre es produïen allà mateix altres detencions de convilatans que serien afusellats poc després, en una última remesa a plena llum del dia.

A la plaça de la Quartera hi havia gairebé tot Falset. Natural. El pregó de convocatòria ho havia deixat meridianament clar aquell mateix matí: tots aquells que no fossin a la plaça serien considerats “enemics de la causa alliberadora del poble treballador”. En el cas de Falset es conserva la crònica d'un empleat municipal de l'època que posa l'accent en què Fresquet no es cansava de parlar de “justícia”. Sigui com sigui, la particular interpretació de la Justícia de Fresquet i dels seus homes es va endur per davant 27 veïns de dretes, on el tret més comú era la tradició familiar carlina i la militància cristiana activa en la Federació de Joves Cristians.

En el miting de Gandesa també hi van sortir les paraules justícia i neteja: “va dir alguna cosa així com: camaradas, hemos venido para hacer limpieza”, recordava en una entrevista Antonio Esquirol, un jovenet de l'època de la localitat. A la capital de la Terra Alta, just la nit d'abans dels morts de Falset, la del 12 al 13 de setembre, la nòmina d'afusellats s'havia elevat a 29 personnes. Un altre cop, l'escenari dels crims havia estat la tàpia del cementiri, on els “feixistes” havien estat conduïts dalt del bus de les calaveres.

Perquè “feixistes” eren allò que perseguien implacablement els brigadistes de la mort, de la mateixa manera que les bandes que ja en aquell moment s'anomenaven de “incontrolats”. Tot i que el terme “feixistes” podia interpretar-se, en aquell moment, amb major o menor rigor, des de la sensatesa o des de la parànoia més absoluta. Segons com es veié l'assumpte, qualsevol podia ser feixista o contrarrevolucionari: des d'un colpista actiu i amb armes a casa fins a un pagès d'idees republicanes contrari a la col·lectivització de la seva terra.

Revolució en majúscula

I és que Catalunya era en plena revolució. El cop d'Estat feixista del 18 de juliol va desencadenar una revolució social que va arribar a tots els racons del país. Els anarquistes havien estat decisius en la derrota dels colpistes, amb episodis heròics als carrers de Barcelona. I en frenar la sublevació, havia arribat el moment de posar en marxa la seva ansiada revolució social després d'anys de “gimnàstica revolucionària” duta a terme per destruir l'ordre burgès, per molta República que s'hagués proclamat el 1931.

Fruit de la nova situació, es va crear el Comitè de milícies antifeixistes, una espècie de nou govern regional que integrava totes les forces que, per obra i gràcia del cop militar, havien caigut del bàndol colpista, i en el qual tenien una gran força els pletòrics anarquistes. Alhora, a tots els municipis catalans, sorgien els seus comitès antifeixistes respectius, que durant uns mesos van anar per lliure, en major o menor mesura.

Enfonsats, per tant, els mecanismes tradicionals de control social, s'havia posat en marxa, en pocs dies, una nova justícia revolucionària, improvisada, sobre la marxa, espontània, precipitada i sense excessives consignes preestablertes. I aquesta justícia revolucionària acabava “justament” a les tàpies del cementiri perquè era el “poble savi”, secularment explotat i colèric, qui ho havia decidit. I cal no perdre-ho de vista: el país estava en guerra, amenaçat per un cop d'estat ben organitzat, i els poders centrals estaven desubicats, percut el control de la situació. L'enemic que calia derrotar eren els colpistes.

Els homes de la Brigada de la muerte eren alguns dels herois de la derrota dels sublevats a Barcelona. Havien contribuït a aturar els militars. Fresquet i els seus homes es van enfocar als soldats aixecats a la plaça d'Espanya i, en derrotar-los, el capitost de la Brigada de la muerte va pujar fins dalt de tot de l'Hotel Plaza a plantar-hi una bandera de la FAI. La revolució els legitimava. Fresquet i els seus homes, tots ells de Sants, Collblanc, Horta, la Torrassa, i en alguns casos acabats de sortir de la presó, eren aquells dies els amos del món.

La seva base d'operacions era a Casp. La capital del Baix Aragó estava controlada per la columna Ortiz, integrada principalment per milicians anarquistes procedents de Barcelona i que s'havia fet amb el control de la localitat pocs dies després de la sublevació militar. És a Casp on la Brigada de la muerte

organitza els viatges a la cacera de feixistes. L'estiu de 1936 és per a ells d'una activitat frenètica.

Però a la tardor, la situació comença a canviar. Els arxius de la CNT espanyola es conserven a l'IISG, l'Institut d'Història Social d'Amsterdam. En aquests fons arxivístics hi ha un document fins ara inèdit que revela que la CNT va tenir notícia de les razzies de la Brigada de la Muerte i que va decidir intervenir-hi. El document és l'acta d'un ple de regionals de la CNT celebrat a Madrid el 16 de setembre. Davant les queixes del representant aragonès per l'actuació de la Brigada de la muerte, el delegat de Catalunya informa que a Barcelona s'havia nomenat una comissió “para averiguar las fechorías que comete la Brigada de la Muerte”. Es tracta d'una prova fonamental per constatar que Fresquet i els seus homes van ser un dels grups de “incontrolats” de més volada d'aquell estiu revolucionari.

La CNT de Barcelona va acomplir el seu compromís. Fresquet va ser cridat a l'ordre i, a partir, de l'octubre de 1936 l'activitat dels brigadistes de la mort va caure en picat, de la mateixa manera que va començar a fer-ho la repressió dels grups d'incontrolats a la rereguarda republicana.

La pressió del ple de regionals de la CNT va donar resultat, de la mateixa manera que va ser crucial la intervenció de la Generalitat de Catalunya, que va enviar una delegació encapçalada pels consellers Josep Tarradellas i Andreu Nin a Falset i Gandesa.

La preocupació institucional per l'actuació de la banda estava plenament justificada. La Brigada de la muerte –tenint en compte només les proves documentals i obviant els testimonis impossibles de contrastar però que en fan referència– va fer acte de presència a les següents poblacions: Casp, Fabara, Maella, Gandesa, Falset, Mequinensa, Albalate, Calanda, Samper de Calanda, Híjar, Bot, Flix, Ascó, Ribarroja, Móra d'Ebre i Reus. A aquests pobles i ciutats de Catalunya i Aragó la documentació gairebé no deixa cap mena de dubte: se cita directament “la Brigada de la muerte”, “Fresquet”, “el grupo de Fresquet” i, en el cas d'Híjar, al “grupo de los treinta” i el seu òmnibus. Sumats, resulten setze municipis de les províncies de Tarragona, Saragossa i Terol.

El número de víctimes en cadascun dels llocs varia moltíssim. A Falset i Gandesa, la Brigada de la muerte va deixar al seu pas 56 morts en poc més de 24 hores. Però a Gandesa ja hi havia hagut una incursió anterior, pocs dies abans, atribuïda als “nens del Freser”, segons la Causa General, que va acabar

amb sis morts. A Albalate són 15 els veïns assassinats, i a Samper de Calanda, 23. A Híjar van ser 35. Etcétera. En definitiva, 247 afusellats documentats de final de juliol a principi d'octubre de 1936.

Són pocs o molts morts? Tot depèn com es miri, però el cert és que, estadísticament, a Catalunya dues comarques tenen el terrible honor de posseir l'índex de repressió més alt de la rereguarda a Catalunya. Són la Terra Alta (amb Gandesa com a capital) i el Priorat (capital: Falset).

El percentatge d'executats a la Terra Alta en relació al total de població va ser del 10,6%, amb 227 executats. Al Priorat, aquest percentatge va ser del 5,9%. El rècord estadístic respon, en bona mesura, a Fresquet i als seus companys de bus.

Tampoc és casual que el Baix Aragó tingui, igualment, una de les proporcions més elevades de la repressió de tota la rereguarda republicana. A fer pujar l'estadística hi contribueixen notablement la Brigada de la muerte i altres grups d'inspiració similar, com la Banda Negra, que actuava al voltant de Pina de Ebro.

"Las fechorías"

Però la preocupació mostrada per la CNT o la Generalitat davant les "fechorías" de Fresquet i els seus homes no era només numèrica. Casos com el de Falset i el de Gandesa van causar alarma perquè la Brigada de la muerte va imposar la seva "neteja" als respectius comitès locals, on els anarquistes eren forces minoritàries. El cas de Falset és meridià: la Brigada de la muerte amb Fresquet al capdavant va assaltar el comitè a punta de pistola, quedant en qualitat de detinguts els dirigents republicans locals, militants o simpatitzants majoritàriament de ERC, UGT i les JSU (Joventuts Socialistes Unificades).

Naturalment, com arreu, la Brigada de la muerte necessitava de suports locals per confeccionar les fatídiques llistes de "feixistes", que en el cas de Falset va trobar en simpatitzants de la FAI descontents amb la manera com es condueïa la revolució al municipi. Els membres del comitè local no només van ser detinguts, sinó que van ser obligats a acompanyar els brigadires de la mort en les detencions a domicili. És per això que el periodista Francesc Adell denunciava al diari 'Llibertat' de Tarragona, després de visitar Falset i Gandesa, que hi havia bandes que imposaven el terror sobtadament i fugien, "deixant per a la gent del poble que roman als llocs de responsabilitat l'herència negra d'uns

fets que no han realitzat". Una herència negra que encara perdura, i en la qual el franquisme hi va posar l'accent, tot acusant els líders republicans locals d'haver organitzat una matança de la qual, en certa manera, ells també n'eren víctimes.

Què pretenia la Brigada de la muerte? La resposta és d'allò més elemental, i la trobem en una altra font documental de l'època. Les actes del comitè antifeixista de Reus recullen com un integrant local del POUM, el mestre Josep Fontana, trobant-se a Falset de visita, va observar que els elements de la FAI tenien emplaçades a la plaça tres ametralladors, sent informat que "els companys anarquistes volien assaltar el Comitè i implantar en aquell poble el "comunismo libertario".

Pocs dies després, una delegació del comitè reusenc va desplaçar-se a Barcelona a visitar el president de la Generalitat, Lluís Companys. En parla en el seu llibre de memòries, Josep Banqué (cap d'ordre públic del comitè reusenc). Companys era plenament al corrent de l'actuació de la Brigada de la muerte i va informar els reusencs que ja havia pres "totes les prevencions pertinents". Però amb les seves "prevencions pertinents" no n'hi havia prou. És per això que Companys els va demanar, als reusencs, que traslladessin la informació a les respectives organitzacions polítiques i sindicals per posar fi a la situació denunciada.

L'endemà de la visita, la Brigada de la muerte va provar de fer una incursió a Reus, però el comitè va organitzar-los un parany i van haver de marxar de la ciutat sense cometre cap assassinat. Una situació semblant es va produir a Móra d'Ebre que, junt a la capital del Baix Camp, s'erigeixen en l'excepció que evidencia que també va ser possible aturar els peus als brigadistes de la mort.

Només l'acció de la Brigada de la Muerte a Gandesa, en una sola nit, contribueix (més enllà d'altres fets, com la proximitat al front aragonès) a què la Terra Alta ingui, estadísticament, l'índex de repressió més alt en el bàndol republicà a Catalunya (10,6 per mil). El Priorat li va just al darrera (5,9 per mil), i els 26 morts de Falset també són, estadísticament, determinants perquè aquesta comarca ocupa el segon lloc en aquest ranking de la repressió en el bàndol republicà.

Altres bandes actives

Però més enllà del pas itinerant de la Brigada de la Muerte, la Ribera d'Ebre, el Priorat i la Terra Alta van tenir en la Banda del Martí, de Móra la Nova un

altre grup de revolucionaris violents amb una enorme activitat de “neteja”. Jaume Martí era pouer de professió i, alhora, un destacat militant confederal que, durant la Segona República, ja havia estat detingut per atracaments que tenien com a finalitat la recaptació de fons per a la CNT.

L'estiu de 1936, Martí i els seus homes són els mascarons de proa de la revolució en marxa i hi ha fonts documentals que els situen en actes de violència i assassinats als següents municipis: Tivissa, Benissanet, Garcia, els Guiamets, Marçà, Gratallops, Caseres, el Lloar, Falset, Gandesa, la Fatarella, Ascó, Ginestar i fins i tot la Rambla Nova de Tarragona.

La banda del Martí és també la responsable de part dels assassinats comesos l'agost de 1936 al cementiri de Marçà: “el piquete de ejecución de Móra la Nueva”, segons la Causa General de Marçà.

A la Fatarella, on el gener de 1937, cauen assassinats 38 homes, Jaume Martí és un dels líders destacats de la repressió.

I a Falset, el desembre de 1936, es descobreixen tres cadàvers que, finalment, són identificats com a tres destacats propietaris d'esquerres del poble de Garcia, i dels quals també s'accusa “el piquete de Móra la Nueva”.

Els tres cadàvers de Garcia i la majoria dels 38 assassinats de la Fatarella tenien en comú que, contràriament a allò que pugui pensar-se, eren esquerrans convençuts, petits propietaris de la terra que, malgrat el seu republicanisme, s'oposaven al règim de col·lectivització que propugnaven els anarquistes. Eren republicans, sí, però a ulls dels anarcosindicalistes partidaris de la violència eren, sobretot, abans que res, contrarrevolucionaris i, per tant, “feixistes” que calia eliminar.

La Brigada de la Muerte i la Banda del Martí de Móra la Nova són els dos grups d'acció vinculats a la FAI d'una major activitat al Priorat, junt “als de Porrera”, un grup d'acció força actiu que tenia com a capitost Espiridón Pedrol, un anarquista de Barcelona que, abans de la guerra, havia arribat a Porrera per treballar en les obres del canal del pantà de Siurana. La documentació tampoc deixa lloc a dubtes. La banda de l'Espiridón (a la qual es van sumar partidaris de la violència revolucionària de diversos pobles) és darrera d'assassinats i crema d'esglésies a diversos municipis, des de la mateixa Porrera fins a Marçà, Margalef, Cabacés o Falset. Espiridón Pedrol no està disposat a aturar la revolució en marxa, i és un defensor sense embuts del col·lectivisme, encara que s'hagi d'imposar a la força.

En el cas de Falset, la Brigada de la Muerte (acompanyada, naturalment, per revolucionaris locals descontents amb la manera com es conduïa la revolució) va detenir el comitè d'esquerres a punta de pistola (integrat majoritàriament per militants d'ERC, la UGT i les Joventuts Socialistes), i va imposar que al poble es fes la seva peculiar “justícia” i que, per tant, s'eliminés els “feixistes” el setembre del 36.

Tots ells, Espiridón Pedrol, Jaume Martí o els integrants de la Brigada de la Muerte defensaven amb les armes la seva visió de la revolució, que no podia ser discutida. I qualsevol enemic del “nou ordre” o qualsevol “feixista” (entès feixista com a contrarrevolucionari, fos un religiós, un propietari o un republicà anticollectivista, en menor mesura) era susceptible d'acabar afusellat en una cuneta o en una tàpia de cementiri.

La revolució no podia deturar-se. Catalunya vivia, l'estiu de 1936, una situació excepcional, amb uns elements fins llavors invisibles que, com en tota revolució, havien pres el carrer com a actors principals. Amb més o menys contundència, la documentació també indica que el govern de la Generalitat va intentar posar fre al “descontrol” dels primers mesos de guerra, i que tal cosa comença a aconseguir-se a partir de l'octubre de 1936. El 50% dels assassinats de la repressió al bàndol republicà a Catalunya durant la guerra té lloc en els primers mesos del conflicte. En dos mesos i mig (del 19 de juliol al 30 de setembre) cauen assassinats a Catalunya 4.682 ciutadans.

Acabat l'estiu, l'activitat de la Brigada de la Muerte, per exemple, desapareix gairebé per complet i Espiridón Pedrol o Jaume Martí, encara que més tard, acaben detinguts i ingressats a la presó.

A la tardor del 36 sovintegen en premsa les denúncies contra els incontro-lats i, fins i tot, Lluís Companys fa crides que tenen com a protagonista, encara que sense anomenar-la, la Banda del Martí pel cas dels assassinats de tres veïns de Garcia a Falset.

Tot plegat és d'una complexitat que requereix d'honestetat intel·lectual i que ens demana que ens allunyem dels tòpics més repetits (propagats de totes bandes però molt especialment pel franquisme) si volem entendre de veritat què va passar l'estiu de 1936 i quin va ser l'origen de la violència als nostres pobles.

II. LA GUERRA CIVIL I LES BRIGADES INTERNACIONALS

La Batalla de l'Ebre, una necessitat per la República

Josep Sánchez Cervelló

La Batalla de l'Ebre fou ideada pel cap d'Estat Major republicà, Vicente Rojo, d'acord amb el president del Govern i ministre de Defensa, Juan Negrín, i obeí a causes d'ordre intern i internacionals.

1. Causes internes

N'hi hagué essencialment tres: aturar l'ofensiva franquista sobre València; optimitzar els recursos de Catalunya; i, per últim, reforçar la República i el prestigi del seu govern.

• Aturar l'ofensiva franquista sobre València

La relació entre l'atac a l'Ebre i el desig de paralitzar l'avanç sobre València és tan evident que la senya que tenien els combatents del XV Cos d'Exèrcit, en els primers moments de la batalla, era: “¡Alto Levante!” i la contrasenya, amb la que responien els seus germans d'armes, era: “¡Heroico!”.

L'atac republicà a l'Ebre va produir - i el general Rojo ho sabia - la paralització de l'ofensiva de Llevant, com havia succeït amb les batalles de Brunete (juliol 1937) i Terol (desembre-febrer 1937–38), que aconseguiren, circumstancialment, travar la campanya franquista del nord de la Península en el primer cas i l'atac a Madrid en el segon. Rojo mogué la capa i Franco entrà al drap, perquè la formació militar que tenia, aquest darrer, es basava en la guerra de conquesta colonial, en la que la terra assignada a la metròpoli s'havia d'ocupar i mantenir en la seva totalitat. També era deixeble de les concepcions estratègiques derivades de la Primera Guerra Mundial, que s'ensenyaven a l'Escola Militar francesa: combatre en un front estàtic, en el que la victòria l'assolia qui concentrava més artilleria per a matxucar les defenses enemigues que, un cop arrasades, eren

ocupades per la infanteria. El prototip fou la batalla de Verdun (1916), model de guerra de desgast que després s'aplicà a l'Ebre.

Els franquistes havien iniciat l'ofensiva sobre el País Valencià el 23 d'abril de 1938, una setmana després d'haver arribat a Vinaròs, aconseguint, amb costosíssims atacs, conquerir Castelló (14 de juny), però, després d'infructuosos i desesperats combats, quedaren travats a les fortificacions de Viver, a la serra d'Espadán, el 24 de juliol de 1938. El pas republicà de l'Ebre els impedí de reprendre l'atac, perquè van haver d'enviar una part significativa dels seus efectius a tapar l'esclanya oberta a les portes de Gandesa.

● Optimitzar els recursos de Catalunya

Treure profit dels mitjans catalans era una altra qüestió essencial per a la República. La frontera francesa s'havia obert del 27 de març fins al 13 de juny de 1938 arran de la crisi provocada per l'annexió hitleriana d'Àustria, que féu augmentar el pànic dels francesos a ser encerclats a l'est per Alemanya, al sud-est per Itàlia i al sud per aquests mateixos exèrcits que estaven ajudant a Franco. En aquest període la República aconseguí fer entrar 25.000 tones de material de guerra, molt del qual estava retingut per les autoritats gal·les. Amb aquest, i aprofitant el parèntesi operacional que seguí a la desbandada d'Aragó, es constituí l'Exèrcit de l'Ebre.

Catalunya disposava, també, d'una important indústria de guerra, creada majoritàriament per la Generalitat, que muntava i fabricava avions, produïa munició, explosius i fusells, tot i que la fabricació d'armes lleugeres no va tenir massa èxit, com ho exemplificà la pistola "Ascaso" feta a Terrassa que era de mala qualitat. El setembre de 1937, tota aquesta indústria passà a ser controlada pel govern central que pensava augmentar la producció i assegurar-ne un millor funcionament, tot i que, en realitat, succeí el contrari.

Igualment, per nodrir d'efectius humans les noves unitats que s'estaven creant, s'inicià la mobilització de diverses quintes i, donat que Catalunya estava separada de la resta del territori republicà, els contingents només podien ser catalans.

● Reforçar la República i el prestigi de l'executiu

Rellançar la moral de la zona lleial i la confiança amb el seu govern era, també, una tasca fonamental. La població civil vivia, especialment a les ciutats, amb constants alarmes d'atacs aeris. Igualment les condicions de vida havien empitjorat amb l'allau de refugiats d'altres zones de l'Estat, que havien trobat acoolliment a Catalunya, fent més penosa encara la manca de queviures i la fam. També la repressió s'anà incrementant en relació proporcional a les dificultats que l'Exèrcit Popular experimentava al camp de batalla. En la tasca de neutralització d'elements contrarevolucionaris, reals o suposats, hi juga un paper destacadíssim el temut Servei d'Investigació Militar (SIM). Per això era cabdal poder oferir a la reraguarda una victòria contundent i, també, per això els integrants de l'Exèrcit de l'Ebre tingueren un entrenament duríssim, fins al punt que havien de "patir rius de suor per estalviar-se gotes de sang", com deien les consignes oficials. Així mateix, el comissariat encarregat d'adoctrinar la tropa, que era majoritàriament comunista, s'encarregà de la seva preparació política explicant els motius de la lluita. I, en poc temps, amb armament nou i amb bona intendència tingué una gran moral.

Negrín encapçalava, des del 17 de maig de 1937, un govern autoanomenat "de la Victòria" però, des d'aleshores, sols havia experimentat derrotes al nord de la Península i a l'Aragó. Per això, les autoritats republicanes necessitaven desmentir els acudits nacionals, que deien que l'única operació militar que sabien fer els seus enemics era la de "recular". Si sortia bé l'ofensiva de l'Ebre, els franquistes, que feia temps que anunciaven la fi de la guerra, serien els desmorallitzats. De fet, ja portaven gairebé dos anys anunciant la victòria i, contra pronòstic, els republicans resistien. La guerra semblava que no s'acabava mai.

Ja el 17 de juliol de 1936 els nacionals amenaçaren amb una acció profilàctica i contundent de curta durada, però no fou així. Quan arribaren a les portes de Madrid (novembre de 1936) difongueren la notícia de la prompta victòria. El mateix succeí amb la caiguda del nord (octubre de 1937) i amb l'enfonsament del front d'Aragó (març-abril de 1938). Però, com tràgicament es comprovà, la victòria, pomposament anunciada, era tan sols una maniobra de desinformació que amagava noves penalitats i sacrificis. Per això la lenta marxa de les operacions, de Llevant primer i després les de l'Ebre, provocaren un creixent malestar entre la reraguarda nacional assetjada per mil dificultats en el seu

dia a dia, fins al punt que, l'historiador Ricardo de la Cierva assenyalà: “La retaguardia llegó a divorciarse parcialmente [del govern de Burgos] por primera vez en toda la guerra”. També el cansament era molt gran entre els seus combatents, aflorant divergències dins del propi Quarter General del “Generalísimo”. Així, el general Fidel Dávila, cap de l'Exèrcit del Nord, el general Juan Vigón, cap de l'Estat Major de l'Exèrcit i el general Alfredo Kindelán, cap de la Força Aèria, entre d'altres, es mostraren impacients, desolats i amb ganes d'acabar d'una vegada la guerra. I al propi Franco, segons explicà el seu ministre d'Exteriors, comte de Jordana, l'assaltà l'estupefacció i es mostrà “preocupadíssimo cuando los rojos pasaron el Ebro”.

Així, en verificar-se l'èxit de l'ofensiva en direcció a Gandesa, Negrín esdevingué un líder carismàtic i intocable. Els nombrosos adversaris de la seva política (els moderats del PSOE encapçalats per l'exministre de defensa, Indalecio Prieto, el president de la República i el PNV i ERC que abandonaren el seu govern a l'agost de 1938) no foren capaços de trobar-li una alternativa i, en la pràctica, li donaren suport, perquè ell era l'únic capaç de dur a la victòria, de la que l'Ebre, pensaven els més optimistes, n'era la primera fita. I, de fet, la reunió de les Corts a Sant Cugat del Vallès (30 de setembre - 1 d'octubre de 1938) fou un triomf del seu programa de govern: democràcia, independència nacional i integritat territorial, que se sintetitzava en els famosos “13 punts,” que foren ratificats per una àmplia majoria dels diputats presents. Amb tot, Negrín sempre tingué clar que l'objectiu del seu govern era aconseguir una pau negociada, i per això calia demostrar la fortalesa militar que la República manifestà a l'Ebre.

2. Motius d'ordre Internacional

L'àmbit extern és fonamental, també, per entendre la batalla. La República tractà de demostrar que encara estava viva i que la guerra no estava decidida. I era veritat. El govern intentà aconseguir el suport de la Societat de Nacions (SN) per acabar amb la política de la ‘No Intervenció’, però els països que li havien donat suport sempre aconseguiren impedir que la SN la condemnés. L'acord de No Intervenció es basava en evitar la intromissió de potències estrangeres en la guerra espanyola i en l'embargament de la venda d'armament als dos bàndols. El govern francès fou el primer que la posà en pràctica, el 8 d'agost de 1936, seguit immediatament per Gran Bretanya quan aquests països tenien proves

incontestables de l'ajut que Portugal, Itàlia i Alemanya prestaven al bàndol nacional amb tot tipus d'avituallament militar i soldats.

L'ambaixador republicà, Álvarez del Vayo, definí les resolucions de la SN de "neutralitat asimètrica" perquè, a part d'equiparar l'agressor amb l'agredit, permetien, amb el seu suport a la No Intervenció, que el govern legítim no pogués defensar-se impedint-li de comprar armament i pertrets al mercat internacional, mentre que Franco podia disposar dels recursos il·limitats brindats pels seus aliats totalitaris amb la benevolència francesa, britànica i vaticana. Però el més escandalós fou que la República, que tenia un acord comercial amb França pel qual havia de comprar-li armes no pogué fer-ho. I, un cop s'inicià la Batalla de l'Ebre, no aconseguí l'obertura de la frontera, amb la qual cosa quedà bloquejat molt material militar, comprat sobretot a la URSS i a Txecoslovàquia, mentre que per aquesta mateixa frontera entraren, ocasionalment, pertrets de guerra per al govern de Burgos.

La forma poc clara d'actuar del govern francès del Front Popular es degué a la pròpia divisió de l'executiu i del país, que estava espantat davant la hipòtesi de contagi de la revolució que es vivia a la zona republicana. A més, França pensava que no estava preparada per a una nova guerra amb Alemanya, i es convertí, així, en oestatge de la política britànica, el seu principal aliat. De fet, Gran Bretanya tampoc es considerava preparada per enfrontar-se a Hitler i el seu govern, després de la victòria franquista a l'Aragó (abril 1938), que donà a Franco com a segur guanyador. A més, per a ells, representava l'ordre i la religió enfront de la revolució atea. Per això l'opinió pública anglesa es desentengué de la legalitat internacional en relació a la República, fins al punt d'humiliar el seu ambaixador a Londres, Pablo Azcarate, un home moderat que havia estat el número dos de la Societat de Nacions. Azcarate explicà que quan li van presentar W. Churchill, aquest es negà a donar-li la mà i mentre s'allunyava, de forma despectiva, li digué: "Sang! Sang!".

Per altre cantó, durant la Batalla de l'Ebre, la Sra. Chamberlain, dona del primer ministre britànic, visità el nord d'Espanya i s'entrevisrà amb l'esposa de Franco, en una significativa mostra de complicitat amb els nacionals. També el Papa Pius XI, a finals d'octubre de 1938, envià un telegrama de condol a Franco per la mort del seu germà Ramon, cap de l'aviació de les Balears.

La internacionalització del conflicte des del començament fou evident. Al llarg dels tres anys els sollevats mobilitzaren 70.000 mercenaris marroquins re-

clutats per una paga de 300 ptes. al mes. Tots ells serien englobats, formalment, a la Legió i així pogueren estar a Espanya legalment sense que ningú, amb excepció del govern de la República, es queixés. També combateren al costat de Franco els voluntaris portuguesos integrats en la Missió Portuguesa d'Observació a Espanya, coneguts com "Viriatos", que arribaren a ser uns 20.000 homes al llarg del conflicte. Alemanya, per la seva part, envia la Legió Còndor, constituïda el novembre de 1936 per 6.000 homes i 279 avions, la qual cosa la féu superior a l'aviació republicana. També els alemanys enviaren un cos de tancs amb un total de 180 blindats, 30 bateries d'artilleria antitancs i diversos batallons de metralladores pesants. Era un exèrcit de reduïdes dimensions, però selecte i tècnicament molt preparat. El govern italià, per la seva banda, desplaça el Corpo di Truppe Volontarie, que arribà a tenir 73.000 soldats, amb artilleria i tancs, a més de l'aviació legionària, integrada per uns 6.000 homes al llarg de tota la guerra. Aquestes unitats feixistes lluitaren amb valor i capacitat variable, segons el front i els comandaments, però el seu millor armament, enfocat a les unitats republicanes, les convertí en imprescindibles pel bàndol franquista.

La República disposà de l'ajut de les Brigades Internacionals, integrades per uns 40.000 voluntaris de 50 nacionalitats diferents, essent els contingents més nombrosos: francesos, alemanys, austriacs, italians, britànics, canadencs i nord-americans. Mèxic, per la seva banda, concedí a la República 2 milions de dòlars en material de guerra. Però, l'ajut més important fou el de la URSS, que envià tancs, assessors, especialistes d'aviació i alguns pilots. Després els aviadors republicans anaren a preparar-se a l'escola de Kirovabad (Azerbaïdján). La xifra d'aquests internacionalistes no passà de 2.500 en el moment més àlgid del conflicte. D'altra banda, l'armament que la URSS vengué a la República, pagat amb les reserves d'or del Banc d'Espanya, molts cops era antiquat, caduc i resultà molt car, ja que Stalin modificà artificialment la conversió del ruble per beneficiar-se del canvi de moneda. El socialista Luís Araquistain, ambaixador a Berlín i a París, analitzant aquesta situació digué: "La República española solo tuvo un amigo, la URSS. Pero a Stalin nunca le interesó que la República ganase la guerra, porque sinó Alemania atacaría Rusia, pero tampoco quería que Franco ganase rápidamente, porque entonces Hitler también hubiese atacado la URSS".

La República patí, doncs, la vulneració de l'ordre i el dret internacional de forma similar a Txecoslovàquia. La crisi entre Praga i Berlín esclatà l'estiu de

1938 i la República tractà d'aprofitar-la en favor seu. Hitler volia annexar-se la regió txeca dels Sudets, on hi havia una minoria de 3 milions d'alemanys. L'actitud d'Alemanya depenia també de la fermesa de París, amb qui Praga tenia signat un tractat mutu de defensa pel qual s'havien d'ajudar en cas de guerra. Però França, davant les amenaces germàniques, decidí que no podia anar-hi sense el suport de Gran Bretanya. Amb aquests rerafons el govern de la República va intentar, aprofitant la iniciativa estratègica favorable de l'Ebre, apropar-se a les democràcies per a donar-los arguments en cas que volguessin plantar cara a Hitler i per tal que els dos conflictes fossin solucionats simultàniament. Ja Azaña, el 29 de juliol, es posà en contacte amb el representant britànic per tal que sondegés els franquistes.

També ho intentà Negrín, el 18 d'agost de 1938, quan marxà a Zurich per assistir, aparentment, a un congrés internacional de Fisiologia (la seva especialitat) però, en realitat, s'entrevisrà amb un representant del govern alemany, el comte Welczek, demanant-li, sense èxit, que Berlín pressionés Franco per trobar una solució pactada al conflicte. Hitler, en base a les indicacions del seu ambaixador a Burgos, Von Stonrer, pensava que Franco perdria la guerra. El mateix creia Mussolini, segons el comte Ciano. Malgrat tot, ambdós consideraven que no podien mostrar feblesa a Espanya sense que això tingués conseqüències per a les seves aspiracions europees i, per això, continuaren recolzant els nacionals fins al final.

Negrín, mentre el seu exèrcit resistia a l'Ebre, intentà la darrera maniobra per involucrar París i Londres en la cerca d'una solució equitativa per la guerra. Així anuncià, a la seu de la SN a Ginebra, el 21 de setembre de 1938, la retirada de les Brigades Internacionals. Llavors sols quedaven uns 12.000 membres, que ja no tenien la importància decisiva que havien tingut quan s'inicià la guerra. Pretenia així que la SN obligués els franquistes a retirar els alemanys, italians i portuguesos, però només marxaren 10.000 italians. L'actuació de Negrín coincidí amb una crisi internacional més profunda quan el govern txec, davant l'imminent agressió nazi, decretà la mobilització i França, aliada de Txecoslovàquia, es preparà per, en cas de guerra, ocupar Catalunya, el Marroc espanyol i interceptar el tràfic italià al Mediterrani i col·locar les seves tropes contra Franco. Per la seva banda, el dia 26 de setembre, el govern britànic i Rússia assenyalaven que, en cas de conflicte, donarien suport a França. Per un instant semblà que la guerra era imminent i que l'estratègia republicana tindria

èxit. Franco estava preocupadíssim, ja que, si s'iniciava la Segona Guerra Mundial, els seus aliats replegarien les tropes de la Península i li tallarien el subministrament de material. Per evitar-ho, es declarà neutral i comunicà a París i Londres que, des d'Espanya, en cap cas s'atacaria França, i que acceptava la sortida dels italians. Era el 27 de setembre. Dos dies més tard se signà el Pacte de Munic que lluirava els Sudets a Hitler, en una política d'apaivagament davant els feixismes que pretenia evitar la Segona Guerra Mundial però, en realitat, no només no l'evitaren, sinó que el Pacte de Munic significà l'esclafament de la República Espanyola i de Txecoslovàquia.

L'1 d'octubre, Franco comentà que Munic era la “victòria de la paz y que con el triunfo de la verdad y de la justicia sonaron cantos fúnebres en el campo rojo”. Era veritat, la resistència i l'heroïcitat de l'Exèrcit de l'Ebre al camp de batalla no tingué compensació diplomàtica.

Franco allargà la guerra a propòsit

Franco es negà a negociar cap acord de pau perquè volia netejar ideològicament el país. Ja ho deixà clar en el manifest publicat al Marroc el 18 de juliol de 1936 en que anunciava la sublevació: la repressió seria proporcional al grau de resistència governamental. I, nou dies més tard, des de Tetuán, confirmà al periodista nord-americà Jay Allen que estava disposat a guanyar la guerra sense importar-li el nombre de morts. Era la mentalitat d'un militar africanista, que havia passat deu anys i mig al Marroc, on havia estat com a segon comandant de la Legió, la tropa de xoc que, freqüentment, massacrava civils rebels al Protectorat. El menyspreu per la vida dels marroquins la projectà, després, sobre el seu propi poble. En aquest sentit, els seus enemics eren considerats com la representació del mal absolut. Per això, el 18 de juliol de 1937, des de Burgos, el decret que el nomenava *Generalísimo* deia que el seu triomf seria contra “l'antipàtria”. Si l'objectiu era la victòria d'una Pàtria sobre l'altra, els que defensaven la República només podien esperar el seu càstig. I de fet la forma en què, des del començament, organitzà les operacions bèl·liques obeïen a la dinàmica d'allargar la guerra per acabar amb els seus adversaris més recalcitrants. Per això, quan estava a les portes de Madrid (21 de setembre de 1936) es va desviar cap a Toledo, per salvar els defensors de l'Alcazar, la qual cosa va retardar un mes

la marxa sobre la capital, temps que van aprofitar els republicans per a reforçar les seves defenses impedint-los d'ocupar-la i concloure ràpidament el conflicte.

La maniobra d'abandonar l'objectiu principal per fixar-s'én un de secundari li desaconsellaren, sense èxit, el seu cap d'operacions el tinent coronel Antonio Barroso i el general Alfredo Kindelán, cap de la Força Aèria. Aquest procés dilatant tornà a verificar-se durant la Batalla de Brunete (juliol de 1937), en la que Franco, un cop parada l'ofensiva republicana durant dues setmanes, practicà l'aniquilació dels adversaris en lloc de continuar avançant pel nord d'Espanya, com li demanaren novament Kindelán, Barroso i, en aquesta ocasió, també el coronel Juan Vigón, cap de l'Estat Major del general Mola. D'idèntica tossuderia féu gala Franco a Terol quan, durant dos mesos (gener-febrer 1938), concentrà els seus esforços en exterminar les unitats republicanes en lloc d'atacar Madrid, per a desesperació dels seus subordinats més propers, i en especial, del general Mario Berti, comandant del Corpo di Truppe Volontarie, en un moment en què les millors unitats republicanes estaven destruïdes i la frontera francesa tancada, fet que impedia la reorganització de l'Exèrcit Popular. L'anteposició de la tàctica anihiladora per sobre de l'estrategia guanyadora tornà a evidenciar-se després de l'ofensiva d'Aragó, quan els nacionals (març-abril 38) arribaren a la riba dreta de l'Ebre i del Segre però, inexplicablement, Franco no decidí continuar en direcció Catalunya, que estava pràcticament desguarnida militarment. Per això les discrepàncies al si de l'alt comandament franquista tornaren a reproduir-se. El general Kindelán escrigué en el seu diari de campanya: "el cerebro y la voluntad del enemigo están en Barcelona. La rendición de Barcelona puede significar el fin de la guerra (...) hay que cerrar por razones obvias la frontera con Francia". També els generals: Antonio Aranda, cap de l'Exèrcit de Galícia, Juan Yagüe del Marroquí i Fidel Dávila, ministre de Defensa del primer govern de Franco, digueren que de Lleida s'havia de marxar cap a Barcelona. Però ell, amb una altra part del seu Estat Major, decidí atacar per Llevant i allargar, així, un cop més la guerra.

La decisió d'atacar València fou una equivocació des del punt estricament militar, perquè el de Llevant era, a l'abril de 1938, l'exèrcit més poderós de la República amb bon armament i amb bona intendència i, per tant, es tornava a apostar per la guerra de desgast. També el fet que deixessin, després de l'ofensiva d'Aragó, caps de pont al rius Segre i Noguera Pallaresa (Balaguer, Serós, la Baronia i Tremp) significava que no creien que amb la rendició de València

s'acabés la guerra i que, més tard, haurien de rematar la feina a la resta del territori català no ocupat. Però, tampoc s'entén perquè no deixaren algun cap de pont a la riba esquerra de l'Ebre, a Móra la Nova per exemple, per atacar Barcelona simultàniament i en forma de tenalla, avançant en paral·lel per Lleida i per la carretera de Móra la Nova-Tarragona-Barcelona. Per tant, si el fet de no atacar Catalunya quan estava indefensa i desviar les tropes cap a Llevant havia estat incomprensible, també ho era que deixessin caps de pont al Segre i no fessin el mateix a l'Ebre.

Hem de deduir, per tant, que Franco no perseguí al llarg de la guerra únicament criteris militars i que la maniobra política era per a ell fonamental.

En definitiva, allargà el conflicte per dos motius essencials: fer, d'una banda, una "neteja" a fons dels seguidors i defensors de "l'antipàtria" i, per l'altra, augmentar el seu ascendent sobre els generals que formaven la cúpula militar, perquè cada dia que passava s'havien de centrar més en qüestions estrictament operatives; mentrestant, Franco s'encarregava de la governabilitat, de manera que augmentaven les distàncies entre ell i els seus iguals. Per això, no l'interessà prosseguir l'ofensiva sobre Catalunya després de la desbandada republicana d'Aragó perquè, a canvi d'escurçar la guerra, hagués deixat un país massa intacte i massa hostil. També és incontestable que, un cop iniciada la Batalla de l'Ebre, Franco tingué una altra oportunitat d'acabar ràpidament la guerra quan quedà travada l'ofensiva republicana, i les millors unitats de l'Exèrcit Popular restaren atrapades en un cap de pont a la dreta de l'Ebre. Llavors tenia la possibilitat d'aïllar-lo mitjançant la superioritat aèria i artillera i, després, des de Lleida hauria pogut ocupar la resta de Catalunya, i s'hauria estalviat els milers de baixes de la batalla de desgast de Gandesa, ja que si els franquistes haguessin conquerit Barcelona, l'Exèrcit de l'Ebre s'haguera hagut de rendir. Aquest plantejament li fou exposat per una part significativa del seu Estat Major a finals d'agost de 1938, quan veien, amb evident preocupació, que la guerra tornava a allargar-se indegudament. Entre els crítics hi havia els generals Rafael Garcia Valiño, cap de l'Exèrcit del Maestrat i Carlos Martínez Campos, cap de l'Artilleria, que creien que no s'havia de continuar la batalla de desgast. Especialment després que el servei d'informació tingué constància que, des del 24 d'agost i de forma esglaonada, la 43 Divisió republicana estava abandonant el front de Balaguer-Mequinença per traslladar-se a l'Ebre, el que volia dir que aquella línia quedava molt desguarnida. Però Franco no modificà la seva estra-

tègia. Davant la seva obstinació, el general Antonio Aranda, cap de l'Exèrcit de Galícia, trencà el vidre d'una taula en una discussió sobre els plans de la batalla. Enfrontat a aquesta oposició, com assenyalà el seu ajudant Luís M. de Lojendio, el Generalíssim diria: “¡No me comprenden!... ¡No me comprenden!... En 35 km. tengo encerrado lo mejor del Ejército Rojo”. El que ell volia era aixafar l'enemic, al cost que fos, doblegar per sempre més l'antiEspanya i, de pas, establir un govern autoritari de llarga durada. Per això, es negà sempre a buscar una sortida negociada al conflicte que encabís tothom.

Per tant, en la nostra opinió, és incompleta qualsevol perspectiva d'anàlisi de la guerra que no tingui en consideració, a més dels aspectes militars, els motius polítics. I que consti que Franco sempre ho deixà clar. Així, quan la Batalla de l'Ebre s'estava acabant, digué al periodista nord-americà James Miller que l'Espanya nacional tenia fitxats a més de 2.000.000 de desafectes, que haurien de passar comptes en acabar la guerra. I afegí: “No habrá mediación, porque los delincuentes y sus víctimas no pueden vivir juntos”. Aquestes paraules sintetitzen tot el seu pensament polític i militar.

La unidad fotográfica de la brigada Lincoln

Juan Salas. New York University

La XV Brigada Internacional, conocida como Brigada Lincoln, contó desde 1937 con una unidad fotográfica propia, creada con el objetivo de documentar de forma sistemática la vida diaria de los voluntarios. Esta ponencia presenta a los miembros de la unidad fotográfica, su método de trabajo y las imágenes que produjeron. Analiza los diferentes usos y significados que las fotografías han encarnado a lo largo de 70 años tanto en España como en los Estados Unidos y su labor como elementos configuradores de la memoria y evidencias de la participación americana en la guerra civil española.

En el título de mi ponencia he utilizado la denominación de Brigada Lincoln englobando bajo este nombre a los voluntarios originarios de los Estados Unidos por un lado y por otro lado para usar un término que de hecho involucraba a toda la XV Brigada Internacional en lo que respecta a las labores de la Unidad fotográfica. La brigada Lincoln nunca existió durante la guerra civil. Existió un batallón Abraham Lincoln, que formaba parte de la XV Brigada Internacional, y cuyos miembros no eran todos estadounidenses ni todos los estadounidenses que lucharon en España formaron parte del batallón Lincoln. Aunque no tenemos tiempo hoy para estudiar el proceso de como el término se ha asentado en los usos de la historiografía.

Agradezco la oportunidad de poder mostrar unas imágenes que parecen no haber sido tenidas en cuenta a la hora de reescribir una vez más las historias de las Brigadas Internacionales. Creo que es una buena ocasión para establecer un diálogo entre los investigadores que han trabajado en Europa y los que trabajamos en Estados Unidos para integrar estos documentos en nuestras investigaciones.

La presencia de voluntarios internacionales que viajaron a España con cámaras fotográficas es un aspecto de la fotografía de la guerra civil que no ha

sido suficientemente documentado. Lo cierto es que las imágenes producidas por soldados fotógrafos forman una parte importante de las fotografías tomadas en España durante la guerra. Pese a los intentos de establecer la idea de un único fotógrafo oficial de las Brigadas Internacionales, la realidad a la luz de las imágenes recuperadas parece ser más compleja.

En la XV Brigada Internacional, algunos voluntarios tomaron fotos desde que se integraron en sus respectivas unidades. Aunque no existe ningún documento que avale los hechos, los comisarios políticos de la XV Brigada Internacional comprendieron el interés de utilizar imágenes tomadas por aquellos voluntarios fotógrafos.

La incertidumbre de los primeros meses de la guerra dio paso a un intento de reglamentación dentro de las brigadas que terminó en su integración en el ejército republicano. El ejército no veía con buenos ojos el uso de cámaras fotográficas por parte de soldados, por razones obvias. Un buen soldado debía luchar contra el enemigo con las armas y no haciendo fotos.

Sin embargo la práctica de la fotografía era lo suficientemente preocupante dentro del ejército como para dedicarle una sección en uno de los libros editados por la división de Propaganda del Comisariado General de Guerra en 1937 como parte del esfuerzo por establecer la disciplina dentro de las filas republicanas. Se trata de la publicación *Hay que evitar ser tan bruto como el soldado Canuto. Peripecias y desdichas de un mal soldado*.

En ella se equiparaba la práctica fotográfica a las enfermedades venéreas o al alcoholismo, y se aleccionaba de forma didáctica sobre la fotografía como fuente de problemas.

Aunque publicado en español, este pequeño manual de buenas costumbres forma parte de los fondos del archivo de la Brigada Lincoln, lo cual hace suponer que los brigadistas tuvieron acceso a él, y no debió ayudar a comprender la labor que los fotógrafos que trabajaron para la XV Brigada Internacional llevaron a cabo.

Así, en 1937, después de meses en los que varios voluntarios estuvieron tomando fotos de forma independiente cuando su situación lo permitía, el comisariado de la XV Brigada Internacional formalizó y tomó bajo su control la producción de imágenes. Creó una unidad encargada de documentar fotográficamente de forma sistemática a los miembros de la Brigada y su vida diaria

en España. La misión, según recuerda Harry Randall, sargento al mando de la unidad, fue dada por Vladimir Copic, aunque de forma vaga, y sin marcar cuál debían ser los pasos a dar para llevar a cabo la tarea de fotografiar a miles de soldados.

Randall fue enviado a Madrid y Barcelona para adquirir cámaras profesionales y material de laboratorio para procesar e imprimir negativos. Como él mismo reconoce, Randall no era el fotógrafo más experto de la brigada. Había voluntarios que habían trabajado en los Estados Unidos como fotógrafos profesionales, mientras que él era un joven aficionado de 21 años. Sin embargo, sus superiores vieron en él las cualidades necesarias para organizar la unidad y hacerla operativa.

Junto a Randall trabajaron otros dos fotógrafos, Benjamín Katine, de Brooklyn, y Anthony Drossel, de Chicago. Drossel tenía experiencia como fotógrafo de estudio y pudo formar a sus compañeros en las tareas que les habían encomendado.

Bill Oderaka, un voluntario herido de origen ucraniano, quedó al cargo del laboratorio móvil en la retaguardia.

Los cuatro eran soldados y habían seguido la instrucción en Albacete como el resto de sus compañeros. Sin embargo, al integrarse en la unidad fotográfica, fueron liberados de las labores propias de los combatientes. Dejaron el fusil por las cámaras, a tiempo completo, aunque más tarde los acontecimientos del Ebro les harían retomar la lucha junto a sus camaradas.

La labor de documentar la vida en el frente no era fácil, ya que pese a dárles acceso a aspectos que otros soldados no pudieron experimentar durante su estancia en España, su trabajo les mantuvo apartados del resto de sus compañeros. A ello se unía la posible hostilidad que podían encontrarse unos extranjeros armados con cámaras y con poco dominio del español yendo de acá para allá entre el frente y la retaguardia.

Si ya hemos visto hasta qué punto se desaconsejaba hacer fotos dentro del ejercito, la percepción que se tenía de individuos vagando por España con una cámara al cuello era definitivamente negativa, como intentó inculcar el Socorro Rojo Internacional en uno de sus poster del año 1937, en donde, con el título de EL ESPIA, se convertía en sospechoso a cualquier persona que pudiese tomar fotos.

En todo momento había dos fotógrafos cubriendo las actividades de la brigada, compuesta por cuatro batallones, mientras el técnico de laboratorio y un tercer fotógrafo se encargaban de procesar, imprimir y archivar los negativos conseguidos.

Las condiciones de revelado no eran fáciles. Para trabajar en el procesado de negativos necesitaban tener acceso a agua corriente y electricidad, cosa que no siempre era posible. Randall recuerda procesar y lavar películas en chamizos, y en abrevaderos, cuando las condiciones lo exigían.

Pese a ello, contamos ahora con cerca de 2000 negativos tomados entre septiembre de 1937 y Octubre de 1938. Sabemos que muchos otros se perdieron durante la retirada del Ebro o al enviar película a revelar lejos del frente. En los primeros meses de la unidad, un soldado se encargó de llevar a revelar a Valencia 200 negativos de los que nunca más se supo.

Para poder llevar un control exhaustivo de las imágenes que producían, Randall ideó un sistema alfanumérico para diferenciar fotografías en función de su contenido, del tamaño de los negativos originales y de la cámara con que habían sido tomados. Harry Randall inscribía en los propios negativos este código para poder relacionar las imágenes con los detalles de su contenido, lugar, fecha y personas representadas, todo ello registrado a su vez en cuadernos referenciados.

La unidad contaba con dos cámaras, una de gran formato equiparable a la Speed Graphic americana utilizada por los reporteros gráficos en Estados Unidos, y una de pequeño formato que se acercaba a los 35 mm de las Leica, y con la que Randall hizo la mayoría de sus fotos. Esta cámara, más ligera y manejable le permitía captar escenas con mayor espontaneidad, y con mayor frecuencia gracias a la posibilidad de movimientos que ofrecía.

La libertad con la que los fotógrafos se podían mover entre el frente y la retaguardia permitió que documentaran las interacciones entre los voluntarios y la población de los pueblos por donde pasaban y donde se albergaron entre los combates.

La unidad fotográfica produjo diferentes tipos de imágenes que obedecían a diferentes objetivos. Al propósito inicial de documentar la presencia de cada uno de los voluntarios, pronto se sumó la iniciativa de los propios soldados, que pidieron que se les hicieran retratos de grupo con sus camaradas de compañía, o con aquellos que venían de la misma región, la misma ciudad, o incluso la

misma universidad. En este sentido los voluntarios se valieron de la unidad fotográfica para crear y ofrecer una imagen de si mismos durante su estancia en España sobre la que tenían cierto control.

La representación de una identidad nueva no sólo se basaba en la capacidad de la cámara para captar el impacto en los voluntarios de las experiencias vividas. Su aspecto físico y su forma de vestir eran parte de su nueva situación. Esta individualización se veía reforzada por la heterogeneidad de los uniformes ya que la falta de suministros hizo que cada soldado se pusiese lo que podía encontrar a su alrededor. Frente a una identidad colectiva unitaria, que en los Estados Unidos se englobó bajo el nombre de uno de los batallones, el batallón Abraham Lincoln, la multiplicidad de apariencias contribuyó a la creación de personalidades individualizadas evidentes en las fotografías tomadas por la unidad fotográfica. La brigada era un grupo multiforme de soldados unidos por una causa común. De la carencia y la necesidad surgió la posibilidad de reinventarse a sí mismos frente a la cámara.

Los fotógrafos se encontraron tras la cámara y frente a ellos un país del que poco sabían, y lo retrataron repetidas veces así como a sus habitantes. Lo que en principio era una labor documental enfocada en la brigada se convirtió en un proyecto que excedía su objetivo inicial, dejándonos un testimonio visual de la España republicana que los brigadistas conocieron durante casi dos años hasta Octubre 1938.

Las imágenes tomadas se entregaban al comisario político de la brigada, quien se encargaba de transmitirlas para su posible publicación en el periódico de habla inglesa de la Brigada “The Volunteer for Liberty”, o incluso para ser enviadas a periódicos extranjeros afines como el Daily Worker o la revista New Masses, que en Febrero de 1939, cuando la gran mayoría de los voluntarios había llegado ya a casa, publicó un número especial sobre la Brigada Lincoln basado en imágenes tomadas por la Unidad Fotográfica.

Algunas imágenes tomadas por los miembros de la unidad llegaron a aparecer en publicaciones españolas, como *Las Noticias*, el órgano del Comité de Cataluña de la UGT del Jueves 22 de Septiembre de 1938, en donde se muestra a los soldados americanos haciendo la instrucción, aunque curiosamente identificándolos como soldados españoles.

A la labor documental se unía un esfuerzo de propaganda del que los fotógrafos eran conscientes. Como las imágenes demuestran, había ciertos temas

recurrentes que los comisarios querían ver plasmados en película. Una prioridad era la de mostrar el carácter interracial de la brigada, donde por primera vez soldados blancos y negros americanos lucharon bajo un mismo mando, que durante un tiempo ostentó como sabemos un oficial negro, Oliver Law.

La unidad propugnada por el partido comunista que había atraído a cientos de afroamericanos a sus filas debía reflejarse de forma fehaciente en las imágenes difundidas por la brigada, que contó con más de noventa voluntarios negros.

La unidad también se encargó de documentar las visitas a la brigada de delegaciones políticas y sindicales, así como de visitantes extranjeros, en su mayoría periodistas y escritores norteamericanos. Estas fotografías fueron debidamente publicadas en el periódico de la brigada.

Con el paso del tiempo, las noticias publicadas en *The Volunteer* se fueron centrando más en sus propias experiencias y actividades, omitiendo las malas noticias que llegaban de otros frentes. Las noticias del exterior se hicieron cada vez más escasas, y las imágenes a las que los brigadistas tenían acceso se referían cada vez a su propia vida cotidiana. Al cerrarse sobre si misma, la Brigada y su publicación reforzaron la identidad colectiva de los voluntarios en un intento de dar moral a las tropas. Este enfoque detallado dirigido a la vida cotidiana de la Brigada tiene ahora otro valor añadido, ya que supone un documento excepcional de la vida de estos soldados durante la guerra. *The Volunteer* contribuyó a crear una comunidad forzada a isolarse del exterior conforme la guerra parecía ir decantándose en su contra.

Los fotógrafos de la unidad también ofrecían la posibilidad a los voluntarios de hacerse con copias de aquellas imágenes que les interesasen, tras pagar una pequeña suma para cubrir los gastos de papel. En algunos casos estos contactos de no más de cuatro o cinco centímetros cuadrados fueron conservados por los soldados durante toda la guerra, y los llevaron consigo de vuelta a casa. Algunos lograron enviar estas fotografías por correo a sus familiares y amigos.

Aunque el carácter reflexivo de la documentación de la brigada se estableció muy pronto tras su formación. Existía un comité histórico encargado de preparar materiales para la posteridad y que colaboró estrechamente con la unidad fotográfica por medio de sus sucesivos comisarios en la creación de publicaciones conmemorativas. La más significativa fue el *Libro de la XV Brigada*. En la introducción, al tiempo que agradecían la labor de los fotógrafos, los editores

dejaban claro en 1938 que el libro no era una narración completa de la brigada, ya que los voluntarios seguían ocupados en hacer historia en los campos de batalla cuando el libro entró en prensa.

El comité histórico de las brigadas en Albacete y más tarde en Barcelona se encargó de publicar esta obra dedicada exclusivamente a las experiencias de la XV Brigada Internacional, con las fotos producidas por la unidad fotográfica. Al mando en aquel momento del comisario Sandor Voros, la unidad facilitó las ilustraciones para esta y otras obras durante la guerra. En una carta a su novia, Voros relata, culpable, como se retiró durante tres días a un castillo frente al mar en la costa de Levante para seleccionar fotografías para una de estas publicaciones. La carta es del 31 de Agosto de 1938.

Las brigadas internacionales suponían una gran fuerza ideológica que la República usó para su propaganda interna como muestra de la solidaridad internacional recibida. Esa misma presencia fue omitida en la propaganda producida para los gobiernos democráticos miembros del pacto de No-Intervención. Por ello no hay evidencia fotográfica de las brigadas en los materiales oficiales enviados a Gran Bretaña, Francia o los Estados Unidos durante la guerra.

Hay que preguntarse también que opinión tenían los voluntarios de sus camaradas fotógrafos. En un primer momento podríamos pensar que no eran bien vistos por aquellos que estaban arriesgando sus vidas mientras unos sujetos con cámara se dedicaban a hacer retratos. Quizá en un intento de explicar su labor al resto de la brigada, Harry Randall publicó en el voluntario de la libertad un artículo sobre su trabajo, "Look pretty please", donde relataba los pormenores de la unidad, hablando de sus labores cotidianas. Pese a ser ellos mismos soldados, por la naturaleza de su trabajo los miembros de la unidad fotográfica llevaban una vida distinta al resto de sus compañeros, dormían y comían donde podían, sin estar sujetos a las órdenes que el resto de la brigada debía obedecer pero también privados de la seguridad de saber que tendrían un lugar donde descansar al final de la jornada.

Debían buscar por sus propios medios la manera de abastecerse mientras cubrían las acciones de una u otra unidad ya que no siempre podían estar presentes a las horas del reparto del rancho.

La figura del fotógrafo itinerante pasó desapercibida para muchos de sus camaradas. En esa posición imprecisa entre el frente y la retaguardia, entre el

combate y el descanso, entre la población civil y las tropas, los miembros de la unidad llegaban a ser invisibles.

Randall lamenta que el objetivo de retratar a todos los voluntarios de la brigada nunca pudo completarse. Algunos murieron antes de que la unidad se hubiese establecido, en otros casos no hubo tiempo ni posibilidad de cubrir todas las compañías. Si la fotografía hacía visibles a aquellos que retrataba, también tuvo el poder de relegar al olvido a aquellos que nunca fotografió. Es significativo como de forma probablemente inconsciente, se omitió fotografiar a muchos de los latinoamericanos que formaban una parte importante de la XV Brigada internacional, en lo que Randall ahora considera una forma de imperialismo dentro de la Lincoln. Ayer mismo un investigador informaba en el foro de ALBA en internet de la presencia de tres argentinos en la brigada, de los que se ha sabido por haber pasado por una clínica militar donde afortunadamente sus datos fueron registrados. Quizá nunca encontraremos fotografías de ellos.

Al irse de España en diciembre de 1938, Harry Randall pudo llevarse consigo los negativos y sus cuadernos en los que se explicaba la procedencia de cada una de las imágenes. Al llegar al puerto de Nueva York el día de su veintitres cumpleaños, Randall tuvo que entregar a las autoridades portuarias su pasaporte por haber viajado de forma ilegal a España. Sin embargo los agentes no pusieron ningún problema en dejarle entrar al país con su archivo fotográfico. Gracias a él podemos ahora conocer qué vivieron muchos de los brigadistas internacionales durante la guerra. La historia de los negativos una vez en los Estados Unidos deberá ser el tema de otra presentación. Pasaron a ser prueba de haber pertenecido a la lucha antifascista a convertirse en evidencia incriminatoria de actividades anti-americanas durante los años del senador McCarthy. Tuvieron que ser ocultadas y pasaron de mano en mano, por desvanes y trasteros hasta que Randall decidió donarlos a mediados de los años noventa. Sus negativos y una serie de imágenes microfilmadas en los archivos de las Brigadas Internacionales en Moscú, descubiertos hace unos años parecían los únicos restos de la labor de la Unidad fotográfica de la XV Brigada.

Sin embargo, en Abril de 2006, una mujer se puso en contacto con el archivo de la Brigada Lincoln en Nueva York. Decía ser la hija del fotógrafo Benjamin Katine y tenía algo que había pertenecido a su padre. Resultó ser un álbum

de fotos que Katine había guardado hasta su muerte en 1980 en la maleta de cartón con la que llegó de España en 1938.

Eran imágenes que nadie había visto en décadas, diferentes a las de Randall. Algunas son anteriores a la creación de la unidad fotográfica.

Parece que Katine, antes de incorporarse a la unidad, había estado haciendo fotos por su cuenta.

La desmobilització de les Brigades Internacionals

Andreu Mayayo

El 21 de setembre de 1938 el president del Govern, Juan Negrín, va anunciar a la seu de la Societat de Nacions la decisió de retirar a tots els combatents estrangers integrats en l'Exèrcit Republicà. Amb aquesta iniciativa, en plena batalla de l'Ebre i dies abans de la celebració de la Conferència de Munic, entre Gran Bretanya, França, Alemanya i Itàlia, es perseguia, d'una banda, la retirada de les unitats militars professionals italianes i alemanyes, que de manera eficaç, sobretot respecte a l'aviació i l'artilleria, reforçaven als militars rebels, i per l'altra, l'obertura de la frontera francesa, que permetés l'entrada dels subministraments militars, principalment d'origen soviètic, imprescindibles per mantenir l'esforç bèl·lic.

Convé tenir en compte que en aquelles dates la presència d'estrangers era molt reduïda - les dues terceres parts de les Brigades Internacionals estaven formades per soldats espanyols - i la seva importància militar, malgrat la contribució de sang al front de l'Ebre, secundària. La Comissió Internacional de Control per la Retirada dels Voluntaris de la Societat de Nacions va establir la xifra, en el moment de la seva desmobilització, de 12.673, dels quals 9.843 es trobaven a Catalunya i 2.830 a la zona Centre. Durant el mes d'octubre i novembre es van celebrar múltiples actes de comiat dels brigadistes a les diverses poblacions on s'havien instal·lat a l'espera de la repatriació. Destaquen, entre altres, l'acte organitzat pel comissariat l'Exèrcit de l'Ebre, el 25 d'octubre al balneari de Villa Engracia de les Masies de l'Espluga de Francolí, el dinar de germanor ofert pels oficials de l'Exèrcit, el 26 d'octubre a Barcelona; la desfilada militar, el 28 d'octubre a la Diagonal de Barcelona i el dinar en homenatge als oficials i comissaris brigadistes, el 29 d'octubre al castell de Vic.

No obstant, molts brigadistes van romandre al nostre país davant la impossibilitat de tornar als seus respectius països. Així mateix es frustaren els intents

d'acollida per part de la URSS i Mèxic. Així doncs, els brigadistes expatriats fins el 12 de gener de 1939 es van, segons la xifra facilitada per l'esmentada Comissió, 4.650, majoritàriament francesos, nord-americans i britànics. Uns 1.500 més estaven a punt de traspassar la frontera. La resta ho faria en l'exode massiu, al costat de la població civil i els soldats republicans espanyols, de principis del mes de febrer.

La publicació recent del dietari del tinent coronel Aldo Morandi (1896-1975): *In nome della libertà* (Mursia, 2002), ens permet aproximarnos a la tragèdia dels brigadistes italians en la seva fugida d'Espanya i el seu internament, per separat, en el camp de refugiats de Sant Cebrià, on es van reunir 3.343 brigadistes de prop de quaranta nacionalitats, principalment, polonesos, italians i alemanys.

El drama humà dels “apàtrides” internacionalistes

El 25 d'octubre de 1938, el Comissariat de l'Exèrcit de l'Ebre organitza a les Masies de l'Espluga de Francolí, al costat del Monestir de Poblet (“En un recinto próximo a un pueblecito que tiene alto puesto en la historia de Cataluña”, segons el circumloqui, obligat en temps de guerra, del cronista de “*La Vanguardia*”), l'acte d'acomiadament dels combatents estrangers de les Brigades Internacionals. D'aquesta diada en sortiran els famosos primers plans dels brigadistes captats pel fotògraf Robert Capa. En la seva intervenció, el president del Govern, Juan Negrín, reconeixerà als interbrigadistes el dret a reclamar la ciutadania espanyola un cop acabada la guerra. Fer-ho immediatament significava facilitar de bell nou la seva reincorporació a l'Exèrcit i, per tant, podia ser considerat per la Societat de Nacions com una estratagema per a no complir el compromís de retirada adquirit, un mes abans, pel Govern republicà. Caldrà, però, esperar cinquanta-set anys, vint anys després de la mort de Franco i tretze anys de Govern socialista, per a que el Govern espanyol complís aquesta promesa.

Tres dies després, desenes de milers de persones acomiadaren als supervivents de les Brigades Internacionals en una desfilada emotiva a la Diagonal de Barcelona presidida per Manuel Azaña, Juan Negrín, Lluís Companys, els principals dirigents polítics del Front Popular i els caps de l'Exèrcit republicà. La comitiva dels brigadistes, enquadrats per nacionalitats, estava encapçalada

pel Comissari polític Luigi Gallo (Luigi Longo, futur Secretari General del Partit Comunista Italià) i els dos oficials de màxima graduació: els tinents coronels Hans Khale (alemany) i Aldo Morandi (Italià).

Aldo Morandi (Roberto Formica, 1896-1975), participà a la I Guerra Mundial com a oficial de l'exèrcit italià. En la postguerra s'adhereix al moviment socialista i participa en la fundació del Partit Comunista, per la qual cosa fou expulsat de l'exèrcit. Com a conseqüència de la seva activitat política patirà nombroses detencions i condemnes fins que, el 1927, s'exilia a la URSS. La tardor de 1936 s'incorpora a les Brigades Internacionals i ocupa diferents llocs de comandament fins assolir, l'abril del 1937, el grau màxim de tinent coronel. La publicació recent del seu dietari (*"In nome della libertà. Diario della guerra di Spagna 1936-1939"*, Ed. Mursia, 2002) ens permet reconstruir dia a dia el drama humà de milers d'interbrigadistes, i molt particularment dels italians, que no pogueren tornar al seu país i s'afegiren, al cap i la fi, a la corrua tràgica dels centenars de milers de catalans i espanyols que travessaren la frontera francesa el febrer de 1939.

El 2 de novembre de 1938 sortiren per Cervera de la Marenda els dos primers combois ferroviaris amb brigadistes francesos. El 12 de gener de 1939 la Comissió Internacional de Control per a la Retirada dels Voluntaris, creada per la Societat de Nacions i presidida pel general finlandès Bruno Jalander, certificà la sortida de 4.650 brigadistes, entre d'altres, 2.141 francesos, 548 nordamericanos, 347 belgues, 182 suecs i 143 holandesos. A més a més, estaven concentrats a punt de sortir altres dos combois, de 1.500 i 350 homes, respectivament. Tot plegat: 6.650 combatents, una mica més de la meitat del total dels 12.673 estrangers censats per la Comissió, 9.843 a Catalunya i 2.830 a València. En aquest llistat s'incloueren els 436 estrangers, de trenta nacionalitats diferents, que havien obtingut la nacionalitat espanyola des del 16 de juliol de 1936.

La resta de combatents estrangers, davant la impossibilitat de tornar als seus païssos o bé ser acollits per d'altres, van romandre a Catalunya instal·lats en diverses poblacions per nacionalitats. Eren alemanys, austriacs, txecs, italians, polonesos, iugoslaus, ..., foragitats dels seus païssos respectius per l'ascens del feixisme. La majoria s'havien refugiat a França i van ser els primers d'apuntar-se com a voluntaris de les Brigades Internacionals, el setembre de 1936. La desesperació d'aquests milers de combatents era punyent: ni podien tornar a casa, ni podien tornar al front de batalla. No eren ni carn, ni peix. Ben aviat va créixer

la sensació d'abandonament, de fer nosa, d'apestats reclosos en una quarantena sense fi i sense sentit.

Aldo Morandi es farà càrrec dels sis-cents italians instal·lats a Torelló. El 10 de novembre se celebra a la sala del cinema del poble un acte amb els principals dirigents de les Brigades Internacionals i els caps de l'Exèrcit republicà per a discutir la situació i les vies de sortida. A la taula presidencial s'hi troben l'alcalde de Torelló, el diputat comunista francés André Marty, Luigi Gallo, els tinents coronels Hans Khale i Aldo Morandi, i el subsecretari del Ministeri de Defensa, coronel Antonio Cordón. Marty anuncia que França tan sols accepta acollir aquells estrangers que haguéssin obtingut la carta de residència abans de 1936. La URSS es renta les mans. Només Mèxic està disposat a rebre un bon grapat, prop d'un miler. El coronel Cordón es compromet a organitzar un comboi pels que vulguin anar-se'n a Mèxic i a continuar pagant el sou de tots aquells que no puguin marxar. Així, doncs, s'organitzà un tren que, custodiat per la gendarmeria francesa, portaria els brigadistes fins el port de Burdeus per a ser embarcats a la terra promesa mexicana.

A les darreries de novembre, centenars d'italians de la Brigada Garibaldi omplen els vagons a l'estació de Torelló. La població s'aplega a l'andana per acomiadjar-los. La mateixa escena es produeix en d'altres indrets amb brigadiistes d'altres nacionalitats. Passen les hores i la locomotora no hi arriba. Vint-i-quatre hores després s'assabenten que l'expedició ha estat suspesa. El món els hi cau a sobre mentre tornen els vestits de paisà i els francs proporcionats pel Govern. Les festes de Nadal, en una clima gèlid, accentuen la desmoralització i la desesperació.

Amb l'arribada de l'any nou, l'ofensiva rebel avança sense aturador. Els italians són traslladats en camions de Torelló a Llagostera. Davant la caiguda de Barcelona, el Govern republicà torna a mobilitzar els interbrigadiistes per a cobrir la retirada d'una corrua de gent que es desplaça cap a la frontera en un èxode de magnituds bíbliques. Pocs italians s'integren en la nova "Agrupació Internacional", sota el comandament del polonès Henryk Torunczyk, que palesà, un cop més, la seva capacitat de sacrifici.

Davant el caos provocat per la desfeta i els rumors d'un desembarcament rebel prop de la frontera per a tallar la retirada, Aldo Morandi planifica la marxa cap a França. El 27 de gener esobreix la primera etapa fins a Verges (Baix Empordà). Han calgut dotze hores de marxa nocturna, amb una mitjana de

cinc quilòmetres cada cinquanta minuts, seguits de deu minuts de descans. La marxa s'ha fet per carreteres secundàries i camins de muntanya per a evitar les columnes bigarrades de soldats i civils, que tot sovint bloquegen les carreteres principals, així com les constants incursions de l'aviació franquista. Tres camions s'ocupen, en un anar i venir, de traslladar les cuines, els queviures, l'equipatge pesant, els ferits i les dones.

La segona etapa arriba fins a Castelló d'Empúries (Alt Empordà). Pel camí s'ha hagut de deixar un camió sense possibilitats de reparació i els ferits que no poden seguir la marxa ja són un deu per cent, uns seixanta. En aquest èxode dramàtic, els italians s'han topat amb una columna d'alemanys amb destinació a La Jonquera. Atrapats entre les tropes franquistes i una frontera tancada a pany i forrellat, alguns brigadistes intenten, endebades, traspassar la frontera per les Pirineus. Morandi acceptarà l'ofерiment del dirigent socialista Pietro Nenni per a evacuar la seva dona, amb passaport suís, tot confiant-li els seus documents personals i el diari de guerra. Pocs dies després, reben l'ordre de concentrar-se al poble fronterer de La Jonquera. La situació és explosiva i els nervis estan a flor de pell. Ni poden avançar, ni retrocedir, simplement esperar que algú els tregui d'aquest cul de sac sense sortida.

Finalment, el 7 de febrer són autoritzats a passar la frontera. Uns cincents italians, desarmats i vestits de civil, encapçalen el pas dels interbrigadistes. Abans de passar a territori francès, una companyia de carabiners presenta armes i els italians lliuren la bandera de la "Brigada Garibaldi" a Luigi Gallo. Traspassada la línia fronterera, els esperen els oficials comissionats per la Societat de Nacions a qui Morandi els lliura la seva pistola. Acte seguit demana asil a les autoritats franceses. Els interbrigadistes passaran en formació davant un pilot de gendarmes que els hi faran els honors. El registre a l'engròs, a la recerca d'armes, permetrà el pas d'algunes dones espanyoles camuflades que han decidit, amb el vist-i-plau de Morandi, no separar-se dels seus companys. Tot seguit, escortats per soldats francesos, emprendran camí cap a Saint Cyprien.

El camp d'acollida és un desert de sorra tancat per una doble filferrada i sense cap tipus d'instal·lació sanitària. Separats per uns metres, s'hi trobaran els combatents espanyols. Les autoritats franceses nomenen Aldo Morandi, com a oficial de major grau, responsable del camp. La primera tasca encomanada és la realització d'un cens, el qual donarà un total de 3.345 brigadistes de cinquanta nacionalitats diferents, principalment, polonesos, italians i alemanys.

Tot seguit començarà la construcció de les barraques i dels serveis sanitaris. La principal preocupació és la higiene personal per a evitar les diverses patologies i, molt especialment, epidèmies com el tifus. Morandi creará una guàrdia sanitària, amb un braçalet blanc al braç, amb la funció de controlar les defecacions dins dels perímetres establerts, així com les ordres de fer bullir l'aigua abans de ser ingerida.

D'altres brigadistes també són presents als camps de Argelés Sur-Mer, Gurs i Vernet. Tots plegats, només tenien un desig: sortir com fos d'aquell infern. Alguns, com els nordamericanos i canadencs, aconseguiran la seva repatriació via consular. D'altres seran rescatats pel seu pes polític i intel·lectual per les organitzacions afins. Pocs reeixiran a escapolir-se sense ser detinguts i retornats als camps. Les autoritats franceses els hi oferiran el seu allistament a Legió Estrangera o formar part de batallons de treball. Amb l'esclat de la guerra, diferents organitzacions facilitaran l'evasió i els mitjans per a incorporar-se a la resistència en els seus respectius països.

La majoria dels brigadistes continuaren la seva lluita contra el feixisme durant la II Guerra Mundial dins dels exèrcits dels seus respectiu països o en la resistència dels països ocupats. La meitat dels supervivents de la guerra civil espanyola moriren als fronts de batalla o en els camps de concentració. Alguns d'ells arribaren a ocupar càrrecs de comandament militar com el coronel Henri Rol-Tanguy, excomissari polític de la XIV Brigada Internacional "La Marellesa", cap de les forces de la Resistència de la regió de París (els tancs que alliberaren París anaven plens dels noms de les principals batalles de la guerra civil espanyola); el general Walter, Karol Swierczewski, cap de les forces armades poloneses i futur ministre de Defensa; i els caps dels quatre cossos d'exèrcit d'alliberament de Iugoslàvia: Peko Dapcevic, Koia Popovic, Kosta Nad i Petar Draspin.

Els brigadistes constituïren el nucli actiu més important de la solidaritat internacional amb la lluita antifranquista. Per a ells el combat contra el feixisme no acabaria fins el retorn de les llibertats democràtiques a Espanya. Tota una vida.

Cens d'interbrigadistes al camp de Saint Cyprien, febrer de 1939

Albània	9
Alemanya.....	429
Algèria	4
Àustria	278
Bèlgica	5
Bielorússia	60
Brasil.....	15
Bulgària	95
Canadà.....	11
Colòmbia	4
Costa Rica	1
Cuba.....	35
Dinamarca.....	1
Egipte.....	1
Estats Units.....	68
Estònia.....	23
Finlàndia	3
Gran Bretanya....	102
Grècia.....	12
Haití.....	2
Holanda.....	2
Hongria	139
Índia.....	8
Irlanda	68
Itàlia	492
Iugoslàvia.....	201
Letònia.....	42
Lituània	16
Luxemburg	11
Marroc.....	38
Mèxic	22
Noruega.....	5
Palestina.....	3

Paraguai	6
Pèrsia	5
Polònia	523
Portugal	31
Puerto Rico	4
Romania.....	148
San Marino	1
Santo Domingo.....	4
Sudets.....	65
Suècia.....	3
Suïssa	18
Tànger	33
Turquia.....	3
Txecoslovàquia ...	201
Ucraïna.....	30
Uruga	6
Venezuela.....	1
Xina	2
Apàtrides	41
TOTAL.....	3.345

Robert Capa y Les Masies

Robert Capa and Les Masies

Nil Thraby

During the second half of 1938, with the defeat of the Second Spanish Republic almost within sight, the President of the Government, Juan Negrín, decided to make a bold gesture: the repatriation of the International Brigades. One of the many motives for this move was to make it possible to demand that the Nationalists too must withdraw their ‘Internationals’, the Germans and the Italians whose presence was considerably more decisive. When the plan was presented to the Society of Nations, wheels began to turn. Evidently, one aspect of the process was to bid a dignified farewell to the people who had risked everything with little to gain other than satisfaction. The splendid farewells, above all the one in Barcelona, were organised to show the gratitude of the Republic and its people. However, it should not be forgotten that the Republic was still hoping to break the policy of Non-intervention and therefore did not wish to lose the sympathy of the foreigners who were being withdrawn.

En la segunda mitad del año 1938 y con la derrota de la Segunda República Española casi a la vista, el presidente de Gobierno, Juan Negrín, decidió dar un golpe de efecto: repatriar a las Brigadas Internacionales. Una de las múltiples intenciones de esta jugada fue poder exigir al bando nacional que también prescindieran de su “internacionales”, los alemanes e italianos, muchísimo más decisivos. Una vez presentado el proyecto ante la Sociedad de las Naciones, la maquinaria se puso en marcha. Una parte del proceso evidentemente tuvo que ser despedir dignamente a esta gente que lo había puesto todo para ganar poco más que satisfacción. Mostrar la gratitud de la República y su pueblo fue una de las razones para organizar aquellas despedidas espléndidas, sobre todo en Barcelona. Tampoco hay que olvidar, sin embargo, que la República todavía

On October 25th 1938, a few short months before the defeat of the Republic, Robert Capa travelled to a small town in the province of Tarragona to take photographs of one of the three or four acts of farewell to the International Brigades. It was there, in Les Masies, beside the monastery at Poblet, that Negrín promised citizenship to the combatants from abroad as a gesture of thanks. A short while earlier, Capa had returned to Spain after the tragic death of his partner, Gerda Taro. What must Robert Capa have thought when he awoke on October 25th 1938? What must his thoughts have been when he saw the thousands of foreign volunteers singing 'The International' in the courtyard that today has become a recreation area for a Youth Hostel?

Let us set the scene. Capa was born in 1913 in the poor quarter of the Hungarian capital, Pest, before it was united with Buda. It is said that from an early age he was a street-wise, independent boy. Later, he had to leave the city because of his political ideas, firstly moving from Budapest to Berlin where - at least officially – he studied political science. The thought of Capa studying such a 'dry' subject seems almost preposterous when considered from the perspective of his earlier life. It did not take him long to realise this and to find another occupation. According to anecdotal evidence, his interest in photography began because a friend was studying this subject in Berlin. When the friend told him about it, Capa said that very probably he would do the same. He did not put up with life in the German capital for long, or rather, it did not put up with him, as the National Socialists began to become too prevalent for a Hungarian-Jewish youth. Capa, who then still bore the name André Friedmann, left for his third capital city, where he barely survived. This time he chose Paris, which was at this time not only the centre of the French State but also of those who were stateless – the exiles from over half of Europe, fleeing from the dictatorships of the time. He had already started to become involved in graphic journalism, but more because he was searching for a way of earning enough to eat rather than as a means of artistic expression. He continued this search in Paris, where it was not easy to make a living, and even more difficult for a young foreigner who hardly spoke the language. This handsome boy did indeed have many talents, but learning a new language was never one of them. One of his few jobs entailed walking through the streets in search of a slim, sporty-looking girl with fair hair. He found one having coffee with a red-haired girlfriend. It didn't take him long to persuade her to work for him as a model – he had a talent for relating well to people. He always knew just what to say and do, and he was never lost for words, especially as far as women were concerned. Besides, the scarcity of work and the possibility of earning some money ensured

esperaba romper con la No Intervención y por lo tanto no podía perder la simpatía de los extranjeros que despedía.

El día 25 de octubre 1938, pocos meses antes de la derrota, Robert Capa viajó a un pueblecito de la provincia de Tarragona para fotografiar uno de los tres o cuatro actos más importantes de despedida a las Brigadas Internacionales. Fue allí, en les Masies al lado del monasterio Poblet, donde Negrín prometió la ciudadanía a los combatientes internacionales en señal de agradecimiento. Hacía poco que Capa había vuelto a España, después de la trágica muerte de su compañera Gerda Taro. ¿Qué pensaría Robert Capa cuando despertó la mañana del 25 de octubre de 1938? ¿Qué rondaba por su cabeza cuando vio a los miles de voluntarios extranjeros cantando la Internacional en este patio del actual albergue de Juventud?

Pongámonos un poco en su situación. Capa nació en 1913 en la parte humilde de la capital húngara, en Pest, antes de que se unificara con Buda. Desde pequeño, afirman, era un niño independiente, de calle. Por sus ideas políticas tuvo que marcharse, primero de Budapest a Berlín, donde – al menos oficialmente – estudió ciencias políticas. La idea de Capa estudiando una materia tan “seca” parece casi descabellada, vista con la perspectiva de su vida posterior. No tardó mucho en darse cuenta y tampoco en encontrar otra ocupación. La anécdota cómo empezó a interesarse por la fotografía afirma que fue un amigo suyo que estudiaba esta especialidad en Berlín y cuando se lo contó, Capa dijo que muy probablemente él también haría fotografía. No aguantó mucho en la capital alemana o mejor dicho no le aguantaron muchoa él, ya que los nacionalsocialistas empezaron a hacerse demasiado presentes para un chico judío-húngaro. Así Capa, que entonces todavía era André Friedmann, se fue a malvivir en su tercera capital. Esta vez escogió París, en aquel momento no sólo centro del estado francés sino también de este pueblo sin patria, los exiliados de media Europa, huyendo de las diversas dictaduras de la época. Fue todavía en Berlín cuando empezó a acercarse al periodismo gráfico, pero – como hasta su muerte – más en busca de pan que en busca de una expresión artística. Y en París siguió buscando, porque el pan de entonces no era fácil de encontrar. Menos para un joven extranjero que apenas chapurreaba el idioma local. Sí tenía muchas dotes aparte de ser muy guapo, pero el de los idiomas no figuraba nunca entre ellos. Para uno de sus escasos trabajos andaba por las calles, buscando una chica esbelta, joven, deportiva y rubia. La encontró tomando café

that the young German girl accepted his offer gratefully. Capa took some photographs of her, but he didn't fall in love with her, he fell in love with her red-haired friend, Gerta Pohorylle, who later became known as Gerda Taro.

However she took quite some time in noticing him: she was a rather special woman, an extremely feminine feminist, a communist with bourgeoisie roots; a woman who at first sight could be considered contradictory, or even superficial, but in who in fact had an admirable strength of mind. It is also true that Gerda helped Capa to improve his appearance, which until then had been quite untidy. She was the daughter of a German-Polish bourgeois, and had fled Germany because she was Jewish and held unconventional political ideas in a national-socialist Germany. In spite of having become very political, she still considered dress important. Times were hard, and they both suffered considerable hardship in Paris. Gerda finally fell in love with Robert after he wrote her a love letter, and the couple went on holiday together to the French Mediterranean coast, where they made love on a rock, naked, and ate sardines from a tin every day.

They returned to Paris, where Gerda became Robert's apprentice so she could have a photo-press card, thereby making it possible for her to have permits for residence and work, reducing the danger of expulsion from France. Work was not exactly abundant. Perhaps their love was able to reduce the pangs of hunger, but there is no doubt that they were constantly hungry. Then two very different things happened to change this. Firstly, civil war broke out in Spain, a country that had been of little concern in Europe for centuries. Secondly, Gerda invented – or at least suggested – the creation of a famous American photographer named Robert Capa. This photographer was not only so important that his images sold for triple the normal price, he was also so arrogant that he never spoke to anyone personally. He was always represented by a secretary or an assistant. These two factors, the civil war in Spain, and the daring invention of an alter ego for André, led to their journey to Spain, a place that was to be so crucial in both their lives. Perhaps it should be pointed out that to begin with, the persona of 'Robert Capa' was not necessarily identical with that of André Friedmann. At the start, Gerda was also working under this name, and not her own. The two shared a camera and a contact book, and in truth, did not even mark who had taken each photo. This would lead one to believe that they considered "Robert Capa" as a shared brand name, and that the later deterioration in their relationship was in part due to the fact that Gerda was feeling that André had taken over her contribution to the 'Capa' brand.

junto a su amiga pelirroja. No tardó en convencerla a hacer de modelo, porque si tenía un rasgo importante, era el de don de gentes. Siempre sabía qué decir a quién, nunca se cortaba y mucho menos cuando se trataba de una mujer. Además, escaseaba el trabajo y las posibilidades de ganarse algún dinero, así que la joven alemana aceptó agradecida. Capa hizo las fotos de ella, pero enamorarse, se enamoró de su amiga pelirroja Gerta Pohorylle, que posteriormente se llamaría Gerda Taro.

Sin embargo ella tardó algún tiempo en hacerle caso: era una mujer bastante especial, una feminista extremadamente femenina, una comunista con raíces de muñeca burguesa. Una mujer que a la primera vista podría parecer contradictoria o incluso superficial, pero que resulta tener una admirable entereza. Sí es verdad que Gerda le ayudó desde el principio a mejorar su aspecto físico, hasta ahora algo dejado. Ella era hija de un burgués alemán-polaco que había huido de Alemania por ser judía y por tener convicciones políticas algo demodé en la Alemania nacionalsocialista. A pesar de haberse vuelto muy política, consideraba la vestimenta de suma importancia. Los tiempos eran durísimos y los dos pasaron mucha hambre en París. Al final y a raíz de una carta de amor, Gerda sí se enamoró de Robert y los dos pasaron unas vacaciones en el mediterráneo francés donde hacían el amor en una roca desnuda y donde comían latas de sardinas todos los días. Volvieron a París, Gerda se hizo aprendiz de Robert para conseguir el carné de (foto)periodista que implicaba permiso de trabajo y de residencia y alejaba de ella el peligro de expulsión del país. El trabajo no abundaba precisamente. Quizá su amor aliviase algo el hambre, pero no hay duda que lo sentían constantemente. Hasta que sucedieron dos cosas, de naturaleza muy distintas. En primer lugar, estalló la Guerra Civil en una España muy poco presente en Europa desde hacia unos siglos. En segundo lugar, Gerda inventó – o al menos propuso inventar – a un fotógrafo americano muy famoso de nombre Robert Capa. Este fotógrafo no sólo era tan importante que vendía sus imágenes al triple del precio normal, sino también lo suficientemente arrogante como para no tratar con nadie. Se dejaba representar por su secretaria y su ayudante. Estos dos elementos, la Guerra en España y el invento algo atrevido de un alter ego les valió un viaje a España, lugar de suma importancia en la vida de los dos. Quizá valga la pena remarcar que en principio “Robert Capa” parece haber sido una marca que no necesariamente era idéntica con la persona André Friedmann. Al principio Gerda trabajaba bajo este y no bajo su

During the next year, they frequently travelled to and from Spain. Capa, with the technological help of the 35mm camera that allowed photographs to be taken close to the fighting for the first time, became famous in a very short time. He became well known because the photos he sent to Paris showed what had never been seen before. Until then, photographs glorifying war had always been taken in the rearguard, far from the mutual slaughter referred to as ‘action’ by the photographers. The photograph of the militiaman falling dead in Cerro Muriano, regardless of whether it is real or staged, had a style and a message that was new, almost revolutionary. It showed the horrifying face of war. At last, someone was portraying what so many families had suffered in silence. Perhaps Capa was not so artistic as his friend, Henri Cartier-Bresson, but he did have something that few people have – the heart to see the human being behind the uniform.

Gerda also began taking pictures and it is not surprising that her photos and those of Capa are almost indistinguishable. She did not learn photographic techniques from him, because he didn’t know much about it himself, but she did learn how to portray humanity and how to be close to people and events. Capa coined the famous saying, ‘If your photos are no good, you weren’t close enough’, and this could have been the motto as much for her pictures as for his. The couple made many trips to the front, with a calmness that is surprising, if not amazing. There is an anecdote claiming that one day she went to the front in stockings and high heels because it cheered the soldiers up so much to see a beautiful woman dressed up like that. The relationship the couple shared was close, and they both felt their destiny was closely tied to that of the soldiers. So close in fact, that less than a year after Gerda’s first trip, she found herself in the middle of the Battle of Brunete, a battle which she was not to survive. She died after a night of agony, as dawn broke on July 26th 1937. She was run over by a tank that was retreating under heavy aerial bombardment. Her lower body was crushed and she died alone in a field hospital. An official of the Condor Legion described that day with enthusiasm as the day of ‘God’s Judgement.’

Capa read the news of her death in a dentist’s surgery in Paris, less than three days after their parting in Madrid. He had proposed marriage to her and she had turned him down. Living with a star like Capa was not easy. She had the feeling that he didn’t give her room to breathe, that he came between her and her career, and that he did not respect her professionally, something that had become increasingly more important to her. She felt that they shared the same political ideas, but that he had not become as involved as fully as she had. This was perhaps the main difference between them,

propio nombre . Los dos compartían cámara y libreta de contactos y de hecho, ni marcaban qué foto era de quién. Esto podría llevar a pensar que consideraban “Robert Capa” como marca en común y que el posterior deterioro de su relación era en parte debido a que Gerda sentía que André le había quitado su sitio dentro de la marca “Capa”.

Durante el siguiente año, venían y volvían de España. Capa, con la ayuda tecnológica de las cámaras de 35mm, que por vez primera permitieron sacar fotos de la primera línea de fuego, se hizo famoso al cabo de poquísimo tiempo. Se hizo famoso, porque las fotos que envió a París mostraban lo nunca visto. Hasta entonces, las fotos de guerra siempre habían sido fotos gloriosas hechas en la retaguardia, lejos de la “acción” como llamaban los fotógrafos a la matanza mutua. La foto del miliciano cayendo muerto en Cerro Muriano, independientemente de si es falsa o verdadera, tenía un estilo y un mensaje hasta ahora desconocido, casi revolucionario. Mostraba la cara horripilante de la guerra. Por fin alguien daba fe a lo que tantas familias habían sufrido en silencio. Tal vez Capa no era tan artístico como su amigo Henri Cartier-Bresson, pero sí tenía algo que pocos tienen: corazón para ver lo humano detrás de los uniformes.

Gerda también fotografiaba y no sorprende que sus fotos y las de Capa son casi imposibles de diferenciar. Ella no aprendió la técnica de él, porque de técnica él no sabía mucho, pero sí la mirada humana y la proximidad a la gente y los sucesos. Capa acuñó la famosa frase: “Si tus fotos no son buenas no has estado lo suficientemente cerca” y éste podría ser el moto para las fotografías tanto de Capa como de Taro. Los dos visitaron en muchas ocasiones el frente con una sangre fría que sorprende, si no espanta. Existe la anécdota que ella un día fue al frente en medias y tacones porque a los soldados les daba muchos ánimos ver una mujer guapa vestida como tal. La pareja no sólo estaba cerca, sino también se sentía muy próxima al destino de los soldados.

Tan próximo que menos de un año después del primer viaje, ella se encontró en medio de la batalla de Brunete y de esa no salió. Murió después de una noche de agonía en las primeras horas de la madrugada del 26 de julio del 1937. Aplastada por un tanque huyendo de los fuertes bombardeos de la aviación, reventada la parte inferior de su cuerpo, murió sola en un hospital del frente. Un oficial de la Legión Condor había descrito ese día de manera más que entusiasta como un “Juicio de Dios”.

and certainly was the reason why she, rather than he, was to die in this war. Capa's more superficial and ironic character did not allow him to become deeply involved with the war, whereas Gerda's German education did not allow her to maintain an ironic distance from the events that surrounded her or from life in general.

Capa was in a state of shock and only truly acknowledged her death when her coffin arrived in Paris and was carried through the streets, when he saw her father kneeling, and when her brother slapped him in public. Then he collapsed. All his biographers agree that Gerda Tarot was the love of his life. I would not deny this assertion, but would like to add that he loved her more when she was dead than when she was alive. Shortly afterwards, Capa edited a book called 'Death in the Making' with photographs of both of them, dedicating it to her. He then fled as far away from Europe as he could. His moral decline began in China. His political convictions had never been as strong as those of Gerda Taro, and he found himself very lost in the Chinese war. Now, unlike his experience in the Spanish civil war, he didn't know which side he was on, and his photos reflected this. They lacked the great humanity of those he had taken in Spain.

By the time he returned to Spain at the end of 1938, he had changed considerably. Now he was no longer young, he was much more cynical, and he felt less involved. Perhaps he now had a different perspective on the war in Spain after experiencing the relative similarity of the war in China. Perhaps sometimes he thought to himself, 'I have seen worse things.' Now the war in Spain no longer made him feel the same clear sense of solidarity and anger.

He was not the only one who was suffering some loss of motivation. Taking Alvah Bessie as typical Brigader, or at least as a reflection of the feelings of the men in the Brigades, the foreign volunteers were by now very tired of this war. There was strong resentment between the Brigaders and the Spaniards and Catalans who were fighting beside them. When, in mid-September, there was an official announcement of the withdrawal of the International Brigades, Bessie's words revealed nothing more than relief. The battles lost, the internal struggles between the Stalinists and the Anarco-syndicalists, bad management and unnecessary deaths, had all resulted in frustration and in the thought, 'Let's get out of here'. For some, the order to withdraw arrived too late. The lines that Bessie writes in his diary about this show anger mixed with the sadness at losing still more comrades. In the re-organisation of the Brigades, the foreign International Brigaders passed through different centres before leaving. Montblanc is one of these, where amongst many others, a number of Estonians were billeted. However, the

Capa leyó la noticia de su muerte en un dentista en París. Se habían separado no hacía ni tres días en Madrid. Él le había propuesto matrimonio y ella había rehusado. Vivir al lado de la estrella Capa no le resultaba fácil. Tenía la sensación que no le dejaba respirar, que se interponía entre su carrera y ella. Que no la respetaba profesionalmente, cosa que le resultaba cada vez más importante. Que compartía sus ideas políticas, pero sin implicarse donde ella se implicó más que plenamente. Esa era quizás la diferencia principal entre los dos y seguramente la razón porque ella y no él muriese en esta guerra: la carácter ligero e irónico de Capa le impedía implicarse a fondo en la guerra, mientras su educación alemana le impedía a Gerda mantener una distancia irónica a los sucesos que la envolvían y a la vida general.

Capa estuvo en estado de choque y sólo se dio cuenta de la muerte de Gerda cuando llegó su féretro a París, cuando lo pasearon por las calles, cuando vio a su padre arrodillado, cuando su hermano le abofeteó en público. Y se vino abajo. Todos los biógrafos coinciden en que Gerda Taro fue el gran amor de su vida. El autor no quiere poner en duda tal convicción, pero sí le gustaría añadir que la quiso más muerta que viva.

Capa editó poco después un libro titulado “Death in the making” con fotos de los dos, lo dedicó a ella y acto seguido huyó de Europa lo más lejos que pudo. En China empezó su declive moral. Nunca había tenido convicciones políticas tan fuertes como las de Gerda Taro, y en esta guerra se encontró muy perdido. A diferencia de la Guerra Civil, no sabía de qué lado estar y sus fotos lo relatan con claridad: les falta la inmensa humanidad que tienen las de España.

Cuando a finales de '38 volvió a España, había cambiado bastante. Ya no era joven, era mucho más cínico, se sentía menos implicado. Quizá experiencias similares en la guerra de la China le habían hecho relativizar la guerra en España. Quizá ahora pensase a veces: he visto cosas peores. Ya no sentía tan claramente la solidaridad interna y la rabia hacia la guerra en España.

No era el único que padecía la pérdida al menos parcial de motivación. Si se toma a Alvah Bessie como un Brigadista estándar o al menos como un fiel reflejo de los sentimientos de ellos, los voluntarios extranjeros ya estaban más que cansados de esa guerra. Había fuertes resentimientos entre los Brigadistas y los españoles y catalanes que lucharon a su lado. Cuando a mediados de septiembre se anunció oficialmente la retirada de las Brigadas Internacionales, Bessie no habla sino con alivio. La batallas perdidas, la lucha interna entre estalinistas

Americans, those few remaining men of the Abraham Lincoln Battalion, travelled from Marçà to l'Espluga de Francolí by train during the morning of October 25th 1938. There, a farewell ceremony awaited them, led by none other than the President of the Government, Juan Negrín.

It is not known how Capa travelled to Les Masies, today, as then, a small village close to the important monastery of Poblet. We know that on the 16th he was in Marçà, because there he became friends with Milton Wolff, but on the 25th October we don't know where he was staying. However, he arrived with his friend, David 'Chim' Seymour, who later was to die in the Suez war.

We can imagine that on a sunny day, 65 years ago, he was caught up in the emotion of the Brigaders as they listened to the praise that the Government and military leaders bestowed on them. His photographs tell all. We can suspect that he was also thinking about Gerda, from whom he had run away without success. And he was almost certainly thinking of more trivial things; gambling, women and alcohol. He had begun to drink too much, undoubtedly because of his life style, which was always unusual, never normal. After firing off a number of shots, quite a few given the scarcity of photographic film, 113 to be exact – of which 7 are in the definitive collection – and after having heard how Negrín promised citizenship to the Brigaders, who did he talk to and what about? Through a photograph taken by his friend, we know that there was a dance in Les Masies, although we still don't know where the women without uniforms came from that appear in the photo. Did Capa go to the dance? Did he think of how Gerda would have danced with as many soldiers as possible, full of life and happiness? Certainly it wasn't a particularly happy day for Capa, because he didn't take a single photograph of the entertainment that followed the official ceremony.

Spain was now over for him. He no longer felt he belonged there, despite his affection for the country. In January 1939, he visited all that remained of the Republic for the last time. Afterwards, the only work for him to do was to photograph the exodus of the Spanish towards the concentration camps in France. To begin with, he turned it down, because it would be such a sad task, but then he had second thoughts. The horrendous imagery in his photographs speak volumes. The Republic had died, and with it, Capa's youth and enthusiasm.

But life was still to allow him a time of glory. Capa frenetically covered many events in the Second World War. The most important of these were North Africa, Italy, Omaha Beach in France, the liberation of Paris and his jump with a parachute regiment over Germany. Now he was no longer so young

y anarcosindicalistas, la mala gestión y las muertes innecesarias, todo ello había resultado en frustración y en el pensamiento: ¡languémonos! Cuando para algunos el orden de retirarse llegó demasiado tarde, entre las líneas correspondientes del diario de Bessie se nota mucha rabia entremezclada con la tristeza de perder a todavía más compañeros. Para la reorganización de las Brigadas, éstas pasan a diferentes centros antes de ser despedidos. Montblanc es uno de ellos, donde se alojan entre muchos otros unos cuantos estonianos. Sin embargo los americanos, es decir los escasos restos de la Brigada Abraham Lincoln viajaron de Marçà a l'Espluga de Francolí en tren durante la madrugada del 25 de octubre de 1938. Allí les esperaba una ceremonia de despedida de mano de nadie menos que del presidente de Gobierno, Juan Negrín.

No sabemos como Capa llegó a les Masies, hoy y entonces un pueblo muy pequeño cerca del importante monasterio de Poblet. Entre el día 16 que Capa estuvo en Marçà, porque se había hecho amigo de Milton Wolf, y el 25 de octubre no sabemos de su paradero. En todo caso llegó con su amigo David "Chim" Seymour, muerto unos cuantos años más tarde en la guerra de Suez.

Podemos sospechar que este día soleado hace 65 años se vio sorprendido por la emoción de los Brigadistas cuando escucharon los elogios que les había preparado el gobierno y la cúpula militar. Sus fotos hablan de eso. Podemos sospechar también que pensaba en Gerda, de la que había huido sin éxito. Y seguramente pensaba en cosas más triviales: juego, mujeres, alcohol. Había empezado a beber demasiado, sin duda por su estilo de vida siempre excepcional, nunca normal. Después de tirar el número, nada despreciable dada la escasez general de material fotográfico, de 113 fotos – siete de los pasaron a la colección definitiva – y después de escuchar cómo Negrín prometió la ciudadanía a los Brigadistas, ¿con quién hablaba y de qué? Por una foto de su amigo se sabe que hubo baile en les Masies, aunque todavía se desconoce de dónde salieron las mujeres sin uniforme que se ven en la mencionada foto. ¿Capa bailaba? ¿Pensaría en cómo Gerda hubiera bailado con todos los soldados que hubiese podido, llena de alegría y fuerza? Seguramente no era un día demasiado feliz para Capa, porque él no sacó ni una foto del divertimento después del acto oficial.

España ya había acabado para él. Le tenía cariño, pero ya no la sentía como suya. En enero del '39 estuvo por última vez en el pequeño resto de la República. Después sólo hubo trabajo para él fotografiando el exodo de los españoles hacia los campos de concentración en Francia. Al principio se negó a aceptarlo,

and enthusiastic and his recklessness bordered on suicidal. He continued to be loyal to the style he had developed in Spain or even earlier: unpretentious photographs, focusing on the tragedy of a people at war. It seems that Capa quickly learned what others found so difficult to accept, ‘Ningún héroe es el caído’ (A fallen man is no hero, from the song ‘Si la bala me da’).

After World War Two, Capa proclaimed himself an unemployed war photographer and founded the agency ‘Magnum’ (which was on the verge of bankruptcy several times) and dedicated himself to social reportage. He suffered a severe personal crisis when he was suspected of being a Communist by the American ultra-right followers of McCarthy. It seemed that his life had lost direction, and his health was not much better than his spirits. He only recovered when he decided to return to war photography, replacing a colleague in the war in Indochina. He went to the Red River Delta with the expectation of making a one way trip. Perhaps his words to Ernst Haas could have applied to himself too, ‘Ernst, you were too keen to go to war. When someone’s like that, it’s very easy to get killed.’ In Capa’s case, these were prophetic words. On May 25th 1954, Capa jumped down from a jeep to take a photo, took a few steps away from the road and stepped on an anti-personnel mine. Half an hour later he was declared dead.

When we discovered that some of Capa’s photographs had supposedly been taken in Montblanc, it was a moment of great emotion. Immediately, we started checking where exactly those images had been taken. It didn’t take long to discover, however, that the place was not in Villa Ducal. In the archives we found reports about the farewell that coincided with that date, but the name of the place was not mentioned for fear of bombardments. This was logical, because the front was barely 30km away, in Lleida. One journal gave a clue, ‘... is near a certain little village with a relevant historical meaning for Catalonia’. With this and other clues that Andreu Mayayo of the University of Barcelona had given us, we went to the monastery of Poblet. Although the origin of the name has nothing to do with the word for ‘little village’ in Catalan, it could have been there. The archive of ‘Montserrat Tarradellas i Macià’ helped us, but by giving us a clear negative. The experts there, the resident monks, had no doubts: Poblet was not the place we were looking for. There was no such courtyard, nor so many arches in this monastery, that at the time of the farewell had been in ruins.

So it was almost by chance, and following the advice of Judith Poblet from the Tarradellas archive, that I went to what is now the Youth Hostel of Jaume I at ‘Les Masies’. When I entered the building and saw behind the renovated columns the old ones that appeared in my documents, my heart

porque esto sí era demasiado doloroso, pero se lo pensó. Sus fotos hablan de esa experiencia con imágenes horrorosas. La República había muerto y con ella también un Capa joven y entusiasta.

La vida todavía le concede una época de gloria antes de empezar el declive. Capa cubre frenéticamente la Segunda Guerra Mundial y desde muchos puntos. Los más importantes seguramente son el norte de África, Italia, Omaha Beach en Francia, la liberación de París y su salto con los paracaidistas sobre Alemania. Ya no es ni tan entusiasta ni tan joven y su temeridad a veces rozan las ganas de suicidarse. Sigue siendo muy fiel al estilo desarrollado en España o incluso antes: fotografías sin más pretensiones, enfocadas en la tragedia de una gente en guerra. Parece que Capa aprendió rápido lo que a otros les cuesta tanto aceptar: "Ningún héroe es el caído" (De la canción "Si la bala me da").

Después de la Segunda Guerra Mundial Capa se autoproclama fotógrafo de guerra en paro, funda la agencia Magnum (que varias veces está al punto de quiebrar) e se dedica a reportajes sociales. Vive una fuerte crisis personal cuando los círculos de ultraderecha americana alrededor de McCarthy le sospechan comunista. Parece que ha perdido el norte de su vida: su salud no está mucho mejor que sus ánimos. Sólo cuando decide volver a la fotografía de guerra, reemplazando un colega en la guerra de Indochina, reaviva. Se va al delta del Río Rojo con toda ilusión y en un viaje sin retorno. Quizá sea lo que él mismo le dijo una vez a Ernst Haas "Ernst, estabas demasiado entusiasmado por ir a la guerra. Cuando uno está así, es muy fácil que muera." En el caso de Capa estas palabras resultaron proféticas: el 25 de mayo de 1954 Capa sale de un jeep para tomar una foto, se aleja unos pasos de la carretera y pisa una mina antipersona. Media hora más tarde lo declaran muerto.

Cuando nos dimos cuenta de la existencia de unas fotos de Capa supuestamente hechas en Montblanc, fue un momento de gran ilusión. De seguida nos pusimos a buscar el lugar exacto donde tales imágenes podrían haber sido tomadas. No tardamos en descubrir, no obstante, que tal sitio no se hallaba en la Villa Ducal.. Encontramos en los archivos noticias sobre la despedida que coincidían con la fecha, pero que no mencionaban el sitio por miedo a los bombardeos. Lógico, ya que el frente estaba a escasos 30km, en Lleida. Un periódico menciona en clave "próximo a cierto pueblecito que tiene alto puesto en la historia de Cataluña". Con esto y con las pistas que nos proporcionó el profesor Andreu Mayayo de la Universidad de Barcelona nos fuimos al monasterio de

pounded. And when Maurici Ribé, the manager of the Hostel, showed me a photograph from taken at the turn of the century of the spa resort ‘Vila Engracia’, there was no doubt. After six months of searching, I had reached the exact spot where Capa had thought about Gerda, the war, women and whiskey, and where he had been stunned by the emotions and tears on the faces of people who had seen as much misfortune as you can ever see. Finally, I had found Capa.

Bibliography · Bibliografía

Alvah BESSIE, *Spanish Civil War Notebooks*, University Press of Kentucky (Kentucky, 2001).

Richard WHELAN, *Robert Capa: the definitive collection*, Phaidon (London, 2001).

Richard WHELAN, *Robert Capa: La biografía*, Ed. Aleasa (Madrid, 2003)

Robert Capa en España (fotografías de la guerra civil), Ed. Aleasa (Madrid, 2003)

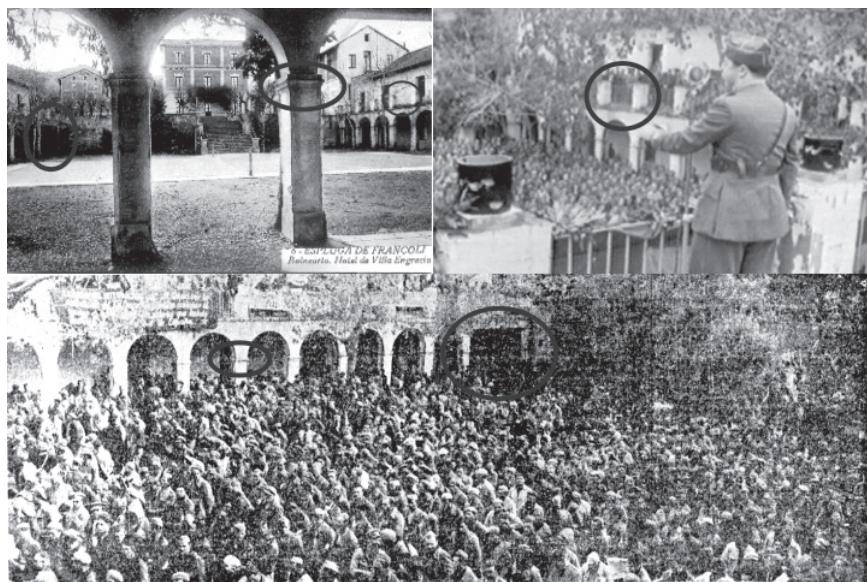
El Foradat 16, “Capa a Montblanc”, Cossentània (Valls, 2003).

La Vanguardia, 26 de octubre, 1938.

Nil THRABY, “Montblanch, near Barcelona”, available at www.nojubilemlamemoria.cat

Poblet. Aunque el origen del nombre del monasterio no tiene nada que ver con "pueblecito" en catalán, podría haber sido allí. El Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià nos ayudó, pero con una negativa muy clara. Los expertos del recinto, los monjes residentes, no dejaban duda alguna: Poblet no era lo que estábamos buscando. No había ni tal patio ni tantas arcadas en este monasterio, en el momento del acto en ruinas.

Así que fue casi por casualidad y siguiendo el consejo de Judith Poblet del archivo que fui a parar al actual albergue de juventud Jaume I de les Masies. Cuando entré en el recinto, cuando vi detrás de las columnas reformadas las viejas de mi documentación, se me encogió el corazón. Y cuando Maurici Ribé, gerente del albergue, me mostró una foto del balneario Villa Engracia de principios de siglo, no quedaba duda alguna: después de medio año de búsqueda me acerqué al lugar exacto donde Capa había pensado en Gerda, en la Guerra, en juego, mujeres, whiskey, donde se había quedado asombrado por las caras emocionadas y las lágrimas de gente que habían visto tanta miseria como es posible ver. Finalmente me había encontrado con Capa.

Els mil vegades glòriosos combatents internacionals asostenen emocionats la paraula del president Negrín, la veu d'Espanya, expressant la gratitud eterna del nostre poble pels seus meritíssims esforços, gestes i heroïsmes plens d'abnegació en defensa de la independència de la nostra pàtria i de la llibertat de tot el món. — (Foto Torrecilla).

Arriba iz.: Villa Engracia a principios de siglo. Arriba derecha: Gen. Modesto se dirige a los Brigadistas el 25 de octubre 1938. Abajo: el patio. Los círculos marcan los elementos que permiten la identificación.

Imatges per a la història: les Brigades Internacionals en Terres de l'Ebre (juliol-octubre de 1938)

Magí Crusells

1. Les Brigades Internacionals i el cinema documental

La Guerra Civil va representar una ferotge lluita ideològica entre els republicans i els franquistes. El cinema va ser utilitzat com a arma política i de propaganda bèl·lica, aprofitant els tres elements que ofereix: la imatge, el text verbal i la música. La diversitat de centres de producció cinematogràfics durant el conflicte —organismes públics, partits, sindicats, etc.— va proporcionar una gran varietat de punts de vista, així com de propostes estratègiques i ideològiques. Encara que les Brigades Internacionals tenien diversos organismes per difondre el seu ideari —bàsicament a través de la premsa escrita—, mai van tenir una productora cinematogràfica pròpia. Segons un document conservat en el Bundesarchiv de Berlín, Karl Preisler, que va ser un dels caps de la Secció Històrica i de la Filmoteca de les Brigades, va rebre l'ordre d'elaborar una pel·lícula sobre les Brigades, però no es va poder realitzar per manca de recursos.¹ El 1940, Georgi Dimitrov, secretari general de la Comintern, va encarregar a Gustav Szinda que redactés uns informes sobre les característiques de tots els voluntaris alemanys i austriacs, utilitzant el material de la Secció de Comandament de les Brigades Internacionals. Szinda va ser responsable de l'Estat Major de la XI Brigada Internacional, delegat alemany a la Comissió Estrangera del Partit Comunista d'Espanya (PCE) i cap del contraespionatge del Partit Comunista Alemany a Barcelona. La traducció del document feta per Gustav Szinda sobre Karl Preisler, amb data del 22 d'abril de 1940, és la següent: «Era ocupat, a Espanya, en les Brigades Internacionals, a la Secció Històrica i

1. Bundesarchiv Berlin/SAPMO, RY 1 I/2//3/89, foli 23. De cesta informació a l'investigador alemany Michael Uhl, que em va proporcionar una fotocòpia d'aquest document.

a la Filmoteca. En el front, no hi va anar a causa de la seva edat avançada. Va treballar políticament com a cap de la Secció Històrica, va compondre l'àlbum *Ein Jahr interbrigaden (Un any de les Brigades Internacionals)* i va rebre l'ordre d'elaborar una pel·lícula sobre les Brigades Internacionals, tasca que no es va poder dur a terme per manca de mitjans. Políticament va estar poc en escena; normalment treballava sol, aïllat, o només en empreses molt petites. Sobre la seva activitat a Espanya solament es pot constatar que era un bon camarada de partit i que es va comportar més aviat passivament. No disposem de més informació sobre ell.”

Per aquesta raó, la producció realitzada durant la conflagració quant al tema de les Brigades Internacionals s’ha d’agrupar en dos apartats: la producció espanyola —que al seu torn es divideix en la producció de la zona republicana i la de la zona franquista— i la producció estrangera.

En els documentals republicans espanyols trobem diverses referències als brigadistes, però, en la majoria dels casos, és per commemorar o celebrar algun aspecte determinat que es produceix a la rereguarda. Per això, quasi mai se n’analitza amb cura l’estructura interna o el seu component ideològic. Així, apareixen a les pantalles republicanes és en pel·lícules produïdes per diverses organitzacions marxistes i en les situades en la seva àrea d’influència, amb les quals els uneixen molts vincles d’afinitat.

Pel que fa als documentals rodats durant la Guerra Civil eEspanyola pel bàndol franquista sobre la presència d’interbrigadistes, hi ha dos aspectes principals que cal destacar: *a) s’hi magnifica la seva presència i b) s’hi presenten com un element sovietitzant.* GCPels franquistes, les Brigades Internacionals n’eren una prova evident de la sovietització de la Guerra Civil, perquè pel fet deles consideraven una força de xoc en l’acció futura de la Internacional Comunista a Espanya.

En les democràcies occidentals es van fer algunes pel·lícules monogràfiques sobre les Brigades, però van ser poques —produïdes per organismes progressistes com, per exemple, el Progressive Film Institute a Gran Bretanya—, perquè els governs d’aquests països van ser fidels a la política del Comitè de No-Intervenció. En aquests documentals es destacava la confiança innata en l’esser humà i que la solidaritat altruista dels brigadistes era una de les característiques comunes de les classes treballadores, especialment si estaven influïdes per les doctrines socialistes i comunistes.

Els documentals de les potències nazifeixistes, produïts durant la guerra espanyola, critiquen la presència de les Brigades en presentar-les com a forces invasores estrangeres, sense reconèixer la seva pròpia intervenció d'ajuda a l'Espanya de Franco.

A continuació, comentarem l'existència de les Brigades Internacionals a través dels documentals filmats a la província de Tarragona entre l'inici de la Batalla de l'Ebre fins als actes d'acomiadament dels brigadistes.

2. L'ofensiva republicana

La Batalla de l'Ebre va ser la més dura de tot el conflicte, perquè s'hi decidia la sort de la República. Al marge esquerre del riu es van concentrar un gran nombre d'efectius militars. Els primers homes van creuar el riu en barques i, poc després, s'hi van instal·lar passarel·les i ponts de distintes classes. L'operació del creuament va ser un èxit que va tenir una enorme repercussió moral en tots dos bàndols.

En el documental *El paso del Ebro* (1938) es reconstrueix aquesta batalla amb imatges filmades amb posterioritat, però la tasca del director i muntador, Antonio del Amo, és tan esplèndida que transmet la mateixa sensació que si haguessin estat rodades en directe. La pel·lícula, d'una duració total d'11 minuts i 34 segons, comença amb la desfilada de diverses unitats —s'hi aprecia la presència de brigadistes pel seu uniforme, que té l'estel de les tres puntes. A continuació, les tropes travessen l'Ebre en ple dia, quan en realitat ho van fer, per raons de seguretat, en la foscor de la nit. De totes maneres, Antonio del Amo va decidir de reproduir aquestes escenes amb tanta versemblança que es van ser utilitzades les barques més deteriorades, encara que també e'n van «algunes de completament noves, que de miracle no van tenir un contratemps greu amb el comandament, perquè aquestes barques podien fer falta per a un replegament possible, com va passar després de tres mesos de resistència».² *El paso del Ebro* va ser produïda per la Secció de Propaganda de la 46 Divisió «El Campesino». Aquest organisme ja havia realitzat un altre documental anterior-

2. AMO, Antonio del. «El cine de nuestra guerra. Mi experiencia personal». A: DIVERSOS AUTORES. *El cine de las organizaciones populares republicanas entre 1936 y 1939*. Bilbao: 23 Certamen Internacional de Cine Documental y Cortometraje de Bilbao, 1981, pàg. 43.

ment; ens referim a *Quijorna* (1937), sobre l'ofensiva contra Brunete i dirigit per Antonio Vistarini.

Proseguint la pel·lícula de Ddel Amo, s'hi observa com les tropes republicanes, un cop arriben a l'altra banda del riu, destrueixen un filat. Després de construir un pont sobre l'Ebre, uns camions transporten material bèl·lic. En un moment determinat es distingeix perfectament la població de Miravet. Els republicans entren a una població i n'esborren els símbols franquistes o en pinten d'altres. Per exemple, sota el dibuix del general Franco es veu la frase «el asesino del pueblo español», mentre que en una porta s'hi escriu «Viva la República». Finalment, s'inclouen primers plans d'Enrique Líster, Valentín González, *el Campesino*, i Santiago Álvarez, juntament amb altres oficials comunistes.

En el Bundesarchiv-Filmarchiv de Berlín es conserva una còpia d'*El paso del Ebro* —també n'hi ha una altra a la Filmoteca Espanola— en la qual apareix, al final, un fragment d'imatges procedents del documental del PCE *Por la unidad hacia la victoria* (1937) i d'un rodatge —de 6 segons— realitzat durant l'estada d'Ernest Hemingway i Joris Ivens a Espanya quan filmaven *The Spanish Earth* a l'any 1937. Hemingway hi apareix parlant amb uns soldats republicans en un camp. Un dels soldats podria ser un brigadista anglosaxó, perquè es comunica fluidament i relaxadament amb Hemingway —desgraciadament, les còpies que es conserven, tant en el Bundesarchiv-Filmarchiv com a la Filmoteca Espanola, no tenen la banda de so. Ernest Hemingway, durant les seves estades en els camps de batalla, va visitar en més d'una ocasió diversos membres de les Brigades Internacionals i, encara que no hi va pertànyer, semblava que es comportava com un brigadista. Al final d'agost de 1938, al costat de dos nord-americans més —Herbert Mathews, periodista del *The New York Times*, i Robert Capa, fotògraf— va visitar els brigadistes nord-americans, mentre feien un descans a la Venta de Camposines, situada a la carretera Corbera-Ascó.³

La còpia del documental *El paso del Ebro* dipositada en el Bundesarchiv-Filmarchiv finalitza amb escenes d'una desfilada de voluntaris estrangers, però aquestes imatges no corresponen a la Batalla de l'Ebre. Un dels brigadistes duu una bandera —«Batallón Dombroski. CC.PP. de Polonia». Aquesta seqüència

3. CASTELLS, Andreu. *Las Brigadas Internacionales de la guerra de España*. Barcelona: Ariel, 1974, pàg. 361.

correspon a la notícia «Valencia. Entierro del general Lukas», inclosa en el noticiari *España al día* i rodada el 16 de juny de 1937.

En el noticiari *Spain Today (The Goverment of Spain. Sr. Uribe, Minister of Agriculture)*, editat el novembre de 1938, apareix la notícia «*The Republic is on the offensive*», d'una durada de 2 minuts i 8 segons, en la qual es reconstrueixen les primeres fases de la Batalla de l'Ebre. En primer lloc, es veu com la tropa es prepara per creuar el riu: alguns soldats estan descansant i els seus companys els avisen per iniciar la marxa —en diversos moments es nota que estan actuant per a la càmera. Les barques, que estaven camuflades entre la mala herba, són arrossegades fins a l'aigua —entre els soldats, es distingeixen un parell de brigadistes pel seu uniforme. Diverses barques inicien la travessia, mentre que alguns soldats hi van nedant. Quan arriben a l'altra riba —en què es distingeixen, de nou, diversos brigadistes—, trenquen els filats amb tot tipus de material —fusells, rodes de carro, etc.—. Caven i construeixen unes trinxeres i, posteriorment, s'inicia una ofensiva, en la qual destaca el paper de l'artilleria.

Curiosament, el títol de la notícia, «*The Republic is on the offensive*», conservada a la Filmoteca Espanola, està escrit en anglès però el locutor parla algunes vegades en francès —el so és deficient i a vegades desapareix. El narrador destaca l'entusiasme de les tropes republicanes.

L'Exèrcit republicà va planificar amb cura la primera part de la Batalla de l'Ebre, acumulant material bèl·lic: infanteria, artilleria, carros de combat, ponts, etc. La penetració republicana va quedar aturada a Gandesa. A partir del mes d'agost, es va avançar molt poc i es va iniciar una batalla frontal de desgast. Els republicans van tenir al seu favor la possessió de totes les cotes altes que dominaven el camp de batalla. De totes maneres, malgrat el coratge i la valentia de l'Exèrcit republicà, el resultat final va ser negatiu a causa de la superioritat de l'aviació, de l'artilleria i de les reserves del bàndol nacional, que es van anar incrementant a mesura que la batalla avançava. El general Juan Modesto va recordar que les tropes nacionals, per tal de conquerir les cotes altes, llançaven sense interrupció foc d'artilleria i bombardeigs aeris, «cremant fins als últims rastres de vegetació» i convertint els cims «en un camp desolat».⁴

4. MODESTO, Juan. *Soy del Quinto Regimiento: Notas de la guerra española*. París: Ebro, 1969, pàg. 223.

3. El contraatac franquista

La resposta franquista a *El paso del Ebro* va ser el documental *La batalla del Ebro* (1938), produït pel Departament Nacional de Cinematografia de l'Espanya nacional, on es descriu la contraofensiva de l'Exèrcit de Franco per contrarestar l'avancamentda de les tropes republicanes. La còpia que es conserva actualment té una duració de poc més de 9 minuts.

La funció propagandística del Departament Nacional de Cinematografia, fundat l'1 d'abril de 1938 i dependent de la Direcció General de Propaganda del Ministeri de l'Interior, va ser molt important, ja que a partir d'aquest instant la producció filmica de la zona nacional es va basar en un control més gran. En una ordre ministerial del 2 de novembre de 1938 es van establir unes normes per a la censura. S'hi especificava que «com que és innegable la gran influència que té el cinematògraf en la difusió del pensament i en l'educació de les masses, es indispensable que l'Estat el vigili, en tots els ordres en què hi hagi risc que es desviï de la seva missió».

Per tant, les funcions del Departament Nacional de Cinematografia van ser dues: *a) la producció de documentals i noticiaris, i b) el control i la regulació de la producció nacional i de l'estrangeira que s'importés a l'Espanya nacional*. D'aquesta manera, l'empresa privada va quedar subordinada al poder polític. La prioritat del Departament va ser la de posar en funcionament els serveis de producció, realització i difusió d'aspectes relacionats amb la guerra. El juny de 1938 es va produir el primer número del *Noticiario Español*. Aquest noticiari espanyol incloïa diverses notícies per edició i hi predominaven els temes militars. En certa manera, es pot considerar que el *Noticiario Español* és un antecedent del NO-DO. Durant la Guerra Civil espanyola s'en van realitzar dinou números, amb una duració aproximada de deu minuts. Els onze primers números es van processar i sonoritzar a Alemanya —cosa que demostra la dependència cinematogràfica de la zona nacional amb l'exterior— i la resta, a Espanya. El fet que no s'hagués creat anteriorment un noticiari realitzat pel Govern franquista és una prova de l'escassetat de mitjans i la falta d'equip humà. Manuel Augusto García Viñolas va estar al capdavant del Departament Nacional de Cinematografia. Abans de l'esclat de la guerra, treballava a Roma com a corresponent d'*El Debate*. Un cop iniciat el conflicte bèl·lic, va formar part de la Legió, i va obtenir un permís especial del general en cap del Tercio, a sol·licitud del minis-

tre de l'Interior, per ocupar el seu càrrec de cap del Departament Nacional de Cinematografia. Per la seva tasca com a escriptor i al capdavant de la producció cinematogràfica, va ser condecorat pel general Franco amb l'Encomienda de la Orden Imperial de las Flechas.⁵

Tornant a *La batalla del Ebro*, el comentarista destaca que «els intents republicans de Mequinensa, Riba-roja, Flix, Ascó, Xerta i Tortosa fracassen» i que «la idea de tallar les comunicacions a Casp i Alcanyís no arriba a dur-se mai a terme». Ressalta que «les forces marxistes internacionals se situen en l'inexpugnable sistema de serres prop de Gandesa». El locutor reconeix que, durant els mesos d'agost i setembre, les Divisions de la República i les Brigades Internacionals van patir moltes pèrdudes. En aquest sentit es diu que «atiats per la propaganda de les Internacionals, milers i milers d'homes perden la vida a les trinxeres enemigues. Lluny de la guerra, els veritables responsables de la terrible tragèdia treuen les unges i llancen proclames inflamades que alimenten una resistència inútil». En aquesta pel·lícula es destaca que, si l'Exèrcit nacional va vèncer les tropes republicanes, va ser gràcies a quatre aspectes: perquè superaven en nombre els enemics; per la seva moral de combat; pel menyspreu que tenien del perill i, finalment, per la seva preparació militar.

Al final del mes d'octubre es va iniciar la contraofensiva franquista i la retirada dels republicans. A *La batalla del Ebro* s'assenyala que el 17 de novembre es va redactar el comunicat de guerra en què es reconeixia el final d'aquesta batalla. El documental acaba destacant que el general Francisco Franco és invencible, mentre s'observa una concentració militar a la plaça Major de Salamanca, en la qual es veu Franco caminant, mentre se sent la *Marcha Granadera* —himne de l'Espanya nacional des que es va oficialitzar per decret el 27 de febrer de 1937.

Alguns dels presoners capturats pels franquistes apareixen en aquest documental; hi destaquen, en un primer pla, un asiàtic i un negre com a demostració de la intervenció estrangera. Aquestes imatges es van incloure posteriorment en el documental alemany *Im kampf gegen den weltfeind* (1939). «Espanya no s'ha deixat dominar per aquesta turba agra i ressentida», diu el locutor respecte als internacionals. És clar que el comentarista vol desprestigiar la tasca dels voluntaris internacionals que van venir a defensar la causa republicana, presentant-los com a bàrbars i cruelets. També s'hi inclou una escena, rodada en

5. Cf. *Hoja Oficial del Lunes* (Sevilla, 3/10/1938).

un camp on s'ha combatut, en la qual s'observa la portada del diari francès *Le Populaire* en un estat de conservació lamentable, perquè està arrugat.

Im kampf gegen den weltfein (1939), la traducció de la qual, en català, és *En lluita contra els enemics del món*, va representar l'esforç cinematogràfic alemany més gran a favor del bàndol franquista, i s'ha d'inscriure dins l'escola documental propagandística nazi. Aquesta pel·lícula, conclosa el juny de 1939, va ser produïda per l'Universum Film Aktiengesellschaft (UFA). El seu director, Karl Ritter, havia estat aviador durant la Primera Guerra Mundial i, posteriorment, oficial de l'Estat Major.

Carlos Fernández Cuenca confon *Im kampf gegen den weltfein* amb *Über alles in der welt*, també dirigida per Karl Ritter. Segons Fernández Cuenca, aquesta última pel·lícula és un «documental sobre els aviadors alemanys de la Legió Còndor. Tan sols la part final està rodada expressament per a aquesta pel·lícula, ja que la resta constitueix un muntatge d'escenes extretes de noticaris obtinguts als diversos fronts durant la guerra. El conjunt és una exaltació desmesurada de la participació germana en la nostra lluita.»⁶ En realitat, *Über alles in der welt* és un llargmetratge de ficció, estrenat el 1941, la trama del qual està ambientada a la Segona Guerra Mundial.

Im kampf gegen den weltfein es va distribuir, als països ocupats per l'Alemanya nazi, amb el títol de *Legion Condor*. Però no s'ha de confondre aquest documental amb un altre que té el mateix títol, dirigit per Karl Ritter —la rellització del qual va començar el juliol de 1939, però va ser cancel·lada després del pacte de no-agressió firmat per Alemanya i l'URSS a l'agost.⁷

Im kampf gegen den weltfein, de 86 minuts de durada, està dividida en tres parts: en la primera, s'explica el transcurs de la guerra espanyola fins al final del conflicte; en la segona, es comenta la intervenció dels aviadors alemanys en la nostra contesa civil, i la tercera està dedicada al retorn dels components de la Legió Còndor al seu país i la rebuda que els brindaren Hermann Wilhelm Goering, ministre de l'Aire, i Adolf Hitler. Per raons òbvies, la participació de l'aviació nazi en el bombardeig de Guernica no hi és comentada. Després del pacte germanosoviètic de no-agressió i d'amistat, el 23 d'agost de 1939, es va

6. FERNÁNDEZ CUENCA, Carlos. *La Guerra de Espanya y el Cine*. Madrid: Editorial Nacional, 1973, pàg. 968.

7. DETHIER, Hubert. «Le film de propagande allemand dans la guerre civile d'Espagne». A: *Revue Belge du Cinéma*, núm. 17, tardor de 1986, pàg. 55.

retirar la pel·lícula dels cinemes. Després de l'atac alemany a l'URSS, el 22 de juliol de 1941, va reaparèixer com a exemple de propaganda antibolxevic.

En la primera part de la pel·lícula de Ritter, i després d'explicar el setge a què va ser sotmesa la ciutat de Madrid, el locutor assenyala que les Brigades Internacionals van participar en la defensa de la capital espanyola com a representants del bolxevisme. El locutor també remarca la participació de brigadistes en altres batalles, com la de Brunete, però no se n'observen imatges. A continuació, s'inclouen quatre entrevistes a uns interbrigadistes que eren presoners, per ressaltar la seva condició laboral i la seva ideologia. Les entrevistes no es van fer de manera conjunta sinó separadament. Si no s'indica el contrari, l'idioma que s'hi utilitza és l'anglès.

ENTREVISTADOR: Parla francès? (*En francès.*)

BRIGADISTA A (*apareix al costat d'un altre internacional*): Sí. Jo sóc de París i el meu company de Montpellier. (*En francès.*)

ENTREVISTADOR: Per què va venir a matar a Espanya?

BRIGADISTA B (*asiàtic*): Perquè sóc membre del Partit Comunista. (*En xinès.*)

BRIGADISTA C (*home de raça blanca*): Jo també.

ENTREVISTADOR: D'on prové?

BRIGADISTA D (*està al costat de dos presoners més*): South Way.

ENTREVISTADOR: South Way?

BRIGADISTA D: Sí.

ENTREVISTADOR: A què es dedicava, allà?

BRIGADISTA D: Estava sense feina.

ENTREVISTADOR: Que potser treballava en una mina?

BRIGADISTA D: Volia treballar en una mina, però només ho vaig fer durant un parell de mesos.

ENTREVISTADOR: Són americans?

BRIGADISTES I, F, G i H: Sí.

ENTREVISTADOR: D'on?

BRIGADISTA I (*de raça blanca*): Brooklin.

ENTREVISTADOR: I vostè?

BRIGADISTA F (*de raça negra*): Ohio.

ENTREVISTADOR: I vostè?

BRIGADISTA G (*home de color*): Ohio.

ENTREVISTADOR: I vostè d'on?

BRIGADISTA H (*de raça negra*): Illinois.

Tornant als documentals rodats durant la Batalla de l'Ebre, Ivor Montagu va filmar el Batalló Britànic aprofitant un descans que tenien els seus membres després de l'inici de la Batalla de l'Ebre.⁸ El resultat va ser el breu reportatge *Visit to the International Brigade* (1938), del qual actualment no hi ha cap còpia, i en què també apareixia Harry Pollit —secretari del Partit Comunista Britànic—. Carlos Fernández Cuenca i Román Gubern assenyalen, erròniament, que aquest documental es va filmar quan Pollit va inspeccionar, en el front de Brunete, el Batalló Britànic,⁹ quan aquesta batalla va tenir lloc —el juliol de 1937—, gairebé un any abans que la de l'Ebre. Pollit va visitar per primera vegada l'Espanya republicana el desembre de 1937.¹⁰ *Visit to the International Brigade* va ser produït pel Progressive Film Institute del Regne Unit. Aquest organisme ja havia portat a terme un parell de documentals en què apareixen les Brigades Internacionals: *The Defense of Madrid* (Ivor Montagu, 1936) i *The International Brigade* (Vera Elkan, 1937). Aquest últim té un gran valor documental, ja que recull escenes rodades en diferents bases i casernes de les Brigades Internacionals.

8. Dada extreta de l'entrevista que Bert Hogenkamp va fer a Ivor Montagu, el 6 de setembre de 1974, i que es va publicar el 1975. Cf. HOGENKAMP, Bert. «Interview met Ivor Montagu over her Progressive Film Institute». A: Skrien, pàg. 30.

9. Cf. FERNÁNDEZ CUENCA, Carlos. *La Guerra de Espanya y el Cine*, pàg. 377 i, arrossegant l'error, GUBERN, Román. 1936-1939: la guerra de España en la pantalla. Madrid: Filmoteca Española, 1986 , pàg. 64-65.

10. Amb motiu de la seva primera visita es va publicar a Gran Bretanya la crònica *Pollit visits Spain. Harry Pollit's story of his visit to Spain in December, 1937*. Londres: International Brigade Wounded and Dependent's Aid Found, 1938.

4. Els actes d'acomiadament

El noticiari *Spain Today (the Government of Spain. Dr. Negrín speaks to the International Volunteers)*, editat el novembre de 1938, conté la notícia «The International Brigades are leaving Republican Spain», de 4 minuts i 15 segons. Al voltant del primer minut es veuen imatges d'uns actes d'acomiadament dels brigadistes a les Masies; la resta està dedicat a la desfilada que es va celebrar a Barcelona.

La notícia «The International Brigades are leaving Republican Spain» comença amb una panoràmica d'uns brigadistes en formació. Un brigadista porta la bandera de la Brigada Dombrowski i la lliura a un soldat espanyol. Finalment, els interbrigadistes desfilen. El lloc no s'ha pogut identificar fins avui, però podria ser el camp d'instrucció militar que va utilitzar la 35 Divisió del XV Cos d'Exèrcit a la rodalia de Montblanc. Es van integrar en aquesta unitat militar, al moment oportú, les Brigades Internacionals XI, XIII i XV. Després de la retirada del front, els brigadistes es van serinstal·lar en diverses poblacions de les comarques tarragonines. Per exemple, la majoria dels membres de la XV Brigada Internacional, la Lincoln, van estar a Marçà. Alvah Bessie recorda que van viatjar de Marçà a l'Espluga de Francolí amb tren durant la matinada del 25 d'octubre. El dia següent es van dirigir cap a Barcelona.¹¹

A continuació, a *The International Brigades are leaving Republican Spain*, apareixen unes seqüències rodades a les Masies el dia 25. Juan Negrín i diversos comandaments republicans es dirigeixen a una tribuna. André Marty, Juan Modesto —cap del V Cos de l'Exèrcit— i Negrín parlen als brigadistes, que estan en un pati, i aquests, desarmats, saluden amb el puny alçat. A la part del davant de la tribuna hi ha penjades la bandera republicana espanyola i la catalana. A *La Vanguardia* del 26 d'octubre es va informar que «els exèrcits de l'Ebre i de l'Est van acomiadar ahir els seus companys de les Brigades Internacionals». El president del Govern republicà, durant el seu discurs, agraià als voluntaris estrangers el valor, lliurament i sacrifici amb el gest següent: «El vostre esperit i el dels vostres morts ens acompanya i queden units per sempre a la nostra història. El Govern de la República reconeixerà i reconeix als internacionals, que amb tant de valor han lluitat amb nosaltres que ja poden dir que són conciu-

11. BESSIE, Dan (ed.). *Alvah Bessie's Spanish Civil War Notebooks*. Kentucky: The University Press of Kentucky, 2001, pàg. 130.

tadans nostres, el dret a reclamar, una vegada acabada la guerra, la ciutadania espanyola. Amb això ens honrarem tots!». En un moment determinat. S'observa com els voluntaris internacionals escolten amb atenció al president Negrín i algú, fins i tot, s'emociona.

Desgraciadament, els internacionals no van poder reclamar la ciutadania espanyola fins gairebé seixanta anys després. El Govern de Felipe González va aprovar, mitjançant el Consell de Ministres del 19 de gener de 1996, aquesta mesura. En realitat aquesta concessió va ser simbòlica, perquè gairebé cap dels interessats s'hi va acollir ja que, en la gran majoria dels casos, implicava la renúncia a la pròpia nacionalitat i, per tant, a les pensions, entre altres drets. Per això, s'hauria hagut de modificar el Codi civil espanyol, per aconseguir que se suprimís l'obligatorietat de renunciar a la nacionalitat pròpia. El Ministeri de Justícia va expedir als excombatents estrangers, a la tardor de 1996, uns certificats acreditatius del dret a sol·licitar la nacionalitat espanyola com a manera de solucionar aquest problema. Igual que sis dècades abans, hi va haver càmeres que van filmar aquest moment, cosa que demostra la importància del cinema com a document històric.

III. SANITAT

Más allá del campo de batalla: una cueva hospital en la Guerra Civil española

Angela Jackson

Este estudio trata de uno de los numerosos hospitales que tuvieron una importante función en el tratamiento de los heridos durante la batalla del Ebro en 1938, la última gran ofensiva militar que intentó hacer retroceder a las fuerzas de Franco durante la Guerra Civil española.¹

1. Para leer más sobre esta investigación véase *Més enllà del camp de batalla: Testimoni, memòria i record d'una cova hospital en la Guerra Civil espanyola* (Cossetània Ed., Valls, 2004, o en versión inglesa, *Beyond the Battlefield: Testimony, Memory and Remembrance of a Cave Hospital in the Spanish Civil War* (Warren & Pell Publishing, Pontypool, 2005)

El hospital fue instalado en una amplia cueva cerca del pueblo de La Bisbal de Falset en las sierras del Priorat, Cataluña. Entre los soldados republicanos heridos había voluntarios de las Brigadas Internacionales de muchos países diferentes. Voluntarios que habían venido a luchar por la República convencidos que, si el fascismo podía ser derrotado en suelo español, podía evitarse otra guerra mundial.

También eran tratados en la cueva prisioneros de guerra heridos, muchos eran hombres de las divisiones italianas enviadas por Mussolini para apoyar a Franco. En camas cercanas se encontraban civiles de la localidad, víctimas de los ataques aéreos que realizaba la Fuerza Aérea alemana como una excelente oportunidad para ganar experiencia en acción.

El personal médico de la cueva, esforzándose en salvar vidas a pesar de las adversas condiciones, incluía hombres y mujeres enviados por el 'Spanish Medical Aid Committee' (Comité de Ayuda Médica a España) de Gran Bretaña. Había sido uno de los primeros grupos en enviar ayuda a la República, unas tres semanas después del estallido de la guerra en 1936. Tras más de dos años de trabajo en las líneas del frente, el personal de la cueva tenía experiencia en el tratamiento de heridas de guerra.

Yo tenía dos razones principales para iniciar mi investigación sobre este tema. En primer lugar, estaba impresionada por los intensos relatos acerca de lo sucedido en la cueva durante la guerra, escuchados en testimonios grabados por enfermeras que habían trabajado allí, como Patience Darton. Otros británicos habían hecho referencia a la cueva en sus autobiografías, como la parlamentaria del Partido Laborista, Leah Manning.

Aquella etapa de la guerra, a finales de 1938, estaba enormemente cargada de sentimientos. Por un tiempo, hubo la esperanza de que podía cambiar el curso de los acontecimientos y las fuerzas de Franco podían ser vencidas, pero pronto apareció la angustia de la derrota y la triste retirada de los republicanos. Tan intensos sentimientos ayudaron a grabar con especial claridad los acontecimientos en las mentes de los participantes.

En segundo lugar, se incrementó mi interés en la cueva hospital y el pueblo cercano porque representan lo que se esconde "más allá del campo de batalla". Los hospitales como éste, a pesar de estar cerca del frente y ligados al área de combate por la presencia de hombres heridos son, no obstante, dominios diferenciados. Por tanto, a menudo no se han tenido en cuenta en los estudios

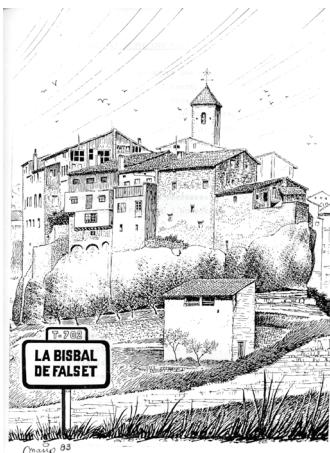
históricos sobre el tema. Pero forman parte de la historia de la guerra, y con su estudio podemos obtener una perspectiva diferente a la de la Historia tradicional, que tiende a centrarse en las campañas militares y en las facciones políticas.

Pero la cueva hospital y los hechos que allí ocurrieron están “más allá del campo de batalla” no solo en términos geográficos o de espacio. También en términos temporales, se han deslizado rápidamente a través de la memoria viva. Queda poco tiempo para la tarea de recoger y preservar esta memoria.

En el año 2000, visité el pueblo por primera vez. Gracias a la cálida acogida con la que me recibieron, fui capaz de escribir un relato que combina la perspectiva de los habitantes locales con la de los extranjeros que vinieron a trabajar a la cueva o a visitarla. A pesar de que el centro de esta investigación ha sido un único hospital, y durante una sola batalla de la guerra, ha permitido la exploración de temas mucho más amplios.

Uno de esos temas es la manera en la que construimos el relato de nuestras vidas, la forma en la que explicamos o escribimos nuestra propia historia personal, seleccionando determinados hechos y palabras. Otros temas a explorar incluyen la naturaleza de la memoria por si misma, y las funciones del recuerdo colectivo, de creciente importancia en la España actual.

En este breve artículo, me gustaría echar un vistazo a unos pocos elementos que tienen relación con estos amplios temas para conseguir tres cosas. Primero, me gustaría presentar algunos de los personajes clave de este drama histórico concreto, y conocer una selección de sus narraciones. Ilustrarán algunos de los acontecimientos que tuvieron lugar en la cueva y en el pueblo durante aquel periodo de la guerra. En segundo lugar, querría examinar la forma en que estos relatos fueron transmitidos a otras personas tras la guerra, y comentar cuándo y cómo aparecieron en la esfera pública. Finalmente, querría considerar la rememoración pública de aquellos hechos, en particular los que están teniendo lugar ahora, especialmente en Cataluña.

Imaginen por un momento, el contraste que iba a producirse entre los habitantes de La Bisbal de Falset y todos los voluntarios extranjeros con los que iban a encontrarse como consecuencia de la guerra. En aquellos tiempos, en un remoto y relativamente aislado pueblo, la gente trabajaba, prácticamente sin excepción, para los terratenientes locales, cultivando olivos y elaborando aceite. Los niños dejaban pronto la escuela y los niveles de analfabetismo eran altos, especialmente entre las mujeres.

Ésta era una realidad en una de las mujeres a las que entrevisté, Teresina Masip. Nunca fue a la escuela; con siete hermanos menores a los que cuidar, nunca tuvo la oportunidad. Incluso los niños muy pequeños ayudaban a recoger aceitunas y la mayoría sólo permanecían en la escuela hasta los 9 o 10 años.

Josep Perelló fue más afortunado que la mayoría ya que el duro trabajo de sus padres le permitió permanecer en la escuela hasta los 14 años. Él me explicó que en aquella época, en el pueblo, la gente estaba acostumbrada a la pobreza. Sabían que habían nacido pobres y que iban a morir pobres y estaban resignados. Él era un muchacho cuando empezó la guerra y quedó fascinado por los Brigadistas Internacionales, con los que hablaba cuando pasaban por el pueblo o acampaban en los alrededores. Le parecían idealistas y aventureros, charlando sobre sus planes de irse a la China revolucionaria una vez se hubiera ganado la guerra de España.²

2. Enrevista con Josep Perelló Alberich, AJ, 11 de agosto de 2000

Los habitantes locales, en su mayor parte, apoyaban a la República. Cómo catalanes, sabían que una victoria de Franco significaría la pérdida de cualquier esperanza de independencia para Cataluña. Pero no eran extremistas de izquierdas. Tras el estallido de la guerra, grupos de anarquistas, empuñando armas, llegaron al pueblo en coches pintados con calaveras, exigiendo que los terratenientes y el sacerdote del pueblo fueran entregados y ejecutados. El comité local de La Bisbal de Falset se las arregló para resistirse a estas exigencias, e incluso ayudaron a escapar al joven sacerdote.³

A principio de verano de 1938, se escogió la cueva como un lugar idóneo para instalar un hospital cerca de las líneas del frente, un lugar en el que los heridos estarían a salvo de los bombardeos aéreos y con aguas de manantial abundantes. Como consecuencia, muchos extranjeros, incluyendo mujeres, fueron enviados a trabajar en la tarea de instalar y poner en funcionamiento el hospital. Tenían que parecer muy extraños, a la gente del pueblo, aquellos lenguajes, costumbres e ideas extranjeros. La mayoría del personal era de ambientes urbanos. Su educación, como mínimo, había llegado hasta los catorce años, y a menudo más. Algunos estaban muy politizados, otros mucho menos.

Por ejemplo, Patience Darton, sólo tenía una concienciación política básica antes de presentarse voluntaria para venir a España como enfermera. Sabía, por su trabajo como comadrona en las áreas más pobres de Londres, que necesitaba “hacer algo” para contribuir a un cambio social. Oyó que en España, la gente

3. Memorias de Mosén Cornelio, *Odisea* (Burriana, 1979) Manuel Monferrer Agut

estaba haciendo “algo” y cuando éste objetivo fue amenazado por el estallido de la guerra, quiso venir a ayudar. La visión política que se formó en España la llevó a afiliarse al Partido Comunista a su regreso a Inglaterra.⁴

En contraste, Nan Green, que desempeñó tareas administrativas en la cueva hospital, tenía fuertes convicciones socialistas antes del inicio de la guerra, y ya era miembro del Partido Comunista. Su marido estaba en las Brigadas Internacionales. Lo inusual de su caso era que fue una de las pocas mujeres británicas con hijos que vinieron voluntariamente a España. Tuvo que tomar una dura decisión. Y finalmente lo hizo porque un benefactor se ofreció a pagar el coste de enviar sus dos hijos al internado de su elección. Ella sabía que podría dar a sus hijos la oportunidad de escapar de la pobreza en la que estaban viviendo.⁵ Tanto Nan como Patience habían trabajado en muchos hospitales improvisados en el frente antes de llegar a la cueva.

A partir del relato de Nan Green podemos saber cosas sobre los primeros días de la cueva hospital, y la fiesta que se celebró en el pueblo. El objetivo era infundir moral antes de que los republicanos cruzaran el Ebro intentando reconquistar el terreno perdido. La fiesta incluyó discursos, un día de los niños y un día de deportes. La narración de Nan nos descubre algunas actitudes de la época hacia las mujeres.

4. Para saber más de la vida de Patience Darton, véase Angela Jackson, *British Women and the Spanish Civil War* (Routledge, London, 2002)

5. Ibid., y Paul Preston, *Palomas de Guerra:Cinco mujeres marcadas por el enfrentamiento bélico* (Plaza & Janés Editores S.A., Barcelona, 2001, capítulo 2, Nan Green: Una larga dosis de soledad

Por ejemplo “La Pasionaria”, la mujer más famosa en la política de aquellos tiempos, no era considerada por el Alcalde del pueblo como un ejemplo deseable para las otras mujeres.

Nan escribió:

Se me dio la tarea de organizar a las mujeres del pueblo, a las que me encontraba cada día en la fuente, intercambiando novedades y cotilleando mientras nuestras jarras se llenaban en el chorrillo de agua. Empecé por hablar con el alcalde, que no se mostró muy comunicativo. No es trabajo para mujeres, me dijo. Las mujeres no tienen nada que hacer en política, no va a hablar ninguna mujer. Pero, ¿Y la Pasionaria? Pregunté. ¡Ah! Dijo él, ella es diferente.⁶

Nan se las arregló para reunir un grupo de madres del pueblo para ayudar a organizar la fiesta de los niños; pero para ella, el acontecimiento más importante fue el día del deporte. Explicaba:

El Día del Deporte fue destacable. Sólo había una carretera plana en todo el pueblo, la carretera que estaba al final de la calle principal. Fue la pista de carreras, el campo de atletismo y el estadio de fútbol. Los nuestros (el equipo medico) jugó contra un equipo de Fortificaciones que también estaba destinado allí. El partido era interrumpido intermitentemente por convoyes de pesados camiones que se dirigían al río, cargados con armas y municiones. Todos sabían dónde iban, y para qué, pero nadie dijo una palabra. (El cruce del Ebro, un día o dos más tarde, cogió completamente por sorpresa al enemigo; no había quintacolumnistas en La Bisbal).⁷

Nan destaca que la importancia de su historia reside en la conservación del secreto en torno al inminente cruce del Ebro, a pesar del evidente movimiento de pontones y armamento a lo largo de la ruta.

Ella menciona la merienda infantil, pero no da detalles. No obstante, para los niños más pequeños del pueblo, la comida fue el recuerdo más permanente de la fiesta. Durante mis visitas, me han hablado muchas veces de este picnic, ofrecido por el personal del hospital en la cueva, que incluyó los mejores manjares que habían probado jamás, como el bacalao seco y el más memorable, chocolate.

6. Nan Green, manuscrito ‘A Chronicle of Small Beer’ p.70, ahora publicada como *A Chronicle of Small Beer: The memoirs of Nan Green* (Trent Editions, Nottingham Trent University, 2005)

7. Ibid.

A partir de las entrevistas grabadas con Patience Darton, podemos saber más sobre las condiciones de trabajo de la cueva. Ella explicó cómo los pacientes eran transportados en camiones hasta fondo del valle en que estaba la cueva. Allí eran clasificados, lo que era un sistema nuevo por entonces. Los heridos menos graves eran enviados a la retaguardia, los graves eran trasladados en camillas hasta la cueva para cirugía y tratamiento. El centenar de camas de campaña estaban desordenadas a causa de las formas irregulares del suelo rocoso y las paredes.

En la penumbra de la cueva, con sólo un par de bombillas que funcionaban con un pequeño generador, las enfermeras tropezaban continuamente, golpeando sus espinillas con las patas de las camas. Patience tenía que mantener una guerra constante contra la sarna, untando sus brazos con Lysol, un desinfectante, para mantenerla a raya. Cuando la batalla se recrudeció, las bajas empezaron a acumularse. Ella dijo:

Solíamos recibir a la gente por la noche porque el bombardeo era tan intenso que no podían moverse de día. Por primera vez, nos llegaba la gente bastante después de la batalla, algunos después de horas de haber sido heridos, y claro a algunos no los podíamos salvar por este motivo, ya llegaban muy mal.⁸

Ella hablaba sobre las dificultades a las que se tenía que enfrentar cuando un paciente moría. Recordaba:

Tenía terribles discusiones con los camilleros que querían coger mis mantas para envolver a la gente para enterrarla, y yo decía: No!, necesito las mantas para mantener a la gente con vida. Tenía que quitarles las mantas con muchas

8. Patience Edney (de soltera Darton) Archivo sonoro 8398 Imperial War Museum (Londres)

dificultades ... Creo que los españoles probablemente tenían razón, pero no podía dejar escapar las mantas porque realmente las necesitaba.⁹

Hablando sobre la trágica pérdida de vidas, Patience Darton siempre tenía cuidado en mencionar también los avances médicos realizados durante la guerra que ayudaron a incrementar el número de vidas salvadas. Además de los progresos en el tratamiento de heridas, para prevenir la gangrena gaseosa, las tasas de recuperación se incrementaron por el desarrollo de técnicas de conservación y transfusión de sangre. La unidad de transfusiones destinada a la cueva era dirigida por un médico británico, Reginald Saxton “nuestro querido Reggie” como le llamaba con afecto Patience. El laboratorio de transfusión de sangre estaba en un camión adaptado, situado en el valle.

La foto nos lo muestra realizando una transfusión a uno de los pacientes. La fotografía es una de las que realizó Winifred Bates.

9. Ibid.

Winifred Bates (en la foto, con gafas)
trabajó para el Comité de Ayuda Médica a España,

En gran parte gracias a ella, podemos disponer de un buen registro en imágenes de algunas de las unidades médicas en España.

Winifred Bates trabajó para el Comité de Ayuda Médica a España, viajando por las unidades para comprobar el bienestar de los equipos de enfermeras de habla inglesa. La cueva hospital quedó profundamente grabada en su mente. En sus breves memorias, proyecta con una luz heroica a los hombres moribundos que vio en la cueva. Ella escribió:

Los hombres morían mientras yo estaba con ellos. Era verano, y ellos se habían estado entrenando desde mucho antes de cruzar el Ebro. Sus cuerpos eran bellos y bronceados. Nos inclinábamos sobre ellos para recoger sus últimos susurros y el mensaje era siempre el mismo; "Lo estamos haciendo bien. Decidles que luchen hasta la victoria final". Es tan duro crear un hombre, y tan fácil enviarlo a la muerte. Nunca olvidaré el Ebro. Cuando salías a dar un paseo alrededor de la cueva, sentías el olor de la muerte.¹⁰

Parte de su trabajo consistía en escribir artículos sobre las unidades médicas, que eran vitales para la tarea de recoger fondos. A menudo citaba enfermeras en concreto y daba detalles sobre el trabajo que hacía cada una. Escribiendo así hacía que la gente de Gran Bretaña se identificara con la imagen de "la vecina de al lado" de alguna de las enfermeras que trabajaban en España, y contribuyó a

10. Manuscrito de Winifred Bates 'A Woman's Work in Wartime', Marx Memorial Library, Londres, Box 29/ D/7

conseguir más aportaciones. Las fotografías que hizo se usaban a menudo con sus artículos, pero ahora ayudan a ilustrar varias de las fascinantes historias asociadas a la cueva hospital. Aquí solo hay espacio para mencionar algunas.

Esta foto, por ejemplo, muestra un niño cuidado por una enfermera española, Aurora Fernández. Durante el bombardeo de un pueblo cercano, había buscado refugio bajo la torre del agua, que fue bombardeada y se derrumbó encima de él. Malherido, estaba a punto de ahogarse en el agua que le arrastraba con fuerza torrencial. Fue rescatado de una muerte cierta por un Brigadista canadiense que lo sacó del agua. El Brigadista prácticamente no hablaba español, y mientras se lo llevaba, solo podía decir “Yo canadiense”.

El niño, Manuel Álvarez, fue llevado a la cueva hospital, y finalmente se recuperó. Durante años buscó al desconocido que le había rescatado, y al cabo de un tiempo incluso fue a vivir al Canadá. Después de unos cuarenta años, lo encontró, y pudo decirle “gracias” personalmente. Escribió un libro sobre sus experiencias en la búsqueda titulado *El Soldado Alto*.¹¹

11. *El Soldado Alto* (); versión inglesa, *The Tall Soldier* (Virgo Press, Toronto, 1980)

En esta foto se puede ver a Leah Manning, una antigua parlamentaria Laborista, durante una visita a la cueva, sentada junto a un herido. El año anterior, Leah Manning había sido la principal responsable de la evacuación de cerca de 4000 niños vascos a Inglaterra para escapar del fuerte bombardeo de Bilbao. Estaba implicada en la gran tarea de trabajar en las campañas del Comité de Ayuda a España, y estuvo hablando en muchos actos públicos, usando sus visitas a España para ofrecer relatos de primera mano acerca de lo que sucedía.

Ella explica en sus memorias que en la cueva hospital reconoció a uno de los pacientes, gravemente herido: era un joven que había conocido en un mitin político en Gales. Él había quedado fascinado al oírla hablar sobre España y las Brigadas Internacionales, e incluso la invitó a tomar el té con su madre. Poco después se las arregló para ir a España como voluntario. Leah se sentó a su lado toda la noche, en la cueva, hasta que él murió.¹²

Winifred Bates, Nan Green y Patience Darton dan sus propias versiones sobre esta vigilia. Ninguna da el nombre en sus narraciones, lo que le da la función de “soldado desconocido”, un voluntario como muchos otros que murieron en España. Sabemos, sin embargo, por cartas que Leah escribió a su madre a su regreso a Inglaterra, que el hombre era Harry Dobson, y que fue enterrado en el cementerio de La Bisbal de Falset.

12. Leah Manning, *A Life for Education: an Autobiography* (Victor Gollancz, London, 1970) p. 135

Otra de las fotografías de Winifred Bates muestra a Ada Hodson, una enfermera sudafricana, con un paciente. Pero también aparece en el encuadre de la foto, en la esquina superior, una mujer civil herida. Era Teresina Masip, la mujer que entrevisté en el pueblo. Su trágica historia puede ser, sin duda, el reflejo de muchas otras madres en la guerra española, donde, por primera vez, la población civil fue bombardeada a gran escala. La mañana del 4 de agosto de 1938, Teresina estaba en casa con sus dos hijas pequeñas, Dolores y Pilar. Dolores tenía 7 años y estaba en la cama con sarampión. Pilar, de dieciocho meses, estaba en su cuna. Ninguna de las dos sobrevivió al bombardeo que empezó a las nueve de la mañana, ya que una bomba cayó directamente sobre su casa.

Los soldados sacaron a Teresina de entre los escombros, quemada y gravemente herida por la metralla. Los gritos por sus hijas podían oírse desde todo el pueblo. Fue trasladada a la cueva y llevada directamente a la mesa de operaciones. Ella recuerda como tuvieron que cortar su pelo a causa de las quemaduras y como le dieron algo para dormirla, y ella pensó "Que bien!". Pero después, al despertar se tuvo que enfrentar al horror de recordar que sus hijas habían muerto. Pasó varias semanas siendo tratada en la cueva; está convencida de que una de las enfermeras que la cuidaron era inglesa.¹³

13. Entrevista con Teresina Masip Perelló, AJ, 11 de agosto de 2000

La narración de Teresina me conduce al segundo tema de este artículo; como los recuerdos de los sucesos de 1938 han sido comunicados a los demás. Por supuesto, la historia de Teresina era conocida por su familia y por la gente del pueblo, pero no se había explicado a una audiencia más amplia. Durante mucho tiempo, bajo la dictadura de Franco, los vencidos no tenían voz.

Las tropas franquistas llegaron a La Bisbal el 31 de Diciembre de 1938. Se comunicó a los habitantes del pueblo que salieran de las cuevas donde se habían refugiado de los bombardeos y volvieran a sus casas. Desde la puerta de sus casas observaron como una compañía de Moros marchaba por las estrechas calles cantando con extrañas voces.

El día siguiente, se ordenó a la población que asistiera a una misa en la iglesia para celebrar su liberación. Pero para ellos, la llamada "liberación" significaba que no se les permitía cantar los himnos religiosos en catalán. Su lengua fue proscrita, y su bandera y danzas tradicionales fueron prohibidas. Siguieron años de miedo y hambre, en los que cuando menos se hablara de la guerra, mejor. Los vencidos no podían ni llorar a sus muertos en público.

Por otra parte, los que regresaron desde España a Gran Bretaña continuaron oponiéndose a gritos a la dictadura de Franco. Patience Darton y Nan Green estaban entre los que a su regreso se afiliaron a la Asociación Británica de las Brigadas Internacionales. Tras la derrota de la República en primavera de 1939, la Asociación hizo campaña a favor del retorno de la democracia a España y la libertad de los presos políticos, enviando oradores a los mítines y editando folletos y artículos. Tras la muerte de Franco en 1975 su principal objetivo pasó a ser la necesidad de destacar la importancia de la lucha contra el fascismo. Usaron su experiencia en la guerra en España para ilustrar su mensaje.

En la Gran Bretaña, la herencia histórica de la guerra civil española entró en la esfera pública de diferentes formas durante las últimas 7 décadas. La cueva hospital es una pequeña parte de esta herencia. En una fecha tan temprana como mayo de 1939, se usó una fotografía de la cueva hospital para ilustrar una serie de artículos de la revista *Nursing Mirror* escritos por Lillian Urmston, una de las enfermeras que, brevemente, habían estado allí. La cueva hospital, como hemos visto, también apareció en memorias escritas. Las de Leah Manning se publicaron en 1970, recogiendo su visita a la cueva. Desgraciadamente, quedan muchas otras sin publicar, si bien se pueden encontrar en archivos públicos.

Un nuevo paso en el proceso de preservar la memoria de la guerra se realizó en 1976, cuando se convocó una conferencia para conmemorar el cuarenta aniversario de la guerra. Durante la conferencia, un grupo de historiadores, expertos en historia oral, grabó una serie de entrevistas con algunos de los veteranos que habían estado en España y con gente que había estado implicada en las campañas británicas de Ayuda a España. Muy pronto, varios museos empezaron también a grabar entrevistas para sus archivos sonoros, y otros historiadores agregaron más material en los años posteriores.

Estas grabaciones añadieron una nueva dimensión a los considerables archivos de material escrito y fotográfico que se habían recogido en Gran Bretaña sobre el tema de la Guerra Civil Española.

Los historiadores pueden usar estas fuentes de diversas formas. Paul Preston ha investigado en las memorias de Nan Green como parte del capítulo biográfico sobre ella que aparece en su libro *Palomas de Guerra*. Los especialistas en historia oral que están estudiando la naturaleza de la memoria pueden comparar las narraciones de una persona en concreto. Por ejemplo, en ocasiones examinan dos grabaciones realizadas en diferentes ocasiones, especialmente cuando ha transcurrido bastante tiempo entre ambas. Parece ser que aunque puedan cambiarse algunos detalles, las emociones que se han sentido permanecen siempre con la misma potencia. Patience Darton en diversas ocasiones recordó cómo, en la cueva, había sido incapaz de ayudar a morir a brigadistas finlandeses. Nadie hablaba finlandés, y a veces morían de terribles heridas en el pecho, tras largos sufrimientos a pesar de las enormes cantidades de morfina que se les suministraba. Había bastantes años de diferencia entre la entrevista del Imperial War Museum y la que yo realicé con ella en 1994. Los dos finlandeses se habían convertido en tres en su última narración, pero se conservaba la misma angustia por no haber sido capaz de consolarlos en su propio idioma. “Oh, nunca les olvidaré” me explicó, “Eran unas criaturas tan bellas, grandes y rubios, y era imposible decirles nada”. El dolor que sentía al recordarlo no parecía haber disminuido con el tiempo.

En Gran Bretaña se podía encontrar abundante material sobre la cueva hospital disponible para las generaciones venideras, pero en La Bisbal de Falset únicamente había un documento accesible públicamente sobre lo que sucedió en la cueva. Cuando fui por primera vez y pregunté sobre la guerra, me contaron que el Ayuntamiento tenía una lista con los nombres de los muertos en

la cueva que habían sido enterrados en una fosa común en el cementerio local. Entre todos los nombres españoles de la lista había otros que, obviamente, eran de voluntarios extranjeros. Pero no había ningún otro material disponible.

Cuando volví al pueblo a realizar entrevistas, llevé copias de las fotos de uno de los archivos de Londres, que nadie aquí había visto. Fue interesante descubrir que en una de ellas aparecía Teresina. Tras tantos años intentando olvidar la guerra, parecía haber un cambio de actitud. En España, la gente estaba empezando a romper lo que se conocía como “pacto del olvido”, que había comenzado como respuesta al temor de que el examen de viejas heridas podía conducir a un nuevo baño de sangre.

Esta reticencia a explayarse sobre la guerra continuó hasta tiempos muy recientes. A finales de los años ochenta, por ejemplo, se publicó un libro de poemas de Josep Perelló, ilustrado por un conocido artista local, Francesc Masip.¹⁴ Para el poema sobre la cueva en la que se había instalado el hospital, conocida como cueva de Santa Lucía, dibujó primero este esbozo.

Muestra los demonios de la guerra persiguiendo las filas de soldados mortalmente heridos que pasaron por la cueva hospital. Sin embargo, se decidió que esta imagen era “demasiado fuerte” y en el libro se sustituyó por ésta otra.

14. Josep Perelló Alberich, *D'Aquest Racó del Món* (Editorial El Lamp, 1987)

Los demonios se cambiaron por sonrientes angelitos y los cojeantes soldados por un monje arrodillado rezando.

Pero cuando fui al pueblo en el año 2000, las cosas estaban cambiando en el tema de los recuerdos de la guerra en España. Esto me lleva al tema final sobre el que me gustaría escribir, que es el de la rememoración.

La Asociación Británica de las Brigadas Internacionales publicó en 1996 el libro *Monumentos de la Guerra Civil española*. El libro explica la historia de los monumentos a las Brigadas que hay en Gran Bretaña, y tras la aparición del libro, se han añadido otros. Ahora hay casi 80 monumentos relacionados con la guerra civil en Gran Bretaña. La mayoría de ellos fueron realizados por grupos locales, personas que habían impulsado conjuntamente el propósito de la conmemoración.

Se ha investigado sobre este proceso, particularmente con relación a la Primera Guerra Mundial, demostrando que se forman grupos de “parentesco ficticio”. A pesar de que generalmente no están unidos por lazos de sangre o por matrimonio, el objetivo compartido produce un lazo de unión que mantiene a la gente en una estructura muy parecida a la de una amplia familia.¹⁵

15. Jay Winter y Emmanuel Sivan (eds.), ‘Forms of Kinship and Remembrance in the Aftermath of the Great War’, *War and Remembrance* (Cambridge University Press, 1999) p. 59

Nada de eso ha ocurrido en España hasta hace muy poco. El Estado ha erigido monumentos como el del “Valle de los Caídos” el enorme monumento construido por Franco tras la guerra, para honrar a los muertos del bando nacional y para ser su propio mausoleo. Buena parte del duro y peligroso trabajo de volar la ladera de la montaña fue realizado por prisioneros republicanos.

Más recientemente, en varios casos se han descubierto tumbas correspondientes a víctimas republicanas. En la sierra de Pándols, se ha descubierto y restaurado un monumento construido en la época de la Guerra Civil. Lo construyeron miembros de la XV Brigada antes de verse forzados a retirarse, e inscribieron los nombres de los muertos sobre el cemento.¹⁶

También se han erigido nuevos monumentos, como por ejemplo en el pueblo viejo de Corbera d’Ebre. Un monumento a las Brigadas Internacionales se inauguró entre las ruinas, y se está construyendo un nuevo museo.

En contraste con la cruda angustia del epitafio grabado en el monumento de Pandols en 1938 “Prometemos” y “Venceremos”, el principal énfasis en Corbera refleja un objetivo diferente. Todo el conjunto del pueblo en ruinas se ha convertido en un parque escultórico dedicado a la Paz.

Acontecimientos como el homenaje a las Brigadas en 1996, y proyectos como los de Corbera y Gandesa, reflejan que las actitudes hacia la rememoración de la guerra civil están cambiando en España. En La Bisbal de Falset mi interés por la historia de la guerra fue el impulso final de un plan para situar una placa en la anónima fosa común del cementerio, e instalar otra placa en la cueva. El alcalde, Lluís Masip Sans, fue ayudado por un grupo de entusiastas del pueblo. Yo trabajé coordinando sus esfuerzos con los de la Asociación Británica de las Brigadas Internacionales. En el 2001, cinco Brigadistas afrontaron el viaje hasta las montañas para asistir a las ceremonias de inauguración.

16. Véase el documental de David Leach, *Voices from a Mountain: British Volunteers in the Spanish Civil War* (Narrative Productions, 2000)

Asistió el doctor Saxton que había trabajado en la cueva durante la guerra. Llegó desde Canadá acompañado por Rosaleen Ross, que también había trabajado en las unidades médicas de España. Steve Fullarton, un brigadista escocés, también acudió. Fue herido cerca de Gandesa y había sido paciente en la cueva. También vinieron otras personas desde el extranjero, en especial hijos e hijas de Brigadistas. Se unieron a la población local y a los representantes gubernamentales, disfrutando de un día memorable en el pueblo. Los veteranos estaban encantados de ver que los jóvenes del pueblo también habían colaborado en la organización del acontecimiento.

Las dinámicas que actúan en los grupos de rememoración han sido examinadas por otros historiadores, desde el exterior. Pero en mi caso, como miembro de este particular grupo, quería saber como funcionaban desde el interior. Este hecho puede añadir una nueva perspectiva a la investigación de la memoria que se ha hecho hasta ahora.

En este caso, el objetivo común del recuerdo ha llevado a unir a un grupo de entusiastas participantes en Cataluña y un colectivo de gente interesada de Gran Bretaña y Canadá. Cada uno de ellos tenía algo que aportar y también algo que ganar. Esto no implica que la gente se involucrara únicamente para obtener algún tipo de beneficio. De todas formas, la conjunción casual de esfuerzo y recompensa incrementa enormemente el éxito de este tipo de proyectos. Es el mecanismo que aglutina muchos de los grupos formados con objetivos de rememoración. El esfuerzo ejercido puede ser mínimo, tal vez unas horas como espectador el día de la ceremonia, o puede implicar muchas horas de trabajo y

esfuerzo personal. Las recompensas pueden ser de naturaleza íntima o pública, temporal o permanente. Voy a dar algunos ejemplos.

La contribución de los Brigadistas requiere el compromiso más grande. Sería difícil encontrar personas con más determinación y fuerza mental, pero los obstáculos de la edad avanzada son sin duda desalentadores. Problemas de vista y de audición, piernas debilitadas y muchos otros problemas físicos, fueron superados para viajar a un pueblo de montaña, a muchos kilómetros de la ciudad más próxima. Con su coraje característico, viajaron a lo desconocido, confiando en unos preparativos inconcretos que yo había hecho en su nombre, y en la buena voluntad de la gente de La Bisbal de Falset. Pero, como veteranos de la guerra civil, sus razones para acudir a las ceremonias eran las más poderosas. Era evidente una mezcla de diversos motivos personales y públicos. Para Reggie Saxton, que había trabajado como médico en la cueva, y para Steve Fullarton, que había sido paciente, era la oportunidad de volver a visitar el lugar que había formado parte de sus experiencias en los oscuros días del final de la guerra, en un tiempo en el que habían probado hasta el límite su juventud.

Steve Fullarton también tenía un propósito práctico para su regreso. Quería encontrar y dar las gracias a Ramona, una chica del pueblo que le había estado dando agua durante la larga noche en la que gritaba, sediento, desde su cama de hospital. Tristemente, había muerto pocos años antes. Las pérdidas personales eran otra razón de sus ganas de asistir. Habían conocido a hombres que habían luchado y muerto en la Batalla del Ebro y querían encontrar algún pequeño consuelo honrando su memoria con su presencia en la inauguración. Sin embargo, honrar a los muertos es únicamente una parte de la función de la conmemoración pública. En este caso, y en muchas ocasiones similares, la denominada “leyenda” de las Brigadas se ha usado para transmitir el mensaje que los Brigadistas quieren trasladar a las generaciones futuras. Pero, en vez de anunciar un simple mensaje de “Nunca más”, a menudo asociado a los monumentos de la Gran Guerra, el mensaje de las Brigadas Internacionales es más positivo, una afirmación de esperanza expresada en la creencia de que la gente puede unirse por encima de las fronteras para resistir la opresión y luchar por una sociedad mejor. Puede verse en las palabras escogidas para la placa del cementerio, que destaca que los que fueron enterrados allí eran españoles y Brigadistas Internacionales que lucharon juntos en defensa de la República.

Con su presencia en la inauguración, los veteranos de las Brigadas crearon un mayor grado de interés en el acontecimiento. Varios periódicos hicieron un buen seguimiento, la televisión catalana mostró imágenes en los noticiarios y realizadores de documentales aprovecharon la oportunidad para grabar entrevistas. Todo ello ayudó a difundir un poco más su legado histórico.

Las familias de los brigadistas han ejercido a menudo un papel clave en el trabajo de la rememoración. El viaje de los hijos de los brigadistas que asistieron a estos actos tal vez debería verse más en términos emocionales que en distancia física. Algunos estaban conociendo por primera vez el pasado de sus padres en España. A pesar de que los “niños” habían llegado a la edad adulta antes de la muerte de sus padres, fue allí donde comprendieron lo poco que conocían sobre las creencias y experiencias de sus padres relativas a la guerra civil. Esta sensación iba acompañada de un sentimiento de lamento por no haber podido conocer más del tema mientras sus padres aun vivían. En esta visita a Cataluña descubrieron, además de los campos de batalla relacionados con la historia de su familia, uniones de “parentesco ficticio” con los hijos de los otros brigadistas.¹⁷ Su implicación con el grupo les podía ayudar a afrontar la pérdida, y tal vez a comprender a sus padres un poco mejor que antes.

Para el alcalde y los concejales de La Bisbal de Falset, todos ellos cargos electos y sin sueldo, que realizaban sus obligaciones oficiales en su tiempo libre, el acontecimiento les causó un considerable incremento de trabajo. Habíamos discutido el programa conjuntamente, en un primer momento, pero la responsabilidad de asegurar que todo saldría según los planes recaía en sus espaldas. No hay duda de que el objetivo se alcanzó plenamente, y el aplauso que agradeció sus esfuerzos estaba plenamente justificado. Su recompensa llegó en forma de prestigio para el pueblo, y posiblemente incrementó la popularidad de los miembros del Ayuntamiento.

Para los demás habitantes de La Bisbal de Falset, asistir a la inauguración fue, como mínimo, una interesante distracción para la tranquila vida diaria local. Sin embargo, muchos contribuyeron con algo más que su presencia. No se trataba únicamente de los fondos provenientes del presupuesto municipal, ya que personas de todas las generaciones habían intervenido en las tareas prácticas de preparación de las ceremonias y el trabajo del día de la celebración. La ocasión tuvo un gran significado para todos, era evidente por la cantidad de

17. Op. cit. nota 15

veces que fui calurosamente felicitada y que me comentaron que el día había sido inolvidable. Algunos estaban conmovidos por el resurgir de las memorias infantiles, por los recuerdos de seres queridos que habían perdido en la guerra, o por el descubrimiento de la historia del pueblo hasta entonces desconocida para ellos. Recibí cartas que hablaban de cómo les había complacido haber recuperado la historia del pueblo, y explicando cómo el encuentro con los brigadistas había captado el interés de los jóvenes. “Después de tantos años de injusto e impuesto olvido, esto debe causarnos a todos una gran satisfacción”, me escribió una persona.¹⁸

En los últimos años, una variedad de actos conmemorativos relacionados con la guerra civil han tenido lugar en la cueva.¹⁹ Demuestra que no solo los lugares de enfrentamientos militares pueden desempeñar el papel de lugares de rememoración, sino también los sitios más allá del campo de batalla, como un hospital provisional escondido en las sierras. Lejos de las campañas militares, a veces consideradas como gloriosas, y las maquinaciones políticas, siempre intrigantes, hay otra historia, la de la sanidad; avances médicos, esfuerzos heroicos para salvar vidas, sangre y tripas, mutilados y muertos.

18. Carta de Enric Masip i Gorgori a Ángela Jackson, 18 de noviembre de 2001

19. El más reciente, en mayo de 2005, la visita del brigadista galés, Alun Menai Williams, para rendir homenaje a su amigo Harry Dobson, que murió en la cueva.

Les fosses comunes de la Torre de Fontaubella i els Guiamets a la Batalla de l'Ebre

Albert Sabaté Rull

Soldats republicans al cementiri de la Torre de Fontaubella i els Guiamets

El 25 de juliol del 1938 es va iniciar a les Terres de l'Ebre l'anomenada batalla de l'Ebre, que fou l'ofensiva més ambiciosa de la República i més determinant per al desenllaç final de la Guerra Civil.

L'organitzador de l'ofensiva republicana va ser el general Vicente Rojo, cap de l'estat major de l'exèrcit de la República, el qual havia planejat el funcionament de tots els serveis, i obviament també va tenir en compte la sanitat. Va preveure instal·lar hospitals de campanya i punts d'evacuació sanitaris amb trens hospital i vagons quiròfan per dur a terme les cures més immediates i urgents i transportar els ferits als hospitals de rereguarda.

L'orografia de muntanya i el fet que hi hagués la línia ferroviària de Madrid-Barcelona, que passava per Móra d'Ebre, els Guiamets, la Torre de Fontaubella i anava cap a Reus, Tarragona i finalment Barcelona, va ser clau. Era una via d'accés de gran importància estratègica, ja que els trens podien transportar material i soldats cap al front i al mateix temps podien evacuar els soldats ferits o bé instal·lar trens hospital a prop de la batalla, on veritablement es necessitaven.

Això és el que va passar a la Torre de Fontaubella i els Guiamets. A les estacions es va muntar un punt d'evacuació per als soldats ferits republicans, on s'afiliaven i es classificaven segons la gravetat i als túnels propers de l'estació

es van instal·lar trens hospital i, en el cas de la Torre de Fontaubella, també un vagó quiròfan.

Malauradament, alguns d'aquests soldats ferits quan arribaven a aquests punts d'evacuació ja havien perdut la vida. Per aquest motiu, els caps sanitaris van sol·licitar als ajuntaments obrir unes rases als cementiris per poder-los enterrar.

Quins passos feien aquests soldats ferits abans no arribaven al punt d'evacuació dels Guiamets i la Torre de Fontaubella?

El servei sanitari de primera línia (bàsicament portalliteres) recollia els soldats ferits del camp de batalla i els portava al lloc de socors i curació de batalló, on es feien les cures de primera urgència. Després passaven al punt sanitari de brigada, on es complementaven les cures, es reclassificaven els soldats i es feia un diagnòstic de les ferides. Llavors anaven als hospitals divisionaris o de primera línia, on es rectificaven les cures ja fetes i es reclassificaven entre lleus i greus. Els greus eren operats *in situ* i els lleus se'ls emportaven amb ambulàncies cap al punt d'evacuació dels Cossos d'Exèrcit, situats normalment en estacions de tren relativament allunyades del front i amb algun túnel a prop, on també s'afiliaven i classificaven de nou. Finalment, els ferits arribaven als hospitals de rereguarda o llarga durada, on es feia el tractament i es recuperaven els soldats per tornar al front.

Així, a l'inici de la Batalla de l'Ebre a l'estació de Pradell-Torre de Fontaubella hi hagué un tren hospital, el número 12, durant quatre dies i a partir del 29 de juliol es va estacionar als Guiamets fins al 7 d'agost. Mentrestant, a l'estació de la Torre de Fontaubella se situà el tren hospital número 20, que s'hi va quedar fins al 16 de setembre. Amb la ubicació dels trens hospital, es van muntar a les estacions els punts d'evacuació del XV Cos d'Exèrcit.

Aquests moviments estratègics els va ordenar el tinent coronel del cos de sanitat militar, Joaquín d'Harcourt, que dirigia el servei quirúrgic republicà, perquè s'estava preparant l'ofensiva cap a Gandesa i es preveien moltes baixes, com així va succeir. D'aquesta manera, el fet d'acostar al front un tren hospital, el dels Guiamets, permetia que en un termini de temps més curt es poguessin fer les cures i les evacuacions dels soldats.

Túnel de la serra de l'Argentera a l'estació de la Torre de Fontaubella-Pradell de la Teixeta l'any 1938, on hi havia instal·lat el Punt d'Evacuació Sanitari del XVè Cos d'Exèrcit Republicà.

Aquests trens hospital funcionaven al començament de la batalla com a hospitals estables de primera línia, fins que van estar muntats i dotats els hospitals de divisió, a l'altra vora del riu Ebre. A partir d'aquest moment va baixar la intensitat dels soldats que s'intervenien intervenir en els trens hospital. Per aquest motiu i pel fet que ja no tenien previst realitzar cap més ofensiva, el capità mèdic, José Eznarriaga, cap d'hospitals de l'exèrcit de l'Ebre, va ordenar retirar el tren hospital número 12 dels Guiamets i en el seu lloc es va muntar un punt sanitari. Així, a uns cent metres de l'estació hi havia un edifici on s'emmagatzemava vi, anomenat Villa Enriqueta (encara hi és, ara, però, en mal estat de conservació), on es va ubicar aquest hospital. El punt d'evacuació encara anava funcionant, hi arribaven els trens a la nit i carregaven els ferits cap als hospitals de rereguarda.

Els trens hospital estaven integrats per un quiròfan, lliteres, menjador i cuina. El personal quirúrgic era format per un capità mèdic, que era el responsable; un tinent metge ajudant, un anestesista, un practicant, un transfusor de sang i les infermeres, que solien ser voluntàries. Aquest era el cas de l'Elvira Giné, dels Guiamets, o la Leonor Sabaté, a la Torre de Fontaubella. L'Elvira Giné va explicar que en arribar el tren hospital es va fer un pregó al poble en

què es demanaven voluntàries per poder assistir els soldats, cosa que ho van fer gairebé totes les joves dels Guiamets.

La Juanita Giné, dels Guiamets, cuinera de Villa Enriqueta, recordava com els metges militars també tenien cura de la població civil, curaven els malalts, els vacunaven i els donaven medicaments:

Em van dir que anés a ajudar a l'hospital, però mai he suportat veure la sang, així que els vaig dir de fer de cuinera. A més, tenia un sou que anava a cobrar a Reus en el tren d'evacuació. Eren molt bona gent, doncs van curar a alguns del poble. Hi havia una noia que tenia tuberculosi i anava a l'hospital. També em van donar alguna vacuna per a les meves filles. Quan hi havia alguna persona molt malalta, anava a l'hospital, i quan es necessitava una medecina, com que en aquells temps escassejaven molt, també ens les havien donat.

Com sabem quants soldats hi ha enterrats a les fosses comunes del cementiri de la Torre de Fontaubella i els Guiamets?

Com ja he esmentat anteriorment, alguns dels soldats que arribaven a aquests trens hospitals i punts d'evacuació ja eren morts. Per poder-los enterrar al terme municipal, el metge de més rang del tren hospital expedia uns certificats de defunció que es dirigien a l'alcalde. S'hi especificaven el nom i cognoms i la unitat a què pertanyia el soldat. Aquests documents s'han conservat als arxius dels registres civils dels Guiamets i de la Torre de Fontaubella.

Els dies que trobem més certificats de defunció són del 29 de juliol al 4 d'agost, amb 111, justament els dies que es duia a terme l'ofensiva a Gandesa, i representen més del 50 % del total de soldats enterrats. Hem de pensar que durant una ofensiva es produeixen més baixes que quan un exèrcit es defensa, entre altres motius perquè els atacs moltes vegades s'han de fer a pit descobert i no s'està resguardat en cap trinxera ni arrecerat en cap parapet; per tant, no ens ha d'estranyar que el nombre de baixes fos molt alt durant els primers dies.

L'Elvira Giné ens confirma la gran activitat que hi hagué al tren hospital dels Guiamets en aquell moment: "Allí venien de nit ambulàncies, camions i tractors plens de ferits. Uns gairebé morts, els altres gemegant o cridant, allò era esgarrifós i no s'explica si no es veu. Als ferits els deixaven per allí a terra, als morts els apartaven i les ambulàncies tornaven a marxar a buscar-ne més."

Tren-hospital. A l'estació d'Els Guiamets i de la Torre de Fontaubella-Pradell durant la Batalla de l'Ebre hi hagué els trens hospital núm. 12 i 20.

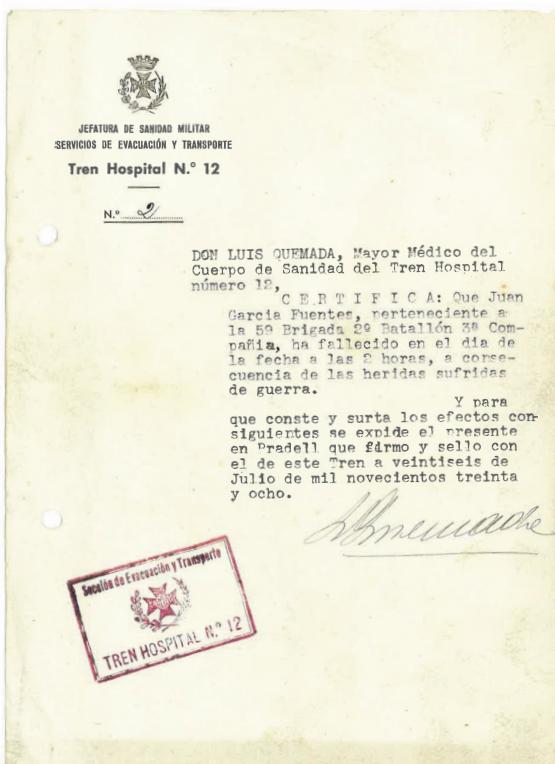
Veiem, doncs, que aquells primers dies d'agost del 38 van ser esgarrifosos. Només el XV Cos d'Exèrcit va tenir més de 9.000 baixes entre morts, ferits i desapareguts.

Després de la primera embranzida de l'exèrcit republicà, els enterraments s'anaven produint amb un lent però ininterromput degoteig, tret d'alguns dies determinants -la pèrdua del Puig Gaeta i les lluites a Quatre Camins i Camposines-, que es convertiren amb els de més activitat del tren quiròfan de la Torre de Fontaubella. Concretament, entre els dies 22 i 28 d'agost, s'inhumaren 39 cadàvers, amb la qual cosa ens podrem fer càrec de la gran quantitat de soldats que hi devien tractats o operats. Segons Josep Rofes, veí de la Torre de

Fontaubella, recordava que durant aquelles jornades “les ambulàncies no paraven amunt i avall. Alguna vegada ens donaven cistells plens de braços i cames que havien amputat perquè els enterréssim. Després ja es va calmar la cosa. Cada dia en seguien venint, però no tantes”.

Pel que fa al nombre total de certificats de defunció expeditos a la Torre de Fontaubella i als Guiamets, van ser 211, dels quals 191 estan identificats amb noms i cognoms.

El darrer certificat va ser datat el 8 de novembre. Una setmana més tard, totes les tropes republicanes havien traspassat el riu Ebre i la Guerra Civil ja estava pràcticament decidida.

Certificat de defunció dels soldats durant la Batalla de l'Ebre expedit al tren hospital núm. 12 de l'estació de la Torre de Fontaubella-Pradell de la Teixeta.

IV. PROTAGONISTES

Understanding and Misunderstanding Negrín

Comprender y no comprender a Negrín

Gabriel Jackson

Here we are today, in the lands where the Battle of the Ebro took place. As all of you probably know, the Battle of the Ebro can be seen as Negrín's great effort to show to democratic Europe that the Spanish Republic had the discipline and the resources to make it worthy of support in its fight against fascism. I am going to talk only briefly about certain aspects of Negrín's position because rather than just give a lecture, I would like to answer questions and find out what the public is thinking.

Juan Negrín was a statesman who had recognised in 1936 that Hitler was the greatest threat in the world to independence and democracy in Europe. But, in a certain manner, there was something contradictory about the internal political difficulties of the Republic. At the same time as I am saying he was the statesman that had already recognised the threat of Hitler in 36, he was the only important

Ahora estamos localizados en el escenario de la batalla del Ebro. Seguramente todos vosotros sabéis que la batalla del Ebro representaba el gran esfuerzo de Negrín de demostrar a la Europa democrática que la República española tenía la disciplina y los recursos para ser apoyada en su lucha contra el fascismo. Voy a hablar de ciertas características de su posición y voy a hacerlo brevemente porque me gustaría contestar a preguntas, saber lo que está en la mente del público, no simplemente dar una conferencia.

Juan Negrín era el hombre de estado que ha reconocido en el año 1936 que Hitler era la principal amenaza mundial hacia la independencia y la democracia en Europa. Pero hay algo en cierto modo contradictorio que ha entrado en las dificultades políticas internas de la República. Al mismo tiempo que digo que era el hombre de estado que ha reconocido ya en el 36 la amenaza de Hitler, era el único

politician of 1937-39 to believe in the possibility of stopping fascism and Nazism in Spain. I say this because the other prominent politicians had lost faith in this possibility. Azaña, the President of the Republic, was a pessimist and, in addition, he suffered deep personal fears right from the start of the war. The principal leader of the centralist group in the Socialist Party, Indalecio Prieto, was a very capable man, but was also pessimistic from the moment when England and France accepted the policy of non-intervention. The most important leader of the socialist workers, Francisco Largo Caballero, was an honest, honorable man, with good intentions, who wanted to defend the freedom of the unions and all political parties, but he lacked the knowledge that was needed relating to international politics, the balances and alliances within Europe. In this sense, he found himself literally lost when he became President of the Government. Another important socialist, Julián Besteiro, a Professor of Philosophy, and some important Republicans such as José Giral who had been Prime Minister in July when the civil war had begun – these men were leading intellectuals, but did not have the temperament or the ability to govern during wartime. Therefore, Negrín was the only politician who had believed in the possibility of stopping fascism in the civil war. But there was another important dilemma: Spain was offering the only physical resistance to Hitler, but Negrín, the man who had realised the nature of the problem on an international scale, was in a minority group within the Socialist Party and, in fact, the followers of Negrín, the Communist Party and the PSUC (the Unified Socialist and Communist Party of Catalonia), were the only ones who maintained a fighting morale after March 1938.

I mention this date because the Republic had attained a small victory in the capture of the city of Teruel, but had used all its resources in capturing the city. With the counter-attack of Franco's forces who were much better armed, the Republic had lost Teruel and made a totally disordered retreat. Franco's forces reached the Mediterranean in the middle of April 1938. Practically all the world, those in the Republican zone included - Caballero, Azaña, Besteiro, Prieto (who had been Minister of Defence in Negrín's government, - all these men thought that the war was lost, that it was literally no longer worth while, that there was no practical possibility of resistance. From March 1938 until the end of March 1939, Negrín is the politician of resistance, promoting the idea in public. He also made several semi-clandestine journeys to France and to Switzerland to meet with different politicians, insisting on the importance

político importante en los años 1937-39 en creer en la posibilidad de parar el fascismo-nazismo en España. Digo esto porque los otros políticos prominentes habían perdido la fe en esta posibilidad. Azaña, el presidente de la República, era pesimista y además sufrió un profundo miedo personal desde el principio de la guerra. El principal líder del grupo centrista en el partido socialista, Indalecio Prieto, era un hombre muy capaz, pero también pesimista desde el momento que Inglaterra y Francia aceptaron la política de no-intervención. El líder más importante del ala obrerista socialista, Francisco Largo Caballero, era un hombre muy honesto, muy bien intencionado, honorable, que quería defender la libertad de todos los sindicatos y todos los partidos políticos pero no tenía los conocimientos necesarios de política internacional, los equilibrios y las alianzas entre de Europa y en este sentido, se encontró literalmente perdido en el momento que fue presidente del gobierno. Otro socialista importante, Julián Besteiro, profesor de filosofía, y algunos republicanos importantes como José Giral que había sido el primer ministro en julio, es decir, en el momento de comenzar la guerra civil, estos hombres eran intelectuales de gran categoría pero sin el temperamento ni la capacidad de gobernar en guerra. Así pues, Negrín fue, como he dicho, el único político que ha creído en la posibilidad de parar el fascismo en la guerra civil. Pero había otro dilema importante: España ofrecía la única resistencia física a Hitler, pero Negrín, el hombre que ha reconocido la naturaleza del problema a escala internacional, Negrín era bastante minoritario dentro del partido socialista y, de hecho, solamente los negrinistas, el partido Comunista y el PSUC, el Partido Unificado Socialista Comunista de Cataluña, eran los únicos que mantuvieron una moral de combate después de marzo 1938.

Menciono esta fecha porque de un lado la República obtuvo una pequeña victoria en la captura de la ciudad de Teruel, pero se habían utilizado todos los recursos para la captura de la ciudad y con el contraataque de las fuerzas de Franco, mucho mejor armadas, la República perdió Teruel, hubo una desbandada total y las fuerzas de Franco llegaron al Mediterráneo a mediados de abril del 38. Prácticamente todo el mundo incluso dentro de la zona republicana, Caballero, Azaña, Besteiro, Prieto - que había sido ministro de defensa en el gobierno de Negrín – todos estos hombres pensaban que la guerra estaba perdida, literalmente que no valía la pena, o no había una posibilidad práctica de resistencia. Desde el marzo del 38 hasta el fin del marzo del 39, el último año de la guerra, Negrín es el político de la resistencia y la idea que ha pregonado,

of maintaining resistance in Spain. His belief was that would soon become inevitable between the fascist forces and the democratic countries. He also defended the politics of collective security that had been publicly advocated by the Soviet Union since 1934. Negrín believed that it was his duty to believe that it was still possible to change the minds of the English in particular. Non-intervention was the policy of England and France, also followed by the United States at this time. But the initiative was an English one, as was the idea that it would be possible to arrive at some sort of agreement with Hitler, and that basically, the Soviet Union or Communism were more dangerous to the West than Fascism. Negrín is the only important politician within Spain to keep his faith in the politics of collective security; the only one who wanted to simply sustain a focus of resistance, some military control of a part of Spanish territory until the Second World War began. In fact, six months after the end of the civil war, Hitler initiated the Second World War.

The Battle of the Ebro was the proof of that military capacity, and the Munich Agreement was the blow that broke Republican morale. In his farewell to the International Brigades in November, Negrín, as Milton Wolff said a few minutes ago, made a last effort to bid goodbye to the foreigners in the Republican zone with the intention of bringing Fascist intervention to an end. But, if you read diplomatic material relating to these years, there was never a possibility of such an agreement. The policy of Non-intervention was one of complete hypocrisy. Italy, Germany and Portugal broke the agreement right from the start. I do not know if Negrín was aware of it, but the fact is that from the first moment, the government of England wanted Franco to win the war. But as public opinion, not only in England but in other democratic countries in general, was in favour of the Republic, the government was unable to say that Franco's victory would be preferable. However, all the evidence relating to banking activities and the obstacles placed in the way of the Republic when buying arms, show that England wanted the victory of Franco.

Today, I have just returned from Las Palmas in the Canaries, where I spent three weeks in an archive reading Negrín's papers. One curious thing that makes it difficult for a historian to get close to Negrín is that he was not a man who has left many papers. If you are studying the history of the Republic, there are hundreds of press articles written by Prieto, and memoirs

explicado al público. También realizó varios viajes semi-clandestinos a Francia, a Suiza para reunirse con diferentes políticos para insistir en la importancia de mantener la resistencia en España. Su idea era que una guerra era inevitable pronto entre las fuerzas fascistas y los países democráticos. También defendió la política de seguridad colectiva que había sido la política enunciada, deseada, por la Unión Soviética desde el año 1934. Negrín tuvo la voluntad de obligarse a sí mismo a creer que todavía era posible cambiar la mentalidad de los ingleses en particular. La no-intervención era la política de Inglaterra, y de Francia, seguida también por Estados Unidos en esta época. Pero la iniciativa era una iniciativa inglesa, así como la idea e que podría llegar a acuerdos de algún tipo con Hitler y que, en el fondo, la Unión Soviética o el Comunismo eran más peligrosos para el occidente que el Fascismo. Negrín es el único político importante aún dentro de España que mantiene la fe en la política de seguridad colectiva; el único que quería sostener simplemente algún foco de resistencia, algún control militar de una parte del territorio de España hasta que se iniciase la segunda guerra mundial y, de hecho, seis meses después del fin de la guerra civil Hitler inició la segunda guerra mundial.

La Batalla del Ebro era la prueba de la capacidad militar y el pacto de Munich fue el golpe que ha quebrado la propia moral republicana. En su despedida a las Brigadas Internacionales en noviembre, Negrín, como ha dicho ya Milton hace unos minutos, Negrín realizó un último esfuerzo de despedirse de los extranjeros en zona republicana con la idea de forzar el fin la intervención en el lado fascista, pero si leéis la materia diplomática de estos años, nunca hubo una posibilidad real de acuerdo. La política de no-intervención era una política completamente hipócrita. Italia, Alemania, Portugal quebrantaron los acuerdos desde el primer momento. No sé si Negrín tuvo conciencia de ello o no, pero el hecho es que el gobierno de Inglaterra quería la victoria de Franco desde el primer momento, pero, como la opinión pública, no solamente en Inglaterra sino en los países democráticos en general, como la opinión pública era favorable a la República, no podían decir que preferíamos a Franco. Pero de hecho, sus actividades con la banca, las trabas que puso a los esfuerzos de la República para comprar armas, todo eso es evidencia completa de que el gobierno de Inglaterra quería la victoria de Franco prácticamente desde el primer momento. Ahora, podría interesarles el hecho de que acabó de volver de Las Palmas en Canarias, una visita de tres semanas para leer los papeles de Negrín en un archivo abierto

of Largo Caballero and many other figures within the Socialist and Communist Parties. However, nothing of this type exists by Negrín. In addition, when Negrín was attacked for his policy of resistance during the last year of the war as if it were nothing more than a personal reaction of pride, he did not defend himself against these accusations. For this reason, it has always been more difficult to investigate the mind and the hopes of Negrín. As yet I have not had sufficient time to see if, in truth, we will learn new things – there are no papers, few papers of a private or confessional nature, saying I wanted this or that. One has to judge only on the evidence itself. And what is so striking about the evidence itself is the hope of maintaining legitimacy, the constitutional nature of the Republican government. During the Second World War he was in London, wanting to present himself and be accepted in the diplomatic world as the last legal prime minister, approved by the Cortes of the Republic, in the hope of being treated as a government in exile, in a similar way to the exiled governments of Czechoslovakia, Norway and Holland etc. But with the hostility of the British Government, he did not have the opportunity to establish this position. Furthermore, to preserve the legitimacy of the Republic, at the end of the Second World War, on not being recognised by the great powers, he went to Mexico and resigned, precisely because in Mexico there was already a provisional President of the Republic who could officially receive his resignation and maintain the continuity of the Republic.

There is another interesting thing in Negrín's papers. He was the son of a business man. During the twenties, when he was a young physiologist in Madrid, the salaries of the teachers were even lower than they are now. As he had five children, he decided that he had to earn money in a different way so he started a laboratory for chemical analysis. He also became President of the Building Commission at the Complutense University (Comisión Constructora de la Universidad Complutense), and had a good knowledge of the world of commerce, and of banking laws etc. After the civil war, he had control of the funds that remained in the Republican Treasury, and in these documents that I have begun to examine there is a great deal of correspondence with businesses in Mexico regarding the investment of Republican money in businesses in order to give employment and resources of some kind to the Spanish refugees there.

allá. Una cosa curiosa y que dificulta al historiador acercarse a Negrín es que no era hombre de papeles. Si estás estudiando la historia de la República, hay cientos de artículos de prensa de Prieto, y hay memorias de Largo Caballero y muchas otras figuras dentro de los Partidos Socialista y Comunista, pero no ha existido nada de este tipo de Negrín. Además, cuando Negrín era atacado por su política de resistencia durante el último año de la guerra como si ésta fuera una reacción personal de orgullo o de integridad, no se ha defendido contra las acusaciones. Por ello, ha sido siempre más difícil de investigar la mentalidad o las esperanzas de Negrín. No he tenido bastante tiempo para saber si de veras vamos a saber muchas nuevas cosas – no hay papeles, no hay muchos papeles de naturaleza personal, confesional, yo quería hacer tal y tal, tiene que juzgar la evidencia misma. Y lo que es tan impresionante en la evidencia misma es la esperanza de mantener la legalidad, la constitucionalidad del gobierno republicano. Durante la Segunda Guerra estaba en Londres, quería presentarse o ser aceptado en el mundo diplomático como el último primer ministro legal, aprobado por las Cortes de la República, con la esperanza de ser tratado como gobierno en el exilio comparable a los gobiernos en el exilio de Checoslovaquia, Noruega, Holanda etc., pero con la hostilidad del gobierno británico, no ha tenido oportunidad de hecho de establecer esa posición. También para mantener la legalidad de la República, al finalizar la Segunda Guerra Mundial, no siendo reconocido por los grandes potencias, fue a Méjico y dimitió precisamente porque ya en Méjico había un presidente provisional de la República que podía recibir oficialmente este dimisión y mantener la continuidad de la República.

Otra cosa interesante en los papeles de Negrín. Él era hijo de un hombre de negocios. Como en los años veinte, como joven fisiólogo en Madrid, los salarios de los profesores eran aun más bajos que son ahora y como tenía ya cinco hijos pensaba que era necesario ganar dinero en otra forma, fundó un laboratorio de análisis químico. También sirvió como presidente de la Comisión Constructora de la Universidad Complutense, y tuvo bastantes conocimientos comerciales, de ley bancaria etc etc. Después de la guerra civil, el tenía el control de los fondos que quedaban de la hacienda republicana y hay, en estos papeles que comienzo a examinar, mucha correspondencia con empresarios en Méjico para invertir el dinero de la República en sus negocios para dar empleo y recursos de algún tipo a los refugiados allá.

Questions:

I would like to ask, because this subject is of particular interest to me, what were the important influences in Negrín's youth, either family or other influences?

GJ. Well, his father was, as I said, a relatively successful business man, but he also came from a very Catholic family, though at the same time, very open. This was important during the civil war. Negrín re-instated the welfare system, he restored the public services of the Church in the Republican zone. He maintained a correspondence with, and in fact, gave financial help, to his brother who was a priest. His sister, Lola, although not a nun, had worked within the Church. I would say that Negrín was rather more a European, simply more international than the other leaders of the Republic. This was an advantage in his actions, but also caused jealousy and misunderstandings within Spain. This was because he had earned his Doctorate in both Medicine and Physiology in Germany, he had taught and published in Germany and had been to various international meetings during the twenties and thirties. He spoke English, French and German perfectly. One of the most fascinating things that I have seen in the archive are the letters, written in his own hand, to Stalin and to Borashilov in French, and a great deal of correspondence also in French with socialists, Jules Morche, Yves Saint-Oriol, and Leon Blum, who were his friends.

Q. During the three months of the Battle of the Ebro, why didn't the rest of the Republican Army attack some point in the centre? Why did they attack only in the Valley of the Ebro?

GJ. Because all the available resources, all the new armaments imported from France since the March and April of 1938, all this was concentrated in the Battle of the Ebro. This was not a personal decision taken by Negrín, it was also the policy of Vicente Rojo. Rojo had advanced, and Franco had a 'tic', an automatic reaction; if 100 metres of Nationalist territory was occupied by the Republicans, he would do what was necessary to drive them out of that hundred metres. And in this sense, the location of the Battle of the Ebro had been chosen by Vicente Rojo with this idea in mind.

Las preguntas:

P. ¿Cuáles eran las influencias importantes en la juventud de Negrín, familiares u otras influencias?

R. Pues, por parte del padre, como digo, era un hombre de negocios de bastante éxito, pero también, venía de una familia muy Católica y al mismo tiempo, era muy abierto, y esto era importante durante la guerra civil. Negrín ha restaurado asistencia, restaurado los servicios públicos de la iglesia dentro de la zona republicana y ha mantenido correspondencia y, de hecho, ha ayudado económicamente a un hermano suyo que era cura y su hermana, Lola, aunque no era monja, dentro de la iglesia ha tenido alguna función. Yo diría que Negrín era bastante más europeo, simplemente internacional que los otros jefes de la República. Ésto también fue una ventaja en su acción pero ha causado bastante celos y malentendidos dentro del país, porque ha obtenido sus doctorados igualmente de medicina y fisiología, sus doctorados en Alemania, había dado clase y publicado en Alemania, ha ido a varias reuniones internacionales de fisiología en los años veinte y treinta. Hablaba perfectamente inglés, francés, alemán. Una de las cosas más fascinante que he visto en el archivo son cartas, escritas de su propia mano, a Stalin y a Borashilov en francés, y mucha correspondencia en francés también con socialistas, Jules Morche, Yves Saint-Oriol, Leon Blum, que eran amigos suyos.

P. ¿Por qué durante la batalla del Ebro, en aquellos tres meses, el resto del ejército republicano no atacó en algún lugar del centro? ¿Por qué atacaron únicamente en el Valle del Ebro?

R. Porque todos los recursos disponibles, todo el nuevo armamento importado desde Francia en marzo y abril del 38, todo eso estaba concentrado en la batalla del Ebro. Esto no era decisión personal de Negrín, era también la política de Vicente Rojo. Y Rojo había avanzado y Franco tenía un 'tic', una reacción automática: si había una ocupación de cien metros de territorio nacional por los republicanos, el hacía lo que era necesario para expulsarlos de estos cien metros. Y, en este sentido, la Batalla del Ebro, el sitio ha sido escogido por Vicente Rojo con este idea en mente.

P. ¿Podría comentar lo que está sucediendo con la reciente publicación de libros en los que se plantea una revisión de la Guerra Civil y del papel de las Brigadas Internacionales?

Q. Could you comment on what is happening regarding the recent publication of books that offer a revisionist view of the Civil War and the role of the International Brigades?

GJ. I have read César Vidal's book, but not the one by Pio Moa. I think that until the eighties, there was almost complete silence, at least amongst the community of historians in Spain. Later on, there were publications, especially on new themes such as the concentration camps and the adoption of children from Republican families. Pio Mor's book, which has had a very rapid distribution is, I believe, above all the response of the conservatives, the pro-Francoists, insisting that the revolution of Asturias, the disorder caused by the Unions, the burning of churches in May of 1931 etc., that all this had taken away the credibility of the Republic, and that Franco's uprising was done in order to save Spain.

Q. Do you think that the writings of these authors are spontaneous?

GJ. Spontaneous works? Writing a history book entails a great deal of work; it can't be done simply spontaneously. There is always the desire to make new discoveries and give new interpretations. I have not yet read Pio Moa's book, but several colleagues have told me that it contains absolutely nothing new, that it is a compilation of all that the Right has been saying for the last fifty years.

Q. There were foreign companies, French, English and also American, that had made investments in Spain. What was their attitude during the war?

GJ. The majority of the companies were very skeptical towards the Republic, not necessarily hostile, but certainly very skeptical. In fact, Telefónica operated throughout the war in both the Nationalist and Republican zones. Businesses, mainly in Andalusia, - farming and mining – were fairly quickly in Franco's hands. There was one man, Hodgson, an agent not an ambassador because Franco had not been recognised, but during 1938, this man Hodgson had acted as an ambassador in relations with many English companies. Later, England became rather nervous about the number of German companies that had contracts with Franco as a way of paying for Germany's help. In this sense, it is also interesting that the Germans, from the start, negotiated with Franco in an economic way, but Mussolini did not. In fact, Mussolini said that payment could be made later.

R. He leido el libro de César Vidal, no he leido el de Pio Moa. Creo que hasta los años ochenta había prácticamente silencio, al menos dentro de la comunidad de historiadores en España. Después, publicaciones y muchos temas nuevos, sobre todo sobre campos de concentración y sobre adopción de niños de familias republicanas etc. Sobre todo el libro de Pio Moa, que ha tenido una distribución tan rápida, yo creo que es la respuesta de los conservadores, de los pro-franquistas de insistir que la revolución de Asturias, los desórdenes de los sindicatos, la quema de iglesias en mayo del 31 etc., que todo eso ha desacreditado a la República, y que la sublevación de Franco era para salvar España.

P. ¿Piensa que estos autores escriben de forma espontánea?

R. ¿La obra espontánea? Es mucho trabajo escribir un libro de historia, no puede ser simplemente espontánea. Siempre hay el deseo de dar nuevas interpretaciones y descubrimientos. Yo no he leido el libro de Pio Mora hasta ahora, pero me han dicho varios colegas que no hay absolutamente nada nuevo, que es una recopilación de lo que la derecha ha dicho desde hace cincuenta años.

P. Había compañías extranjeras, francesas, ingles, e incluso americanas, que habían realizado inversiones en España. ¿Cuál fue su actitud durante la guerra?

R. La mayoría de las compañías eran muy escepticas con la República, no diría necesariamente hostiles pero sí muy escepticas. De hecho, Telefónica però durante todo la guerra tanto en la zona nacional com en la zona republicana. Las empresas, principalmente en Andalucía – agrícolas, mineras - estuvieron bastante pronto en manos de Franco y había un tal Hodgeson, un agente, no era embajador, porque no había reconocido Franco, pero durante todo el año 38, este señor Hodgeson, ha actuado como un embajador en relación con muchas empresas inglesas. Posteriormente, Inglaterra se puso bastante nerviosa por el número de empresas alemanas que han recibido contratos de Franco como una manera de pagar la ayuda alemana. En ese sentido es también interesante que los alemanes, desde el primer momento negociaron con Franco en términos económicos y Mussolini no. Mussolini de hecho dejó para más tarde el pago.

Franco: la venjança del justicier

Paul Preston

A mitjans de juliol de 1939 va arribar a Barcelona el gendre de Mussolini i ministre d'Afers Exteriors de l'Itàlia feixista, el comte Galeazzo Ciano, per tornar una visita que li havia fet el mes anterior Ramón Serrano Suñer, el *Cuñadíssimo* del Caudillo. Entre les activitats que es van programar per entretenir un convidat tan il·lustre, es va fer una gira pels camps de batalla de la Guerra Civil. Prop d'un d'ells, van ensenyar a Ciano un grup de presos republicans treballant, la condició dels quals va provocar al ministre italià l'amarg comentari: 'No són presoners de guerra, són esclaus de guerra'. Després es va entrevistar amb Franco al palau d'Ayete de Sant Sebastià. Quan va tornar a Roma, parlant amb un altre capitost del règim feixista, es va referir a Franco amb els termes següents: 'aquest Caudillo és un personatge estrany, allà al seu palau d'Ayete, tancat amb la guàrdia mora i envoltat d'expedients de condemnats a mort. Amb el seu horari de treball no en deu revisar més d'uns tres al dia, perquè aquest home li agrada molt fer la migdiada'.¹

És evident que el son de Franco mai no va ser interromput per cap preocupació referent als presos ni per cap sentit de culpabilitat quan signava les sentències de mort. Això no ens ha de sorprendre, perquè Franco es creia la seva pròpia propaganda. I, de la mateixa manera que Joseph Goebbels explicava les accions de Hitler a còpia d'informacions falses, cada vegada més grans, els propagistes de Franco presentaven la repressió –les presons plenes, els camps de concentració, les execucions, els batallons de treball– com a fruit de la justícia escrupulosa, però bondadosa, administrada per un Caudillo savi i benèvol. L'un darrere l'altre, s'alineaven per cantar les glòries de la noble imparcialitat i misericòrdia de Franco, com l'antic membre de l'esquerra Joaquín Pérez Madrigal, que describia Franco en termes salomònics:

1. Duilio Susmel, *Vita sbagliata di Galeazzo Ciano* (Milà: Aldo Palazzi Editore, 1962) p.158.

‘Franco, Franco, Franco, es el libertador de la Patria, el restaurador del Derecho, el distribuidor de la Justicia, el regulador tutelar de la riqueza, del amor, del bien... Franco, Franco, Franco, es el reconquistador de España, el salvador de los españoles... ¡De todos los españoles! ¡De todos los españoles! Franco es el Vencedor, el Fundador, el Justiciero y el Magnánimo... Franco, Franco, que cosecha, es el que pesa y mide... Él es el Estado, la Ley, la Medida...’²

Menys generalitzada i més específica va ser la descripció que li va fer l'adulador més destacat de tots, el qui anteriorment havia estat superior seu i durant la Guerra Civil va esdevenir el seu cap de propaganda, el ‘novio de la muerte’, el general José Millán Astray. Amb la màxima de ‘Ejercer la justicia es la más augusta misión del Jefe del Estado (Franco, el Justiciero), Millán Astray va escriure: ‘Pleno de emoción, escribo estas líneas, sintiéndome orgulloso de ser español y de ser un soldado que está a las órdenes de Franco. He tenido el alto honor de presenciar el solemne acto del ejercicio de la Justicia por el Jefe del Estado. El Asesor Jurídico daba cuenta detallada de cada caso que se presentaba al fallo supremo. Ni en su ademán, ni en su voz, ni en su mirada, daba a entender aquel digno hombre (Teniente Coronel Jurídico, don Lorenzo Martínez Fuset), al que acompañan todos los buenos sentimientos, cual es su opinión o su criterio, reservando purísimamente para el Jefe la augusta misión de juzgar por si mismo. El General, a pesar de la inmensa complejidad de los problemas que en cada momento tiene que resolver, de la guerra y del Estado, escuchaba atenta e inmóvil el relato de cada sentencia. Después de una brevíssima meditación, dictaba su fallo. Yo contenía mi respiración, y después de escuchar el fallo del Jefe, nuestras miradas se cruzaban y ni una sola vez la mía dió prueba de dudas. Lo que mi conciencia había fallado, era idénticamente el fallo del Jefe. Dos veces al cruzarse nuestras miradas los ojos estaban empañados, y no era porque el fallo hubiera sido terrible, sino porque la magnanimidad del corazón de Franco se había antepuesto en aras de una justicia tranquila y sin odios y había conmutado la pena, apartando de su mente cuanto pudiera en aquel caso separarle de la vía de la más serena justicia. En todas cuantas causas, y eran muchas, que los Tribunales proponían la aminoración de la pena, todas las aprobó. En aquellas en que el fallo fue a condena definitiva, aprobando la sentencia dictada por el Tribunal, las pruebas aportadas habían sido tan plenas

2. Joaquín Pérez Madrigal, *Tipos y sombras de la tragedia. Mártires y héroes. Bestias y farsantes* (Ávila: Imprenta Católica Sigirano Díaz, 1937) pp.11-12.

y tan horrendos los crímenes contra la Patria y contra los semejantes, que no había camino posible de clemencia, atendiendo a los altos deberes de la defensa de la misma existencia de la Patria y de la defensa de la vida y del honor de los ciudadanos pacíficos. En los demás casos, imperó la generosidad. Nadie, ninguno que no haya cometido crimen y el crimen haya sido probado plenamente en los autos y en el juicio, ha sido condenado. Ante la menor duda, la pena se ha conmutado o se ha mandado en consulta al Alto Tribunal Militar. Al terminar aquellas dos horas tan intensas de mi vida, me permití con todo el respeto que guardo al Jefe del Estado, decirle: «Mi General, perdón por mi atrevimiento, pero como español y como soldado, he de manifestar mi admiración al contemplar cómo administras la justicia y cómo se manifiesta tu corazón tan generoso y tan cristiano y tan español».³

Per Luis de Galinsoga, tan estimat pels catalans quan va ser director de *La Vanguardia*, Franco era: además de Generalísimo de los Ejércitos, de Jefe del Estado, de repartidor de socorros, tutor y paño de lágrimas de todos los españoles afligidos, el supremo administrador de justicia. ¡Cuánta justicia había que hacer en aquellos momentos! Aprovechaba las horas que le dejaban libres sus altas ocupaciones de todo linaje y hasta en el coche iba con su asesor jurídico el comandante Martínez Fuset ocupándose de las causas de los sentenciados a última pena. Jamás despachó uno de estos procesos ligeramente sino asesorándose muy bien, pidiendo repetición de lectura de tal defensa o de tal acusación con estas palabras sacramentales: “Comutada la pena” o “aprobada la sentencia”⁴.

L'administració de justícia a què feien referència els obnubilats Millán Astray i Galinsoga es basava en l'escrutini que feia Franco dels expedients dels presos republicans a qui els grups falangistes que s'encarregaven del terror no van executar de manera sumària al moment de capturar-los. Aquests 'afortunats' van ser sotmesos a uns consells de guerra molt breus, de vegades amb dotzenes, si no centenars, de presos processats en el mateix expedient, acusats de delictes molt generalitzats de rebel·lió militar (és a dir, d'haver defensat la República) i amb poquíssimes o nul·les oportunitats per defensar-se. L'autorització de les sentències de mort simplement requeria la signatura sota la paraula

3. General José Millán Astray, *Franco, el Caudillo* (Salamanca: M. Quero y Simón Editor, 1939) p. 214.

4. Luis de Galinsoga & General Franco Salgado, *Centinela de Occidente* (Semblanza biográfica de Francisco Franco) (Barcelona: Editorial AHR, 1956) p.302.

‘enterado’ del general que comandava la província. Com a conseqüència d’unes protestes italianes, des del març de 1937 les sentències s’havien de remetre al quarter general del Generalísimo, on rebien la confirmació o l’indult. L’última paraula sobre les sentències la tenia Franco, no com a cap d’estat, sinó com a cap suprem de les forces armades. El fet que Franco examinés sovint les apel·lacions de clemència després que el condemnat hagués estat executat, va donar lloc a l’acudit macabre del capellà de Franco, que en la sentència el Generalísimo generalment escriivia ‘enterrado’.

Com confirmava Millán Astray, el seu home de confiança era el comandant, després tinent coronel, Lorenzo Martínez Fuset, del cos jurídic militar, l’auditor del Cuartel General del Generalísimo. Malgrat el mite divulgat per Millán Astray, Galinsoga i d’altres, el d’un Caudillo incansable i compassiu, turmentat per les sentències de mort fins ben entrada la matinada; la realitat era més prosaica i brutal. A Salamanca o a Burgos, després de dinar, fent el cafè abans de la migdiada a què es referia el comte Ciano, a vegades dins d’un cotxe mentre es dirigia al front de batalla, el Caudillo fullejava i signava les sentències, sovint sense llegir-ne els detalls però especificant, no obstant això, la forma d’execució més brutal: l’estrangulació per garrot.⁵

Franco insistia a veure totes les condemnes a mort personalment, tot i que arribava a les decisions de la manera més sumària i casual. Algunes vegades, en que Ramón Serrano Suñer era present, quan arribava Martínez Fuset amb les carpetes dels expedients de les condemnes, el *Cuñadísimo* s’oferia a retirar-se atesa la gravetat de l’afèr. Franco li solia demanar que es quedés, dient ‘Cosas de tràmit, Ramón’. Mentre el Caudillo i el seu cunyat continuaven despatxant, Martínez Fuset llegia en veu alta el nom, l’edat i la professió del condemnat. De tant en tant, sense aixecar el cap dels papers que examinava amb Serrano Suñer, Franco preguntava: ‘¿Partido político?’ I tot seguit es pronunciava sobre la manera en què s’havia de dur a terme la sentència, ‘garrote o pelotón’.⁶

5. Herbert Rutledge Southworth, *Antifalange; estudio crítico de “Falange en la guerra de España” de Maximiano García Venero* (París: Ruedo Ibérico, 1967) p.202; Ramón Garriga, *La España de Franco: las relaciones con Hitler* 2ª edición (Puebla, Mèxic: Editorial Cajica, 1970) p.7-8; Ramón Garriga, *Los validos de Franco* (Barcelona: Editorial Planeta, 1981) p.42, 72.

6. Conversa de Ramón Serrano Suñer amb l’autor. Una narració semblant es reproduceix a Fernando González, *Liturgias para un Caudillo. Manual de dictadores* (Madrid: Editorial Cambio 16, 1977) p.75. Philippe Nourry, *Francisco Franco. La conquête du pouvoir* (París: Éditions Denoël, 1975) p.541.

Algunes vegades, posava cura a escriure 'garrote y prensa'. Especificar garrot amb premsa no era només un mitjà d'intensificar el dolor de les famílies dels condemnats, sinó que tenia un objectiu de més abast: desmoralitzar l'enemic amb una demostració de terror i força implacables. Aquesta era una de les lliçons de guerra que Franco va aprendre al Marroc. L'hivern de 1936-37, durant un dinar al quarter general, es parlava del cas de quatre milicianes republicanes que havien estat fetes presoneres. Un dels comensals, el nazi alemany Johannes Bernhardt, es va esglaiar davant la indiferència amb què Franco, en el mateix temps que parlaria del temps, va emetre el seu judici: 'No hay nada más que hacer. Fusílenlas'.⁷

Ja feia temps que es coneixia la indiferència de Franco a la pèrdua de vides humanes. Havia estat una característica constant de la seva vida quan era un jove soldat a l'Àfrica. En les primeres etapes de la Guerra Civil va concedir una entrevista al periodista americà Jay Allen, a Tetuan, el 27 de juliol de 1936. Quan Allen li va preguntar, atès que el cop d'estat havia fracassat, quant de temps continuaria la massacre, Franco va respondre tranquil·lament: 'No hi pot haver concessions ni treva. Jo continuaré preparant l'avanç sobre Madrid, avançaré i prendré la capital'. I va cridar: 'Salvaré Espanya del marxisme al preu que calgui'. Allen va preguntar si no s'havia arribat a un punt mort. Franco el va mirar tot sorprès i va dir: 'No, hi ha hagut obstacles. La deserció de la flota fou un cop, però continuaré avançant. Aviat, molt aviat, les meves tropes hauran pacificat el país, i tot això (el general va moure la mà assenyalant en direcció a Espanya) aviat semblara un malson'.

Allen li va preguntar: 'Això vol dir que vostè haurà d'afusellar mitja Espanya?' El general Franco va sacsejar el cap i, somrient, va dir: 'Repeteixo, costí el que costí'.⁸

Les investigacions recents sobre les víctimes de la guerra i la repressió de la postguerra no han fet sinó confirmar allò que Franco ja havia revelat sobre si mateix en l'entrevista amb Jay Allen al començament de la Guerra Civil. El significat de la repressió a la zona nacional durant la guerra i arreu d'Espanya després, es troba en la forma i en el fons de l'estrategia de Franco, que es dedicava a la persecució d'uns objectius polítics a llarg termini més que a objectius immediats al camp de batalla. Aquest fet derivava en part de la seva mateixa

7. Hugh Thomas, *The Spanish Civil War* 3a ed. (London: Hamish Hamilton, 1977) p.514.

8. *The News Chronicle*, 29 de juliol, 1 d'agost de 1936.

personalitat, en la qual la cautela instintiva coexistia amb una ambició gairebé il·limitada. Allò que pretenia era posar els fonaments d'un règim que durés molt de temps. La seva infantesa en una família trencada, per les infidelitats del seu pare, havia coincidit amb el moment de més decadència de la fortuna política d'Espanya i, amb el temps, ell arribaria a associar les seves dificultats personals amb les del país. El 1907, quan Franco va entrar a l'Acadèmia Militar amb tot just quinze anys, hi va trobar una atmòsfera d'hostilitat cega envers els polítics liberals, als quals s'atribuïa la responsabilitat pel desastre de 1898. Durant tota la vida, Franco culparia de les tragèdies nacionals homes sorprendentment similars al seu pare.

En la Guerra Civil el seu objectiu no seria aconseguir una victòria ràpida, sinó —i això explica totes les dimensions de la repressió— l'eradicació definitiva d'aquells homes i aquelles influències a Espanya. L'Acadèmia d'Infanteria de Toledo va ensenyar a Franco que l'exèrcit tenia el dret de rebel·lar-se contra qualsevol govern civil que tolerés el desordre social o les activitats dels moviments regionalistes que posaven en perill la unitat de la pàtria. En l'aspecte pràctic, la primera experiència de Franco com a soldat, i la seva consegüent brutalització, van tenir lloc al Marroc. Hi va arribar el 1912 i hi va passar deu anys i mig dels catorze següents, aprenent a combatre contra civils indígenes i hostils. A finals de 1938 declararia al periodista Manuel Aznar: 'Mis años de África viven en mí con indecible fuerza. Allí nació la posibilidad de rescate de la España grande. Allí se formó el ideal que hoy nos redime. Sin África, yo apenas puedo explicarme a mí mismo, ni me explico a mis compañeros de armas'.⁹ Les operacions bèl·liques al Marroc eren brutals, ja que consistien en tasques de pacificació d'unes tribus radicalment hostils a la colonització. El salvatisme de les forces d'ocupació va arribar al màxim nivell l'agost de 1920, amb la formació de la Legió o 'Tercio de Extranjeros', una força de xoc en la qual Franco seria responsable d'atrocitats contra les poblacions indígenes que atacava. La decapitació de presoners i l'exhibició dels caps com a trofeus eren pràctiques comunes. Franco va estimular la violència brutal dels seus homes convençut que la seva reputació tètrica era en si mateixa una arma per terroritzar la població colonial. Quan Franco va tornar a la Península el 1926, havia desenvolupat totalment dos dels trets característics del seu esforç bèl·lic durant els tres anys de la Guer-

9. 'Declaraciones de S.E. a Manuel Aznar', 31 de desembre de 1938, *Palabras del Caudillo 19 abril 1937 - 31 diciembre 1938* (Barcelona: Ediciones Fe, 1939) p.314.

ra Civil: la disposició implacable a utilitzar el terror contra la població civil i la ferria convicció que l'exèrcit tenia tot el dret a imposar les seves opinions polítiques sobre la societat espanyola. La confiança creixent en la seva pròpia missió patriòtica va quedar confirmada durant el període en què va dirigir l'Acadèmia General Militar de Saragossa (desembre de 1927 a juny de 1931). Allà, assistit per una plantilla de professors elegida entre els seus companys "africanistes", Franco va educar una generació d'oficials que combatrien al seu costat durant la Guerra Civil sota el model de l'arrogància de la Legió i convençuts del dret de l'exèrcit a determinar el destí polític de la nació.

Al llarg dels anys següents, fins al 1936, va assumir que ell era la persona més adequada per definir aquestes opinions. Després d'haver transportat les seves tropes al sud d'Espanya, les primeres operacions militars de Franco van reflectir les seves experiencies en la guerra colonial a l'Àfrica. Franco ja havia demostrat que estava disposat a utilitzar les tropes marroquines a Espanya durant la repressió d'octubre de 1934 a Astúries. Els primers dies d'agost de 1936, les seves columnes africanes van emprendre la marxa cap a Madrid. Amb el coneixement i l'autorització de Franco, la Legió i els mercenaris marroquins del cos de 'Regulares Indígenas' van tenir una eficàcia terrible en aquest avenç. Franco va dirigir les primeres etapes de la seva campanya bèl·lica contra l'esquerra espanyola com si fos una guerra colonial contra un enemic racialment inferior. Els moros i els legionaris van implantar el terror arreu on arribaven, saquejant els pobles capturats, violant les dones, matant els presoners i mutilant-ne sexualment els cossos. Lús del terror, tant com a inversió a curt i llarg termini, va ser un element essencial en el repertori de Franco en la seva condició de general i dictador. Durant la guerra i molt després d'aquesta, els seus enemics que no havien estat eliminats físicament quedarien paralitzats pel terror i forçats a cercar la supervivència en el silenci, la fam i l'apatia política; en definitiva, allò que Franco anomenava la redempció del seu pecat original.

La intimidació i l'ús del terror, eufemísticament anomenats 'càstig', s'especificaven en les seves ordres escrites. La carnisseria més gran va tenir lloc els dies posteriors a la presa de Badajoz el 14 d'agost de 1936, quan aproximadament dos mil presoners van ser massacrats. La decisió de Franco d'enviar les seves tropes cap a Badajoz, que implicava desviar-se sixty quilòmetres de la ruta a Madrid, exemplificava la seva obsessió amb l'aniquilació de tota l'oposició, independentment del cost humà i temporal implícit.

Tres dies abans de la presa de Badajoz, l'11 d'agost, Franco havia escrit a Mola una carta en la qual revelava la seva voluntat obsessiva de purgar d'enemis tot el territori capturat. Deixava clar que, per ell, la conquesta gradual del territori i la consegüent eliminació de tota la resistència en les zones ocupades eren més importants que una victòria ràpida. De fet, després de ser nomenat comandant únic de les forces nacionals, el ritme i l'estil de la direcció estratègica de Franco va patir un canvi perceptible. La guerra ràpida practicada per les columnes va donar pas a un esforç bèl·lic més morós en el qual la destrucció gradual de l'enemic va adquirir preferència davant dels grans objectius estratègics. D'acord amb els seus grandiosos plans per eradicar permanentment l'esquerra d'Espanya, Franco va començar a dilatar la guerra per esclafar els seus enemics republicans i per eliminar els seus rivals dins la dreta. Al començament de 1937, explicava als italians: 'En una guerra civil, es preferible una ocupación sistemática de territorio, acompañada por una limpieza necesaria, a una rápida derrota de los ejércitos enemigos que deje el país infestado de adversarios'. El 4 d'abril de 1937, el Generalísimo va explicar el seu pensament al respecte a l'ambaixador italià, Roberto Cantalupo. Va desestimar dur a terme cops estratègics ràpids perquè eren apropiats només per a una guerra contra un enemic estranger. Parlant de les ciutats i el camp que ja havien estat ocupats, però encara no redimits, va declarar de manera inquietant: 'Debemos realizar la tarea, necesariamente lenta, de rendición y pacificación, sin la cual la ocupación militar sería totalmente inútil. La rendición moral de las zonas ocupadas será larga y difícil, porque en España las raíces del anarquismo son antiguas y profundas'. La redempció a què al·ludeia significava una purga política com la que havia tingut després de la captura de Badajoz i Màlaga:

'Ocuparé España ciudad a ciudad, pueblo a pueblo, ferrocarril a ferrocarril. (...) Nada me hará abandonar este programa gradual. Me dará menos gloria, pero mayor paz en el interior. Llegado el caso, esta guerra civil podría continuar aún otro año o dos, quizás tres. Querido embajador, puedo asegurarle que no tengo interés en el territorio, sino en los habitantes. La reconquista del territorio es el medio, la redención de los habitantes, el fin.' Con un tono de queja impotente prosiguió: 'No puedo acortar la guerra ni siquiera un día. (...) Podría incluso ser peligroso para mí llegar a Madrid mediante una compleja operación'

militar. No tomaré la capital ni siquiera una hora antes de lo necesario: primero debo tener la certeza de poder fundar un nuevo régimen.¹⁰

A Brunete, a Terol i a l'Ebre, la idea d'una guerra de redempció moral mitjançant el terror no permetria que Franco cedís ni un centímetre de territori propi a l'enemic sense aprofitar l'ocasió per demostrar-li la invencibilitat del seu exèrcit, al preu i al cost que fos. Franco va fer una guerra política. No havia pretès emular Napoleó. De fet, repetidament havia afirmat la seva convicció que les operacions militars molt brillants no servien per a les seves finalitats. En darrer terme, la seva preocupació primordial com a líder militar durant la Guerra Civil i com a Caudillo després, hauria estat garantir el seu llarg futur com a dictador. I aleshores la seva guerra lenta era simplement la primera i més sagnant etapa de la llarga repressió política que aconseguiria que els traumatitzats vençuts visquessin durant molts anys en la por, la fam i l'apatia política. El silenci imposat per la repressió, acceptat com a condició de supervivència, va condemnar els vençuts a un exili interior dins dels seus propis pobles, de casa seva, de les seves memòries tancades i encadenades als seus propis cossos. Aquest sofriment psicològic també tenia una dimensió terrorífica.¹¹

El cas és que la repressió durant la Guerra Civil espanyola tenia una dimensió física i una de psicològica i espiritual. En aquest sentit, reflectia tant l'experiència africana de Franco com el fet que el seu pensament al respecte es nodria de la doctrina catòlica. Franco va anunciar en el seu missatge de cap d'any del 31 de desembre de 1939 que rebutjava qualsevol pensament d'amnistia o de reconciliació amb els vençuts: 'Necesitamos una España unida, una España consciente. Es preciso liquidar los odios y pasiones de nuestra pasada guerra, pero no al estilo liberal, con sus monstruosas y suicidas amnistías, que encierran más de estafa que de perdón, sino por la redención de la pena por el trabajo, con el arrepentimiento y con la penitencia; quien otra cosa piense, o peca de inconsciencia o de traición. Son tantos los daños ocasionados a la Patria, tan graves los estragos causados en las familias y en la moral, tantas

10. Despatx de Cantalupo a Mussolini, 29 de març de 1937 (Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, Spagna Fondo di Guerra, b. 8, T.709/345); Roberto Cantalupo, *Fu la Spagna Ambasciata presso Franco* (Milán: Mondadori, 194á) pp.230-33.

11. José Carlos Mínguez Villar, 'El miedo del recuerdo', Emilio Silva, Asunción Esteban, Javier Castán, & Pancho Salvador, coordinadores, *La memoria de los olvidados. Un debate sobre el silencio de la represión franquista* (Valladolid: Ámbito Ediciones, 2004) p.97-101.

las víctimas que demandan justicia, que ningún español honrado, ningun ser consciente puede apartarse de estos penosos deberes.”¹²

Els anys posteriors a la victòria, aproximadament es van sentenciar 300.000 republicans a penes de presó, reclosos en camps de concentració o forçats a treballar en batallons de condemnats. Fins a la seva mateixa mort, el règim de Franco va mantenir viva la memòria de la Guerra Civil i va preservar la divisió entre vencedors i vençuts com un instrument de política. Els admiradors del general Franco, espanyols i estrangers, es van centrar en un seguit de “triomfs” que, com es lògic, també van ser proclamats al so de bombo i platerets per l’aparell propagandístic del seu règim. Pels seus panegiristes britànics conservadors, l’èxit que se citava més sovint era la victòria en la Guerra Civil, base per a la implantació de la disciplina i l’ordre públic en un país anàrquic. Per ells, el Caudillo era ‘un valent cavaller cristia’ i les seves obres suposaven ‘la salvació de l’ànima d’una nació’. Des de lluny, era fàcil passar per alt el fet que, fins al final dels seus dies, Franco va mantenir Espanya rancunirosament dividida entre els vencedors i els vençuts de 1939. Aquest benèvol pare de la seva nació considerava la Guerra Civil com: ‘la lucha de la Patria contra la Anti-Patria’ i els vençuts com la: ‘canalla de la conspiración judeo-masónica-comunista’. La imatge de Franco com a patriota magnànim es difícilment conciliable amb el llenuguatge psicopatòlogic utilitzat pels franquistes per qualificar els seus compatriotes d’esquerres d’essers infrahumans: xusma bruta, repugnant, degenerada i pestilent, escòria, les dones meuques i els homes criminals. Aquest llenuguatge justificava al seu torn la necessitat de “depuració”, un eufemisme per referir-se a una repressió enorme de caràcter físic, econòmic i psicològic. El cost en sang per salvar l’ànima de la nació no importava gaire als vencedors. La redempció va significar cruentes purgues polítiques que continuarien molt després d’haver guanyat la guerra.

Tanmateix, al capdavall, la salvació de l’ànima de la nació seria quelcom per estar-ne molt orgullós. Però si el franquisme tenia tantes coses per enorgullir-se, caldria preguntar-se per què es va purgar tan implacablement els arxius policials, judicials i militars els anys quaranta i més enllà. També de manera significativa, a l’arxiu del ministeri espanyol d’Afers Exteriors gairebé no es troben documents sobre el període d’idilli de Franco amb Hitler. La reconstrucció

12. *Mensaje del Caudillo a los españoles*, discurso pronunciado por S.E. el Jefe del Estado la noche del 31 de diciembre de 1939 (Madrid, 1939) p.19-20.

detallada de la repressió ha estat un dels aspectes més notables de la recent explosió historiogràfica espanyola. Aquesta tasca essencial s'ha vist dificultada per la destrucció unilateral de material arxivístic. Com passa amb la molt proclamada neutralitat de Franco durant la segona Guerra Mundial, això suggereix una certa consciència de culpa. Si els franquistes no se sentien incòmodes amb les seves accions a l'exterior i a l'interior, per què desapareixen les proves? Al capdavall, els arxius que documentaven els crims, reals o imaginats, de la República es van reunir amb cura i perviuen avui dia. L'historiador sevillà Francisco Espinosa Maestre ens ha proporcionat una crònica sobre la destrucció per part de 'los secuestreadores del pasado, los amos de la memoria histórica' de milions de documents entre 1965 i 1985. El 1965, els franquistes van començar a pensar l'impensable: que el Caudillo no era immortal i que calia fer preparatius per al futur. El 1985, el govern espanyol va començar a prendre algunes mesures, tard i amb vacil·lacions, per protegir els recursos arxivístics de la nació. Entre les pèrdues d'aquells vint anys decisius hi ha els arxius de la Falange, amb els expedients personals de centenars de milers d'afiliats. Els arxius de les direccions provincials de policia, de les presons i de la principal autoritat local del franquisme, els governadors civils, també van desapareixer. Combois sencers de camions es van endur els documents "judicials" de la repressió. A més de la destrucció deliberada d'arxius, es van produir també pèrdues 'involuntàries' quan alguns ajuntaments van vendre a pes els seus arxius com a paper per reciclar.¹³

La conseqüència d'aquests fets és que avui resulta impossible la reconstrucció completa a escala nacional del cost humà del cop militar de 1936. Malgrat això, es va fer un enorme esforç per part d'historiadors locals per recuperar documentació, més minuciosament en unes regions que en d'altres. No cal dir que aquesta repressió no era obra de Franco exclusivament, sinó que exigia milers de col·laboradors entusiastes si bé, al cap i a la fi, el permís havia de venir de Franco.

La violència contra els vençuts no es limitava a l'empresonament, la tortura i l'execució, sinó que adoptava també la forma d'humiliació psicològica i l'explotació econòmica dels supervivents. La destrucció dels sindicats i la repressió de la classe obrera facilitaven els salariis de fam que van permetre que la banca, la indústria i els terratinents experimentessin uns increments de beneficis espec-

13. Francisco Espinosa Maestre, *La justicia de Queipo. (Violencia selectiva y terror fascista en la II División en 1936)* Sevilla, Huelva, Cádiz, Córdoba, Málaga y Badajoz (Sevilla: Centro Andaluz del Libro, 2000) p.13-23.

taculars. Per tant, és evident que hi va haver una connexió entre la repressió i l'acumulació de capital que va fer possible el boom econòmic dels anys seixanta. Això va ser una política deliberada, com es pot comprovar en examinar com el Patronato para la Redención de Penas va convertir milers de presos republicans en esclaus. Els destacaments penals van subministrar mà d'obra forçada per a les mines, la construcció de ferrocarrils i la reconstrucció de les anomenades regions devastades. Les colònies penitenciàries militaritzades es van organitzar per dur a terme projectes a llarg termini d'obres públiques, com el Canal Bajo del Guadalquivir, excavat al llarg de 180 quilòmetres i vint anys, els batallons disciplinaris de treballadors, o els tallers penitenciaris que manufacturaven roba, mobles i altres articles dins de les presons. El cost humà del treball forçat, les morts i els patiments dels treballadors i els seus familiars s'equilibraven amb les fortunes fetes per les empreses privades i públiques que els explotaven. Així els presos "redimien" les condemnes mitjançant tasques molt mal pagades i en condicions horroroses, que van desencadenar un peatge terrible de mortalitat.¹⁴ D'aquesta manera, com ha dit Helen Graham, 'la retòrica catòlica de l'expiació a través del sofriment s'utilitzava per legitimar l'extracció d'una plusvàlua absoluta'.¹⁵ El principal símbol de l'explotació dels presos republicans va ser el caprici personal de Franco, la basílica gegantina i la immensa creu del mausoleu del Valle de los Caídos.

No hi ha cap dubte que el franquisme va ser il·legítim. Segons les paraules del mateix Franco, no tenia altra legitimitat que la de la conquesta per la força. En els anys de la guerra i immediatament després, els turiferaris com Galinsoga a Millán Astray anomenaven a Franco el justicier salomònic. Avui dia, gent de credencials democràtiques molt qüestionables com Ricardo de la Cierva o Pío Moa intenten donar una legitimitat espúria al règim i insinuar que els repressariats per Franco simplement patien un càstig just pels seus delictes. Els seus esforços no canvién la realitat de la il·legitimtat del franquisme a l'horror dels seus crims, però l'èxit comercial dels seus llibres ens ha de recordar el que el

14. Un estudi important al respecte ens el proporciona Isaías Lafuente: *Esclavos por la patria. La explotación de los presos bajo el franquismo* (Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 2002).

15. Helen Graham & Jo Labanyi, editors, *Spanish Cultural Studies. An Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 1995) p.177.

filòsof alemany de la cultura Walther Benjamin deia: 'els morts no restaran mai il·lesos si guanya l'enemic'.¹⁶

Franco i els seus partidaris van guanyar la guerra el 1939 i van gaudir de gairebé quatre dècades de dictadura. Ara, en la democràcia, alguns dels seus propagandistes continuen actuant d'una manera que ens recorda la importància de la feina dels historiadors. Hi ha una necessitat apremiant d'empènyer i consolidar la feina ja començada, conservant els documents, obrint els arxius, creant possibilitats de publicar els treballs d'investigació i organitzant exposicions com la del Museu d'Història de Catalunya sobre els presos per aconseguir el reconeixement públic tan esperat per les víctimes. I, finalment, pensar en allò que deia Walther Benjamin: "pel que fa a nosaltres, els historiadors, el nostre deure es parlar en nom dels morts".

16. Walter Benjamin, 'Theses on the Philosophy of History', in *Illuminations* (Londres: Pimilico, 1999) p.247.

Corresponsals estrangers durant el setge de Madrid i la caiguda de Catalunya

Paul Preston

Acabada la Guerra Civil Espanyola, Frank Hanighen, que hi havia estat corresponsal durant un breu període de temps, va editar les memòries de diversos companys seus de professió. Per Hanighen, “la guerra espanyola va anunciar una nova etapa, sens dubte la més perillosa de totes, en la història del reportatge periodístic”.¹ Anys més tard, Herbert Southworth, que llavors escrivia per a *The Washington Post* i que es va convertir en un expert de renom en periodisme i propaganda durant la guerra, va remarcar el paper extraordinari que van tenir-hi els corresponsals: “La Guerra Civil Espanyola només va afectar directament una petita part del planeta, però va fer que el món sencer es fixés en Espanya. En aquell temps, el que escrivien els periodistes estrangers era determinant perquè es formés una opinió pública a les democràcies. Després, el conjunt de la feina que els corresponsals de guerra van produir durant el conflicte espanyol, espremut sense parar pels historiadors posteriors, va ser veritablement “el primer esborrany de la història”.

Hanighen va comentar les dificultats a què s'enfrontaven els corresponsals: cinc van morir a la guerra, altres hi van resultar ferits. La vigília de Cap d'Any del 1937, durant la batalla de Terol, un cotxe on dinaven quatre corresponsals va ser colpit pel foc d'artilleria republicà. Bradish Johnson, el reporter de vint-i-tres anys de *Newsweek*, que només feia tres setmanes que era a Espanya, va morir a l'acte. Richard Sheepshanks, el periodista estrella de Reuters, va ser ferit greument, igual que Edward J. Neil, d'*Associated Press*. Els van portar a l'hospital de Saragossa, on van morir tots dos. Només Kim Philby, de *The*

1. Frank C. Hanighen, editor, *Nothing but Danger*. Nova York: National Travel Club, 1939, p.7.

Times, amb una ferida lleu al cap, va sobreviure.² En tots dos bàndols els corresponents estaven exposats al perill dels franctiradors, als bombardejos i al foc de l'aviació enemiga. En tots dos bàndols costava superar els obstacles de l'aparell de censura, encara que el que podia ser carregós a la zona republicana, a la zona rebel representava directament un perill de mort. A la zona franquista, alguns corresponents, com ara Edmond Taylor, cap de l'oficina europea del *Chicago Daily Tribune*; Bertrand de Jouvenal, del *Paris-Soir*; Webb Miller, de United Press, i Arthur Koestler i Dennis Weaver, tots dos del *News Chronicle*, es trobaven entre els que van ser empresonats i amenaçats amb l'execució.³ De la zona insurgent es van expulsar més de trenta periodistes, i només un de la republicana. Els rebels en van detenir, interrogar i empresonar una dotzena durant períodes que anaven entre uns quants dies i diversos mesos.

En canvi, l'aparell de premsa de la República més aviat facilitava la feina dels corresponents, en lloc d'impedir-la. Establerta al cap d'uns quants dies del cop militar, l'oficina de premsa de Madrid, una secció del Ministeri d'Estat, tenia la seu a l'edifici de tretze plantes de Telefónica, la seu central de la companyia internacional americana de telèfons i telègrafs (ITT), situada a la cèntrica Gran Vía. Des d'allà els periodistes lliuraven les notícies als censors abans de poder transmetre-les per telèfon als diaris. De nit s'hi preparaven llits plegables per als que s'esperaven per enviar les cròniques. Enmig d'un caos idiomàtic eixordrador, els empleats de la ITT havien d'escoltar els periodistes amb atenció per assegurar-se que el que llegien era el que deia el text censurat. Si se'n desviaven, els tallaven la línia immediatament. Cap a principis de novembre, quan les forces rebels s'apropaven, a punt per ocupar la ciutat, la Telefónica, com a edifici més alt de la capital, va esdevenir un blanc diari del foc d'artilleria i va rebre impactes freqüents. Malgrat els atacs, els censors, les noies de la centraleta i els corresponents simplement van continuar treballant.⁴

2. *New York Times*, 1, 2, 3 de gener del 1938; Reynolds i Eleanor Packard, *Balcony Empire. Fascist Italy at War*. Nova York: Oxford Press University, 1942, p.56. El millor relat és a Judith Keene, *Fighting for Franco. International Volunteers in Nationalist Spain during the Spanish Civil War, 1936-1939*. Londres: Leicester University Press, 2001, p.74-6.

3. Edmond Taylor, "Assignment in Hell" a Frank C. Hanighen, *Nothing but Danger*. Londres: Harrap, 1940, p.58-60; Webb Miller, *I Found No Peace*. Londres: The Book Club, 1937, p.325-7.

4. Jan H. Yindrich, "Seen from a Skyscraper" a Hanighen, *Nothing but Danger*, p.145-50, 156-9; Josephine Herbst, *The Starched Blue Sky of Spain and Other Memoirs*. Nova York: HarperCollins, 1991, p.134-5; Arturo Barea, *The Forging of a Rebel*. Londres: Davis-Poynter, 1972, p.603, 655; Keith Scott Watson, *Single to Spain*. Londres: Arthur Barker, 1937, p.158-60.

Poc abans que les forces rebels arribessin a Madrid, alguns periodistes s'estaven a l'Hotel Florida, a la mateixa Gran Vía però una mica més avall. A la cantonada de la plaça de Callao, el Florida era molt més a prop del front i era un objectiu visible. Abans del setge hi havia hagut unes quantes nits boges, al Florida. Freqüentat per prostitutes, a l'hotel s'hi allotjaven aviadors joves, periodistes i una estranya barreja de traficants d'armes i espies. Quan les prostitutes començaven a aparèixer-hi a l'hora de la migdiada, el soroll i l'escàndol s'intensificava fins que, a primera hora del matí, hi havia batusses de borratxos i gent corrent i cridant pels passadissos. Aquestes festes frenètiques no van sobreviure el pitjor del setge. Quan van arribar les columnes rebels i l'hotel es va convertir en un objectiu central de l'artilleria, els corresponsals van començar a marxar del Florida i el van acabar evitant del tot.⁵ Més tard, quan el setge es va refredar i l'atac insurgent es va debilitar, els corresponsals van començar a tornar al Florida.

A la zona republicana en general, però especialment a la capital assetjada, els perills més grans eren els bombardejos i les escassetats. Com que el carbó de les mines d'Astúries no podia arribar a Madrid, pràcticament no hi havia calefacció ni aigua calenta als hotels. Els madrilenys es van acostumar a sopar entre quarts de vuit i les vuit, "perquè el llit era l'únic lloc càlid de la casa i la majoria ja hi era cap a les nou". La periodista anglesa Kate Mangan va escriure: "El fred se'm ficava als ossos. No hi havia calefacció en lloc i, encara que vaig renunciar a rentar-me i que me n'anava al llit amb gairebé tota la roba que tenia posada, no entrava mai en calor, em feia mal tot i tremolava tota la nit, de manera que no podia dormir gens." Quan la nord-americana Kitty Bowler va visitar Madrid al desembre del 1936, feia tant de fred que li van quedar els dits enganxats a les tecles de la màquina d'escriure. Hi havia pocs restaurants oberts i els que ho estaven tenien ben poc per oferir. La majoria de periodistes estrangers menjaven a la brasa al soterrani de l'Hotel Gran Vía. Lester Ziffren recordava: "Menjavem amb l'abric posat perquè no hi havia calefacció, i els àpats gairebé cada dia consistien en mongetes seques, llenties, coliflor, sardines en conserva de vés a saber quan, patates, pastissons i fruita."⁶

5. Mikhail Koltsov, *Diario de la guerra de España*. París: Ruedo Ibérico, 1963, p.93.

6. Jan Kurzke i Kate Mangan, "The Good Comrade", p.104-6 (manuscrit no publicat, Articles de Jan Kurzke, Arxius de l'Institut Internacional per a la Història Social, Amsterdam); Lester Ziffren, "I Lived in Madrid", *Current History*, abril del 1937, p.35-6.

L'enginyós corresposal del *Daily Express*, Sefton "Tom" Delmer, havia aconseguit portar menjar de França. Delmer era un home d'una confiança en ell mateix i un enginy extraordinari.⁷ Després de deixar l'ambaixada britànica, on havia dormit, en l'apogeu del setge a Madrid, al terra de la sala de ball, es va traslladar al Florida, que més tard va descriure com "l'hotel més agradable, més divertit i més ple d'aventures" on s'havia estat mai. Hi tenia dues habitacions: una d'interior on dormia i una d'exterior, gran i assolellada però exposada al foc d'obusos. Aquesta sala d'estar la feia servir per llegir, escriure i "fer gatzara"; aquesta última activitat la facilitava el fet que hi havia instal·lat cremadors elèctrics i fogonet. També havia muntat un bar al bany, amb ampolles que havia comprat als anarquistes que havien saquejat els cellers del palau reial. Sovint rebia la visita de brigadistes internacionals que l'ajudaven a demolir la seva col·lecció de vins poc freqüents i d'un valor inestimable.⁸

Amb la guerra en marxa, els periodistes, igual que la resta de la població republicana, van haver de gorrejar, amb encara més desesperació, menjar i tabac. Ja el 28 de setembre del 1936, Louis Fischer, que havia arribat per informar per a *The Nation* de Nova York, va anotar al seu diari: "Aquest vespre he intentat sopar a l'Hotel Gran Vía. No tenien pràcticament res que em vingués de gust. Al final, el cambrer m'ha dit amargat: «Miri's aquest menú. Ni carn, ni pollastre, ni peix, ni mantega.» Les coses anirien empitjorant gradualment. Quan Martha Gellhorn va arribar a Madrid el 27 de març del 1937, el seu primer àpat al Gran Vía va consistir en una ració minúscula de cigrons i de bacallà que feia una olor molt fortta. La novel·lista nord-americana Josephine Herbst, que hi va ser a l'abril del 1937, va comentar: "Encara que tothom tenia el menjar al cap, no vaig sentir mai ningú que es queixés perquè en faltés o perquè alguns dels plats que servien al restaurant del Gran Vía fessin una pudor de mil dimonis."⁹ Virginia Cowles, una nord-americana rica i elegant que normalment escrivia articles de viatges per a *Harper's Bazaar*, va arribar a Madrid cap a finals de març del 1937.¹⁰ Va descriure el menjar del Gran Vía com a "exigu i a vegades

7. Henry Buckley, *Life and Death of the Spanish Republic*. Londres: Hamish Hamilton, 1940, p.269; Sefton Delmer, *Trail Sinister. An Autobiography*. Londres: Secker & Warburg, 1961, p.287-8.

8. Delmer, *Trail Sinister*, p.315-16.

9. Gellhorn, entrevista amb Peter Wyden, *The Passionate War. The Narrative History of the Spanish Civil War*. Nova York: Simon and Schuster, 1983, p.321; Herbst, *The Starched Blue Sky*, p.138; John Dos Passos, *Century's Ebb: The Thirteenth Chronicle*. Boston: Gambit, 1975, p.83.

10. Herbst, *The Starched Blue Sky*, p.169-70.

amb prou feines comestible”, encara que no era tan immenjable per dissuadir els afamats madrilenys d’intentar entrar-hi malgrat la forta vigilància que hi havia a les portes.¹¹

Com que el menjar es va fer escàs, Ernest Hemingway, que va arribar a Madrid al març del 1937, va consolidar la seva popularitat gràcies a la inesgotable provisió de bacon, ous, cafè i melmelada, i whisky i ginebra per beure, que guardava a la seva habitació del Florida. Els voluntaris de les Brigades Internacionals sempre hi eren benvinguts i sempre hi trobaven ampolles i menjar en conserva de sobres. Les existències les renovava i les distribuïa el seu lleial amic Sydney Franklin, un torero americà.¹² Tal era l’austeritat del Florida que visitar el molt més ben subministrat Hotel Gaylord, on s’allotjaven els consellers russos d’alt rang, era vist com un estrany privilegi. El 25 de març del 1937 Ilya Ehrenburg hi va anar per veure’s amb el molt influent corresponsal de *Pravda*, Mikhaïl Koltsov. Hi va anar amb il·lusió, perquè “allà s’hi està calent i et donen bon menjar”. En aquesta ocasió, a l’habitació plena de gent de Koltsov, Ehrenburg hi va veure un bon pernil i abundància d’ampolles, però se’n va oblidar quan li van presentar Hemingway, un escriptor l’obra del qual reverenciava.

Ehrenburg va intentar expressar de manera efusiva la seva admiració pel ja ebri novel·lista, el qual estava infinitament més interessat en la copa de whisky que tenia a la mà. Ehrenburg li va preguntar en francès què feia a Madrid i Hemingway, de mala gana, li va explicar en castellà que hi estava de corresponsal de la North American Newspaper Alliance. Llavors Ehrenburg li va preguntar si havia de telegrafiar només reportatges de pes o també notícies (*nouvelles*). Hemingway es va enfurismar, ja que va traduir *nouvelles* al castellà com a *novelas*. Va saltar, va arreplegar una ampolla i va voler pellar a Ehrenburg. Abans que hi hagués un vessament de sang greu, el van contenir.¹³ És evident que Hemingway va agafar el costum de muntar escenes. A l’hivern del 1937, la bonica corresponsal nord-americana Martha Gellhorn havia anat a una altra festa a l’habitació de Mikhaïl Koltsov. Li va doldre no poder ni tastar el deliciós

11. Virginia Cowles, *Looking for Trouble*. Londres: Hamish Hamilton, 1941, p.16-22.

12. Josephine Herbst, *The Starched Blue Sky of Spain and Other Memoirs*. Nova York: HarperCollins, 1991, p.136-7, 152-3; Román Karmén, *¡No pasarán!*. Moscou: Editorial Progreso, 1976, p.303-4, 326. Franklin apareix com a “Cookie” a la novel·la autobiogràfica de John Dos Passos, *Century’s Ebb*. Boston: Gambit, 1975, p.37.

13. Ilya Ehrenburg, *Eve of War 1933-1941*. Londres: MacGibbon & Kee, 1963, p.153-4. És possible datar aquest incident gràcies a Gustav Regler, “Civil War Diary”, p.59.

menjar que oferien perquè, una vegada més, amb un estil característicament groller, Hemingway va fer una escena. Creient que el comandant comunista Juan Modesto flirtejava amb Martha, es va posar gelós i el va desafiar a un duel a la ruleta russa. Després de fer unes quantes voltes cara a cara mirant-se amenaçadors, cada un amb la punta d'un tovalló entre les dents, els van separar sense miraments i Hemingway, amb una afamada Martha Gellhorn a remolc, va haver de marxar.¹⁴

L'Hotel Florida, com l'edifici de Telefónica, era a la línia de foc de l'artilleria nacional. L'habitació de Tom Delmer, però, va rebre un impacte i les seves coses van quedar destruïdes. Atesa la impossibilitat de dormir durant els bombardejos de l'artilleria, cada nit es convertia en una festa, ja fos a les habitacions més grans o bé al pati central de l'hotel. Encara el freqüentaven prostitutes. Per Gustav Regler, l'escriptor comunista alemany i comissari de la XII Brigada Internacional, allò era “un bordell sorollós”. Cedric Salter, que es va estar al Florida a la primavera del 1937 mentre escrivia per al *Daily Telegraph*, es va queixar de no poder dormir a causa d'un “soroll confús, com un rugit, que venia de sota, i que s'adequava més a sentir-lo a la gàbia del lleó del zoo. Desesperat, vaig trucar i vaig preguntar què era aquell soroll tan estrany. Allò, em van dir, eren els aviadors russos fent gresca al bar. Un cop va aconseguir adormir-se, amb l'ajuda del cotó fluix a les orelles, Salter es va despertar quan una dona despullada va obrir la porta de cop i va córrer cridant cap al bany, seguida d'un rus enorme que només duia uns calçotets de cotó. Amb penes i treballs va convèncer-los que se n'anessin.

Durant els primers temps de la guerra, a Madrid la censura era extremadament ineficient. Cap censor entenia l'anglès i s'havien de presentar els articles amb una traducció en castellà abans que els concedissin l'aprovació per transmetre'ls. No hi havia unes pautes fixades i cada censor exercia la seva autoritat com li semblava millor. Podia ser que a un correspolal li permetessin transmetre el seu informe, mentre que la mateixa història formulada de manera diferent per un company seu era censurada poc després. Com que el correspolal llegia la notícia per telèfon, el censor la seguia per una altra línia i, si el que deia s'allunyava del text aprovat, premia un interruptor i li tallava la trucada.

La posició de la censura es va racionalitzar una mica més a partir de la primera setmana de setembre, quan Julio Álvarez del Vayo, que havia estat peri-

14. Martha Gellhorn, “Memory”, *London Review of Books*, 12 de desembre del 1996, p.3.

odista, va ser nomenat Ministre d'Exteriors en el govern de Largo Caballero. Va designar el seu amic Luis Rubio Hidalgo, un altre periodista experimentat, censor en cap de l'Oficina de Propaganda i Premsa Estrangera del Ministeri. D'aleshores ençà, va ser molt més fàcil per als corresponsals transmetre les notícies. Considerat per alguns un arribista maquinador i llagotter, Rubio Hidalgo era, segons Delmer, "un oficial oportuniste que s'esforçava per semblar tan maquiavèlic com pogués, amb un petit i fi bigotet negre, amb un somriure cínic i arrogant quan parlava i unes ulleres fosques que amagaven el que en realitat eren uns ulls tímids sota la màscara tradicional del conspirador internacional".¹⁵

Ziffren, però, va declarar que Rubio intentava fer la censura menys pesada i que la va limitar a prohibir referències a moviments de tropes, plans militars o atrocitats. Anteriorment, la censura havia aplicat el mateix criteri a les notícies per a ús nacional i als articles que presentaven els corresponsals estrangers. "A la premsa lleial no s'admetien mai les derrotes, ja que principalment s'ocupava de publicar material dirigit a enfortir la moral pública." Al periodista nord-americà Louis Fischer el va indignar que la premsa republicana no digués tota la veritat: "El primer que m'han preguntat quan he arribat a Barcelona ha estat: «Hem perdut Irun?». Fa setmanes que el vam perdre. El govern no ho ha anunciat en cap moment. Ni la gent sap oficialment que Sant Sebastià s'ha rendit. Els informes diaris de l'Oficina de Guerra són replets de victòries; no s'hi esmenta cap derrota. Després de recopilar tots aquests comunicats costa d'entendre com és que l'enemic s'acosta a Madrid. Els lleials, són el que s'hi haurien d'acostar, en realitat."¹⁶ Fischer va pressionar el seu amic Álvarez del Vayo perquè reconegués que informar de la veritat seria beneficis per a la República. Álvarez del Vayo va autoritzar Rubio perquè permetés les notícies sobre les derrotes del govern després d'haver defensat que era més lògic admetre un fet immediatament que no intentar negar uns fets que de tota manera comunicarien els rebels.

A mesura que les columnes rebels provinents del sud s'acostaven cada vegada més a Madrid, els problemes de la maquinària de la censura eren només una part de les dificultats que afrontava el govern republicà. Amb les unitats de la milícia retirades tornant cap a la capital, hauria estat impossible amagar

15. Delmer, *Trail Sinister*, p.290.

16. "Spanish Diary", manuscrit, p.53-4, Fischer Papers.

la notícia del que semblava una derrota imminent. Els corresponents anirien cap a Toledo i als pobles del sud de la capital veurien, i de fet hi parlarien, els desmoralitzats milicians republicans. Les històries d'horror de les columnes de ferotges legionaris estrangers i mercenaris moros que avançaven i l'aviació italiana i alemanya que les cobria pràcticament no es podien amagar a la premsa. El govern republicà estava tan segur que Madrid cauria que va marxar cap a València el 6 de novembre i va deixar la ciutat a mans d'una Junta de Defensa improvisada a corre-cuita, un moviment que, almenys durant un cert temps, va deixar la maquinària de la censura de premsa feta un caos.

Quan el govern es va evacuar cap a València, gairebé tots els corresponents estrangers estaven ben convençuts que Madrid estava a punt de caure. Dret al mig de la vorera de davant de l'Hotel Gran Vía, el jove neozelandès Geoffrey Cox va considerar el dilema: "Hagués pogut donar l'argument vàlid que podria treballar millor des de València; que, encara que presenciés la caiguda de la ciutat, els censors de Franco no em deixarien enviar mai la notícia; que potser em tancarien en una presó franquista diverses setmanes. Però vaig decidir quedar-me. I ho vaig fer, més que pel desig periodístic de cobrir la gran notícia, per la sensació que s'estava a punt de fer història, i vaig tenir l'oportunitat de presenciar-ho." Va ser una decisió transcendental, ja que ell va ser un dels únics tres periodistes britànics que hi havia a la capital per cobrir l'atac de Franco. De les seves experiències en sortirien alguns dels exemples de periodisme més importants sobre el setge de Madrid i un dels llibres més perdurables sobre la Guerra Civil Espanyola. Aquella tarda, amb Henry Buckley, el corresponent que feia més temps que servia, un veterà que havia estat a Madrid des del 1930, van baixar per la carretera de Toledo cap a l'avanç rebel. Els va sorprendre la ferocitat de la resistència que hi van veure i van tornar cap al centre a dormir a l'ambaixada britànica, començant a pensar en l'impossible, que potser Madrid podria aguantar.¹⁷

El 7 de novembre, sense censura a Madrid, alguns corresponents, per intentar obtenir una primícia, havien transmès la "notícia" de la caiguda de la capital. En el cas d'aquells que accompagnaven les tropes rebels, els articles eren especialment imaginatius. Hubert Renfro Knickerbocker, el corresponent estranger en cap de la cadena de diaris Hearst, va presentar la notícia fraudulentament, encara que amb una certa versemblança. Va descriure la marxa triomfal dels

17. Cox, *Eyewitness*, p.215-16. El llibre era *Defence of Madrid*. Londres: Victor Gollancz, 1937.

insurgents en entrar a la ciutat, aclamats per una multitud esperançada i seguits per un gosset que no parava de bordar content.¹⁸ Frances Davis, l'ajudanta del famós Harold Cardozo, que acompanyava les columnes franquistes per al *Daily Mail*, recordava que el gran home havia escrit un informe sobre la caiguda de Madrid amb espais en blanc per als detalls que ompliria més endavant.¹⁹

Al vespre del 7 de novembre, Henry Buckley va trucar a un diari de diumenge de Londres i va informar que el centre de Madrid estava tranquil i que les tropes de Franco atacaven els suburbis de l'altra banda del riu Manzanares. L'editor de l'altre costat de la línia no se'l va voler creure, perquè havia rebut molts informes que deien que els rebels ja eren dins de Madrid. Llavors Buckley va rebre una trucada d'un company de París que el va avisar que era força possible que els franquistes matessin tots els periodistes que trobessin a Madrid. Un bon nombre de corresponsals ja se n'havien anat; però, inspirats per veure com els ciutadans normals i corrents sortien a lluitar, Buckley i Cox havien decidit quedar-s'hi. De resultes d'això, Cox va poder assegurar-se la primícia d'anunciar al món l'arribada a Madrid del que va anomenar “la Columna Internacional d'Antifeixistes”²⁰.

Mentrestant, l'eficàcia dels esforços d'Arturo i Ilsa per facilitar la feina dels periodistes va quedar reflectida en els comentaris plens d'envaja de Sir Percival Phillips, el corresponsal del *Daily Telegraph* a la zona nacional. Molest per la rigidesa agressiva de la censura franquista, Phillips va informar del que li havien dit uns companys que havien treballat amb els republicans, on l'oficial de premsa normalment també era un periodista content de rebre companys de Londres o de Nova York: “No cal que esperis tres hores perquè et rebin i després et diguin que tornis demà: només has d'entrar al despatx, que ja té la porta oberta, i servir-te una beguda o un cigar si el censor està ocupat. A vegades fins i tot et demana que li donis un cop de mà o que laconsellis.” Phillips creia que “la humilitat i la camaraderia d'aquells censors rojos és tan aduladora i tan commovedora que alguns anglesos han deixat la feina ben pagada del diari per poder ajudar-los”. És ben cert que a molts periodistes la camaraderia a la capital assetjada els va influenciar a favor de la causa lleial. Phillips parlava d'un petit

18. Claude Bowers, *My Mission to Spain*. Londres: Victor Gollancz, 1954, p.320.

19. Frances Davis, *My Shadow in the Sun*. Nova York: Carrick & Evans, 1940, p.163.

20. Buckley, *Life and Death*, p.261-3; Cox, *Eyewitness*, p.219; “Street Fighting”, *News Chronicle*, 9 de novembre del 1936.

grup d'homes, com ara Claud Cockburn, Hugh Slater o Tom Wintringham, els quals van arribar amb credencials del diari comunista britànic *Daily Worker* i després van abandonar la feina periodística per participar en la lluita.²¹

Sense anar més lluny, molts dels corresponents que experimentaven els horrors del setge de Madrid i l'espiritu de resistència popular i inspirador es van convèncer que la causa republicana era una causa justa. En alguns casos, com en els d'Ernest Hemingway, Jay Allen, Martha Gellhorn o Louis Fischer, n'eren ferms partidaris, fins al punt de ser-ne activistes, però no en detriment de l'exactitud o l'honestetat dels seus articles.²² De fet, alguns dels periodistes més compromesos van elaborar alguns dels reportatges més veraços i perdurables de la guerra. Frank Hanighen va comentar que "gairebé tots els periodistes destinats a Espanya es van convertir en una persona diferent en algun moment o altre un cop havien travessat els Pirineus. [...] Després d'haver-s'hi estat un cert temps, les objeccions de l'editor des de la llunyania Nova York o Londres els semblaven més aviat interrupcions sense importància. I és que s'havien convertit en participants, més que en observadors, de l'horror, la tragèdia i l'aventura que representa una guerra."²³ Louis Fischer va comentar: "Molts corresponents que visitaven la zona de Franco es feien lleials, però pràcticament tots els nombrosos periodistes i altres visitants que van anar a l'Espanya lleial es van convertir en amics actius de la causa. Fins i tot els diplomàtics estrangers i agregats militars amb prou feines dissimulaven la seva admiració. Només un idiota sense entranyes no hauria pogut entendre-ho i simpatitzar-hi."²⁴

Fischer no era l'únic, ni de bon tros, que combinava el compromís amb la República Espanyola amb el periodisme honest. Entre els altres corresponents que es van convertir a la causa republicana però que van continuar elaborant articles veraços, hi havia Martha Gellhorn, Jay Allen, Herbert Matthews i Geoffrey Cox, els quals encara se citen avui dia per la intensitat de les seves cròniques. La decència i la justícia importaven a tots aquests corresponents i és per això que es van identificar amb la causa de la República democràtica.

21. McCullagh, *In Franco's Spain*, p.108-9.

22. Wyden, *The Passionate War*, p.29; Philip Knightley, *The First Casualty. The War Correspondent as Hero, Propagandist, and Myth Maker from the Crimea to Vietnam*. Londres: André Deutsch, 1975, p.192-5.

23. Hanighen, *Nothing but Danger*, p.7.

24. Louis Fischer, *Men and Politics. An Autobiography*. Londres: Jonathan Cape, 1941, p.438.

Aquest era especialment el cas dels veterans que havien estat a Espanya abans de l'esclat de la guerra, com ara Henry Buckley, Jay Allen i Lawrence Fernsworth, els quals havien estat testimoni, i hi havien simpatitzat, del procés mitjançant el qual el nou règim democràtic havia intentat modernitzar una societat profundament repressiva. El distingit Fernsworth, de cabells grisosos, havia viscut a Barcelona tota una dècada i va escriure per al *The Times* de Londres i per al *New York Times*. També va escriure per a una publicació jesuïta setmanal anomenada *America*. Segons Constancia de la Mora, Fernsworth "coneixia Catalunya com pocs estrangers que encara fossin vius". La va sorprendre que cobrés tan poc: "Començava a treballar a trenc d'alba, sovint conduïa hores fins al front i tornava, després travessava els carrers foscos de la ciutat fins a l'Oficina per transmetre les notícies." Com Buckley, Fernsworth era catòlic. Sempre anava ben arreglat i era exquisidament educat, sempre es comportava amb "cortesia". Malgrat els seus guanys exigus, era tot un gurmet i un expert en vins, però la seva solidaritat amb el poble espanyol era inqüestionable i va escriure de manera commovedora sobre el tràngol pel qual va passar durant la Guerra Civil.²⁵

Potser el millor exemple de com podia la República capturar les emocions va ser Herbert Matthews, el correspolcal alt, esprimatxat, tímid i malenconiós del *New York Times*. Ell considerava que els mesos que va passar a la capital assetjada van ser els més gloriosos de la seva vida. El 1938 va escriure: "De tots els llocs del món on es pot estar, Madrid és el que dóna més satisfaccions. Ho he pensat des del moment que hi vaig arribar i ara, si resulta que en sóc lluny, només tinc ganys de tornar-hi. Tots nosaltres sentim el mateix, o sigui que és més que una impressió personal meva. El drama, les emocions, l'optimisme electrizant, l'esperit de lluita, el coratge pacient d'aquesta gent boja i meravellosa són coses per les quals val la pena viure i que s'han de veure amb els propis ulls."²⁶ Després de la Segona Guerra Mundial va escriure: "Aquells anys van ser els millors de les nostres vides i el que ha vingut després i el que vindrà no podrán ser mai el mateix. Jo, en el meu terreny, no he fet mai una feina com la que vaig fer a Espanya, ni espero que mai la pugui igualar. Allà hi vam deixar el cor."

25. Constancia de la Mora, *In Place of Splendor. The Autobiography of a Spanish Woman*. Nova York: Harcourt, Brace, 1939, p.289, 291-2; Kurzke i Mangan, "The Good Comrade," p.298, 300, 303, 309; Lawrence Fernsworth, *Spain's Struggle for Freedom*. Boston: Beacon Press, 1957, p.200-39.

26. Herbert L. Matthews, *Two Wars and More to Come*. Nova York: Carrick & Evans, 1938, p.185.

Com molts corresponents, Matthews mai no va deixar d'estar orgullós d'haver donat suport a la República: "Ja he viscut sis anys des que es va acabar la Guerra Civil Espanyola, i he vist molta glòria i grandesa i moltes coses i llocs preciosos des d'aleshores, i potser, amb sort, encara visc vint o trenta anys més, però sé del cert, més que res en aquest món, que no em tornarà a passar res de més mera-vellós que aquells dos anys i mig que vaig passar a Espanya. I no sóc l'únic que ho diu, sinó tothom que va viure aquell període amb els republicans espanyols. Soldat o periodista, espanyol o americà o britànic o francès o alemany o italià, no tenia cap importància. Espanya era un gresol de cultures d'on l'escòria sortia i on l'or pur es quedava. Va preparar els homes per morir contents i orgullosos. Va donar sentit a la vida; va donar coratge i fe en la humanitat; ens va ensenyar què vol dir internacionalisme com no faran mai la Societat de Nacions o Dumbarton Oaks. Allà vam aprendre que els homes poden ser germans, que els països i les fronteres, les religions i les races no eren més que guarniments exteriors, i que res no tenia més importància, no hi havia res pel que valgués més la pena lluitar, que la idea de llibertat."²⁷

Geoffrey Cox també va quedar molt commogut pel progrés social i la solidaritat antifeixista de què va ser testimoni a la zona republicana: "Enfrontar-se a un perill comú va donar a tot Madrid un sentit del respecte mutu silencios però molt real. *Compañero* té un matís artificial en la relativa seguretat de la Gran Bretanya. A Madrid, murmurat per un sentinella que saludava amb el puny clos i un "Salud", era absolutament genuí. Era un ambient en què realitats com l'habilitat i la força, i sobretot el coratge, comptaven, i on la indumentària i l'aparença i l'accent i l'educació no hi pintaven res. La mesquinesa individual, les ambicions, les gelosies, fins a cert punt es barrejaven en el final i en el perill col·lectius." La derrota de l'assalt de Franco a Madrid "va oferir aquesta extraordinària sensació d'esperança, aquest sentiment sobtat... que no tan sols s'allunyava l'amenaça del feixisme, sinó que tot d'un plegat semblava que de debò despuntava un futur lluminós, meravellós, estimulant i obert per a Espanya."²⁸

Les esperances que aixecava la República, tant en termes de voler donar una vida millor als desvalguts com en tant que bandera de l'antifeixisme, les compartien molts altres. Fins i tot el més aviat dur Sefton Delmer va escriure,

27. Matthews, *The Education of a Correspondent*, p.67-8.

28. Cox, *Defence of Madrid*, p.208; entrevista gravada a Geoffrey Cox, Imperial War Museum, Arxiu de So, Spanish Civil War Collection, 13161/3/2.

força avergonyit: "Malgrat tot el que havia vist de la brutalitat i el menyspreu per la justícia dels rojos, malgrat la meva antipatia personal pel marxisme com a frau demagòtic, malgrat tot això i molt més, vaig sentir que l'alegria perquè Madrid es resistia a abandonar la lluita m'arrosegava. Vaig compartir l'emoció dels revessos que els rojos infligen al bàndol que de ben segur que jo hauria triat si hagués estat espanyol i m'haguessin forçat a decidir entre les nefastes alternatives de Franco i de Caballero."²⁹

La sensació que valia la pena donar suport a la República Espanyola anava lligada a l'estreta camaraderia que hi havia entre els corresponsals. Aquest va ser especialment el cas d'aquells que van viure el setge de Madrid en persona, els quals, tots ells, es van convertir en partidaris de la República. Arthur Koestler, que va patir els bombardejos de l'última setmana d'octubre i dels primers dies de novembre del 1936, en va explicar el motiu. Més endavant va escriure: "Tothom qui ha viscut l'infern de Madrid amb els propis ulls, els nervis, el cor, l'estómac, i després pretén ser objectiu, és un mentider. Si aquells qui disposen d'impremtes i de tinta d'impremta per expressar les seves opinions es mostren neutrals i objectius davant d'una bestialitat així, llavors Europa ho té negre. En aquest cas, més val que ens asseguem, que amaguem el cap sota l'ala i que esperem fins que el dimoni se'n emporti. En aquest cas, la civilització occidental ja pot anar dient bona nit."³⁰

Matthews estava molt orgullós de la seva feina i l'ètica personal li exigia que no escrivís mai ni una paraula que no cregués fermament que era veritat. A Espanya, va suportar l'amargor de veure com perdia el bàndol al qual donava suport. "Aquells de nosaltres que defensàvem la causa del govern republicà contra els nacionals de Franco teníem raó. Pensant-hi bé, era la causa de la justícia, la moralitat, la decència. [...] Tots aquells que vam viure la Guerra Civil Espanyola ens hi sentíem profundament lligats emocionalment... Sempre vaig sentir la falsedad i la hipocresia d'aquells que afirmaven que ells eren imparcials i la totxesa, per no dir l'estupidesa absoluta, d'editors i lectors que exigen objectivitat o imparcialitat als corresponsals que escrivíem sobre la guerra... condemnant el partidisme es rebutgen els únics factors que importen de debò: l'honestetat,

29. Delmer, *Trail Sinister*, p.299.

30. Arthur Koestler, *Spanish Testament*. Londres: Victor Gollancz, 1937, p.177.

la comprensió i la meticulositat.”³¹ Amb tot, això no feia disminuir el seu compromís apassionat per escriure la veritat tal com la veia: “La guerra també em va ensenyar que a la llarga prevaldrà la veritat. Pot ser que el periodisme fracassi en la seva tasca diària de proporcionar material per a la història, però la història no fracassarà mai mentre el periodista escrigui la veritat.”³²

Els corresponents tenien una vida dura i sovint perillosa. En aquella gent que es van quedar i van viure tot el llarg setge de Madrid, els efectes psicològics els van durar molt de temps. Barea no va recuperar mai la salut i l'experiència que va explicar Lester Ziffren era habitual. Al cap d'un quant temps va escriure: “Durant la guerra, em vaig acostumar a la manca de menjar, als bombardejos diaris, a l'absència de calefacció, a la falta d'aigua calenta. El cos s'anava ajustant a les condicions cada vegada més adverses. Però quan vaig arribar a França s'ém va desencadenar una forta reacció física. Veia que la gent vivia tranquil·la, que menjaven sense presses i tant com volien, sense por de bombes i bales. Quan em preguntaven per Espanya, em sentia trist i abatut. Vaig començar a tenir malsons. Somiava horrors. Cada nit em despertava amb una suor freda diverses vegades. Tenia sort si dormia quatre hores. Aquests van ser els efectes posteriors de viure un veritable infern en una ciutat que va sobreviure dies i nits com no ha pogut suportar cap altra ciutat en la història.”³³

Herbert Matthews, Jimmy Sheean, Robert Capa i Willie Forrest van ser dels últims corresponents que van deixar Catalunya abans no arribessin els franquistes a la frontera francesa. Sheean, Matthews, Buckley i Hemingway havien viscut una travessa aterradora de l'Ebre en una barca que gairebé s'estavella contra unes barres metàl·liques. Es van poder salvar gràcies a la força bruta i la impetuositat de Hemingway.³⁴ Després havien seguit l'exèrcit republicà, que es retirava, entre bombardeigs i metrallaments, de Tarragona a Barcelona. Matthews va descriure una escena terrorífica en què riuades de refugiats eren bombardejats prop del Vendrell: “Nosaltres quatre i el xofer, com la resta de

31. Citat a Knightley, *The First Casualty*, p.194-5. Per a descripcions de Matthews, vegeu Delmer, *Trail Sinister*, p.328, i Baker, *Hemingway*, p.369.

32. Matthews, *The Education*, p.130-1, 142-3.

33. Lester Ziffren, “I Lived in Madrid”, *Current History*, abril del 1937, p.41.

34. Peter Besas, “Henry Buckley, Reporter and 40-year Veteran of Madrid”, *Guidepost*, 1970, p.17-18; Herbert L. Matthews, *The Education of a Correspondent*. Nova York: Harcourt Brace, 1946, p.138; Sheean, *Not Peace*, p.336-7.

gent de la zona, vam viure la mena d'infern que la guerra moderna ens ha portat a tots plegats.”³⁵

Constància de la Mora va entrar a la sala de premsa de l'Hotel Majestic la nit del 24 de gener del 1939 i va anunciar que l'endemà al migdia sortirien els últims cotxes que evacuarien els corresponsals que hi quedaven. Va donar la mà a cadascun d'ells i va marxar de manera solemne. L'endemà William Forrest i O.D. Gallagher, del *Daily Express*, van carregar les maletes i s'en van anar. Cedric Salter, amb la seguretat que no era gaire probable que els ocupants franquistes molestessin el corresponsal del diari de dretes *Daily Mail*, es va quedar i es va convertir en el darrer corresponsal britànic a Barcelona. De seguida va aconseguir guanyar-se els favors dels conqueridors i va enviar un relat en primera persona sobre la caiguda de la ciutat.³⁶ Gallagher, després de travessar la frontera francesa, no se sap com va poder arribar a Madrid i va ser l'últim corresponsal que hi havia quan els franquistes van prendre la capital.

Amb la caiguda de Barcelona, el govern de Negrín es va instal·lar a la fortalesa de Figueres. Herbert Matthews va entrevistar el president, que va manifestar la seva determinació de seguir lluitant. Matthews va quedar impressionat pels esforços que feien els republicans per afrontar els problemes dels refugiats afamats que dormien als carrers de Figueres enmig dels bombardeigs constants dels rebels.³⁷ Després de la darrera reunió de les Corts en terres espanyoles, Negrín va continuar a la fortalesa de Figueres fins que les últimes unitats de l'exèrcit republicà van haver passat la frontera el 9 de febrer. Al voltant del pati, en una sala on hi havia escriptes amb guix les paraules “consell de ministres” a la paret del costat de la porta, es va instal·lar el gabinet. La plaça de la vila, on, en una casa requisada, s'havia establert l'oficina de premsa i propaganda, era repleta de refugiats. Luisi, la dona d'Álvarez del Vayo s'encarregava de proporcionar menjar als empleats i als periodistes que quedaven. La situació era caòtica, l'oficina, sorollosa i bruta, amb reporters que entraven i sortien a totes hores de camí cap a la frontera amb França. Tots aquells que mai havien tingut alguna cosa a veure, ni que fos de manera remota, amb el Ministeri d'Afers Exteriors o que tenien un familiar que hi havia treballat, es dirigien cap al pis on s'havia

35. Herbert Matthews, “Rebels Intensify Bombing of Roads”, *New York Times*, 16 de gener del 1939.

36. Salter, *Try-out in Spain*, p.240-9.

37. Herbert Matthews, “Figueras Capital of Loyalist Spain”, “Conflict to Go On”, “Toll of 500 feared in Figueras Raids”, *New York Times*, 28 de gener, 6, 4 de febrer del 1939.

instal·lat l'oficina de premsa. Els corresponents i oficials del govern s'hi amuntaven a dins, compartien el poc menjar que es podia aconseguir i dormien a terra. Era símbol de la solidaritat que s'havia forjat entre molts dels reporters i la República.

Sheean va travessar la frontera amb la tristesa més profunda imaginable i va enviar la seva última crònica sobre la guerra des de Perpinyà. Com Herbert Matthews, com Henry Buckley, com Jay Allen, com Ernest Hemingway, com Martha Gellhorn, com Louis Fischer, com Willy Forrest, com tants i tants corresponents estrangers, Jimmy Sheean se sentia lligat emocionalment a la República Espanyola. Els havia inspirat l'espiritu amb què la població republicana lluitava contra totes les adversitats. Hi havien compartit algunes penúries i marxaven sabent que, ja que a Espanya no s'havia aturat el feixisme, la seva agressió aviat l'experimentarien França, la Gran Bretanya i, tard o d'hora, també els Estats Units. Abans de cinc setmanes, Hitler havia entrat a Praga i Neville Chamberlain havia declarat que estava indignat i que ja no podria confiar més en la paraula del Führer. Tots ells —Fischer, Matthews, Allen, Sheean— havien discutit amb passió que la passivitat de les democràcies preparava el camí a una victòria feixista. Ara, amb un cert sentiment d'amargura, Sheean escrivia: “Aquest tardà i estrany despertar per part del Primer Ministre no ha servit de res a la història i farà poc per amagar fins i tot als seus contemporanis el valor real d'un home que constantment ha posat els interessos de la seva classe i tipus per davant dels del seu propi país o de la mateixa humanitat.”³⁸

Herbert Matthews, Willy Forrest i William Hickey, del *Daily Express*, havien passat la frontera per enviar les notícies, però van tornar a Espanya, malgrat que al cap de poc n'haurien de tornar a marxar. L'endemà Matthews va escriure la seva darrera crònica. Havia presenciat escenes corprenedores dels malalts i els ferits que creuaven la frontera només perquè els enviessin a uns camps de concentració organitzats massa de pressa i totalment antihigiènics.³⁹ Va recordar la feina que havia fet els últims dos anys, temps durant el qual havia escrit amb honestetat i amb l'esperança d'una victòria republicana: “Molts es van riure de la història que explicava —de coratge, de tenacitat, de disciplina i d'altres ideals—. Els informes en què describia la cruetat dels francesos i el cinisme dels britànics havien rebut moltes objeccions i els havien volgut desmentir. Jo

38. Sheean, *Not Peace*, p.350-63.

39. Herbert Matthews, “130,000 Refugees Enter France”, *New York Times*, 7 de febrer del 1939.

també estava esgotat, em pesava l'ànima i patia les conseqüències de la guerra, com deu passar a qualsevol persona que hagi estat en la tensió de set setmanes de perills incessants al final de dos anys de campanya. Durant uns quants anys vaig patir un tipus de claustrofòbia, provocat pel fet que vaig estar atrapat, com en un pou, en un refugi de Tarragona durant un dels darrers bombardeigs. Estava físicament, mentalment i moralment deprimit. [...] Però quantes lliçons que havia après! Semblava que realment havia valgut la pena. Fins i tot llavors, trist i desanimat com estava, hi havia alguna cosa dins meu que em calmava. Jo, com els espanyols, havia lliurat la meva guerra i havia perdut, però ningú no em podia convèncer que no havia estat un bon exemple.”⁴⁰

Amb tot, ningú no ha resumit millor el significat de la guerra civil per a tants escriptors i periodistes que van presenciar la lluita heroica de la República. El 1966 Josephine Herbst va anar a veure el documental sobre la Guerra Civil Espanyola *Mourir à Madrid*, del director francès Frédéric Rossif. Després va escriure a uns amics: “No hauria volgut que ningú que conegués s’agués assegut a prop meu, tret que haguessin viscut la mateixa experiència. Vaig sentir, no tan sols que m'estigués morint, sinó que m’havia mort. I després em vaig asseure al vestíbul una bona estona, intentant calmar-me, fumant, i tot el que passava al meu voltant, i al carrer quan hi vaig sortir, em semblava completament irreal. No podia connectar amb res o sentir que significava alguna cosa, una mica igual que em vaig sentir quan vaig baixar de l’avió a Tolosa venint de Barcelona, que m’esperava poder gaudir d’un dinar de debò, per variar, i, en comptes d’això, em vaig asseure sanglotant davant d’una truita —tot el que em podia empathar— i vi, i mirant-me la gent que passava tranquil·lament, com si hagués entrat en un malson on el món ‘real’, de cop i volta, havia quedat esborrat com si hi hagués passat una esponja i havia desaparegut per sempre. I de fet, asseguda al vestíbul, fumant, vaig pensar que el cert era que la meva etapa més plena de vida sí que s’havia acabat amb Espanya. Mai més no m’ha tornat a passar res de tan vital, ni en la meva vida personal ni en la vida del món. I en un sentit més profund, tot plegat ha estat com una ombra durant molts anys. A Tolosa, tot i que la guerra encara no s’havia acabat, jo sabia que s’acabaria, i amb derrota. I que res no aturaria la Segona Guerra Mundial. No res. I des d’aleshores, la major part del temps he viscut d’un tresor amagat d’anys anteriors, d’una mena de recompensa de la qual encara em podia alimentar, i sospito

40. Matthews, *The Education*, p.192.

que la mena d'afebliment que he arribat a sentir es deu a la manca d'elements vitals que sorgeixin d'esdeveniments i circumstàncies. Tot és massa repetitiu, i massa terrible, i no s'aprèn mai la lliçó. Però, per desanimada que hagi acabat jo, crec que és absolutament necessari continuar, per la via que sigui, els atacs i les protestes.”⁴¹

41. Herbst a Mary i Neal Daniels, 17 de febrer de 1966, Za Herbst Collection, Beinecke Library, Yale University. Publicat tot sencer a Elinor Langor, *Josephine Herbst*. Boston: Little, Brown, 1984, p. ix-x.

Agustí Centelles: un fotoperiodista al front i la rereguarda durant la guerra civil espanyola (1936–1939)

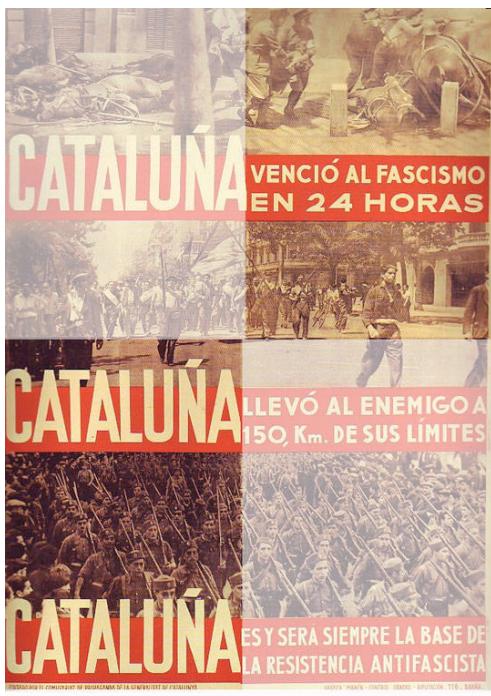
*Teresa Ferré, doctoranda en Història Contemporània a la UAB,
professora associada de la URV*

Aquesta conferència, en el marc de la VI Jornades de No Jubilem la Memòria (NJLM) coincideix amb la inauguració de l'exposició “El Priorat sota les bombes, 1938”. Un treball de recuperació de documents, testimonis i imatges sobre els bombardejos que va patir la comarca del Priorat durant l'estiu i la tardor de 1938. Els dies 29 i 30 de juliol Falset fou bombardejada insistentment: «Cal fer especial èmfasi, però, en el cas de Falset el 29 de juliol, perquè aquest dia fou especialment cruent: s'ha dit que la vila patí fins a set bombardeigs».¹ Entre les fotografies d'aquesta mostra s'exposen imatges produïdes per l'*Aviazione Legionaria dellì Balleari*², que corresponen a fotografies militars fetes des dels avions italians que bombardejaven les ciutats. També es poden veure algunes imatges del fotoperiodista Agustí Centelles (1909-1985), trobades durant l'estiu del 2008 pels seus fills en una antiga capsa de galetes, el protagonista d'aquesta xerrada. Les imatges del reporter són fotografies fetes arran de terra on s'evidencia la destrucció urbana causada per les bombes.

Aquests dos tipus de fotografia exemplifica alguns dels usos diversos que el mitjà fotogràfic desenvolupà durant la Guerra Civil i la novetat inconogràfica que van suposar els bombardejos constants, especialment a la rereguarda mostrant la destrucció dels nuclis urbans i les víctimes.

1. Gort, Ezequiel (2008): “Els bombardeigs i la guerra des de l'aire, al Priorat”. En línia: <http://www.carrutxa.cat/biblioteca/ftp/bombespriorat.pdf>

2. El fons d'imatges de l'*Aviazione Legionaria dellì Balleari* és públic i consultable a través de: <http://www20.genca.cat/portal/site/chcc/menuitem.231745376b0b41e13a81e810b0c0e1a0/?vgnextoid=679622f9eae08110VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&vgnextchannel=679622f9eae08110VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&vgnextfmt=default>

© Copia digital Biblioteca Pavelló de la Repù

Publicació amb les fotografies d'Agustí Centelles.

Des d'un punt de vista comunicatiu, la Guerra Civil espanyola va merèixer una cobertura molt important per part de mitjans d'arreu del món i, més concretament, en el camp de la fotografia es considera «la primera guerra fotografiada», de la mateixa manera que el conflicte dels Estats Units contra el Vietnam la «primera guerra televisada»³.

A finals dels anys 20 ja s'havia produït la modernització del llenguatge fotogràfic arreu del continent europeu amb diverses manifestacions, com el constructivisme soviètic, la Nova Objectivitat i la Nova Visió alemanyes, passant pel surrealisme instal·lat a París o, ja a l'altra banda de l'Atlàntic, amb l'*straight photography* nordamericana. El fotoperiodisme feia el salt cap a la modernitat visualitzant els esdeveniments amb punts de vista nous, gràcies a l'evolució de

3. Gómez Mompart, Josep Lluís (1990): "L'origen de la comunicació visual de masses (1936-1939)" a Ànalisi, Quaderns de Comunicació i Cultura, núm.13. Bellaterra. Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona. Pp. 129-136

la tècnica, per exemple amb l'aparició de càmeres lleugeres com l'Ermanox o la Leica, però sobretot a la mirada d'uns autors cada cop més reconeguts a través de la seva signatura. Els setmanaris gràfics vivien la seva edat d'or, iniciada a l'Alemanya de la República de Weimar amb publicacions de tiratges milionaris, com *Berliner Illustrierte Zeitung*, i consolidada amb el perfeccionament i la sofisticació de la francesa VU a inicis dels anys 30. La fascinació per la imatge reproduïda mecànicament, ja fos des de la fotografia o el cinema, captivava la societat occidental de masses.

En produir-se el cop d'estat el juliol de 1936 contra el govern de la Segona República, l'estat espanyol ja comptava amb un sistema comunicatiu típic d'una societat de masses amb algunes característiques específiques que el feien singular. Durant els anys de la República la ràdio s'havia convertit en un mitjà massiu i s'afiançà la premsa des de tres capitals amb els seus propis ecosistemes comunicatius: Madrid, Barcelona i Bilbao. El cinema ja era l'espectacle del temps d'oci⁴.

Com explica Alejandro Pizarroso Quintero «la guerra civil fue banco de pruebas de armamentos y tácticas militares pero también fue pionera en el terreno de la información y de la propaganda. Si ésta había sido un arma fundamental en la Gran Guerra, en la guerra civil, por su carácter ideológico, iba a jugar un papel más importante todavía. Además, en España intervinieron nuevos medios: el cine sonoro, con una producción de noticiarios documentales mucho mayor que la de 1914-1918 y, sobre todo, la radio, cuyo empleo como arma de propaganda nace y alcanza su cenit en la guerra civil española para convertirse luego en la gran arma de propaganda en la Segunda Guerra Mundial»⁵.

És en aquest context en què fotògrafs d'arreu del món arribaren a cobrir el primer conflicte retratat de manera moderna, alhora que els fotoperiodistes de l'Estat es transformaren en corresponents gràfics d'una guerra que els afecta-

4. Per tal de conèixer de manera general la situació comunicativa espanyola des de 1917 fins a 1939 amb tots els canvis i innovacions que es produueixen en els diferents mitjans i amb aportacions d'autors diversos, vegeu per exemple la segona part titulada "La era de las masas (1917-1939)" a Timoteo Álvarez, Jesús (et.al.) (1989): *Historia de los medios de comunicación en España. Periodismo, imagen y publicidad (1900-1990)*. Barcelona. Ed. Ariel. Pp. 85 a 218. Per al cas de Catalunya vegeu per exemple: Espinet, Francesc i Joan Manuel Tresserras i Gaju (1999): *La gènesis de la societat de masses a Catalunya, 1888-1939*. Bellaterra. UAB. Servei de Publicacions. Col·lecció Materials, 67

5. Pizarroso Quintero, Alejandro(1993): "La batalla de la propaganda en la guerra civil española" a *Historia de la Propaganda*. Madrid. Ediciones de la Universidad Complutense S.A. Pp. 356-391

Bombardeig a Falset, zona de la Font Vella.

va també com a ciutadans. Entre tots els professionals ha passat a l'imaginari col·lectiu com el gran fotoperiodista de la guerra civil l'hongarès Robert Capa (1913-1954). Però n'hi va haver molts altres, els més oblidats dels quals foren sens dubte els d'arreu de l'Estat espanyol. Entre ells, el més conegut i de qui s'ha difós més l'obra és el català Agustí Centelles qui encaixà perfectament en aquest context de modernitat fotogràfica ja que ell fou un dels que va revolucionar el concepte de reportatge gràfic a la premsa durant els anys de la II Repùblica.

Inicis d'autodidacta, curs de retrat i retoc: neix l'aprenent

Agustí Centelles s'inicià a la fotografia de manera autodidacta, quan aconseguí que el seu pare, fent un gran esforç perquè eren una família de classe molt humil, li comprés una càmera fotogràfica a un veí del carrer: «Aquest va comprometre's a donar-me lliçons per començar a fer fotos. Va quedar en les promeses i els meus inicis fotogràfics i els primers “èxits” els vaig obtenir a costa de fer malbé moltes plaques i papers. Varem vendre aquesta màquina i en vam comprar una altra amb més bon objectiu, 1:4'5, de 10 x 15 al caixer de la CFE» (Centelles, 2009:20).

Aquests inicis fotogràfics eren més pròxims a una afició, com la de milers d'altres ciutadans barcelonins, que a un futur professional, perquè el jove aspirava a treballar com a operador cinematogràfic: «Quan jo tenia 13 anys, començà la meva gran passió per la fotografia. Influenciat pel cinema on jo seguia a través dels films, veia àvidament la direcció d'aquests enquadrades de les

seqüències, de les llums, dels contrastos, la cruentat del detall en l'assumpte que interessava destacar, deixant borrós la resta de l'ambient, etc. Em vaig proposar ésser, i m'obsessionava aquesta idea, arribar a operador cinematogràfic... Res d'aquesta ambició honesta es portà a cap. Però em va servir moltíssim tot el que havia vist, i quedà gravat per sempre més en el meu cap»⁶. Aquesta fascinació per la imatge en moviment serà la base de la seva mirada com a reporter gràfic més endavant.

El 1924 s'apuntà a un curs de retoc a l'Agrupació Fotogràfica de Catalunya impartit per Francesc de Baños, per a qui començà a treballar mesos després com a aprenent, fent retrats i retoc de negatius i positius en el seu estudi. A principis de 1925 el diari barceloní *El Día Gráfico* inaugurava els nous tallers, que comptaven amb les màquines més modernes i els darrers avenços en impremta, estereotípia i rotogravat. El jove demanà feina d'aprenent a la secció de rotogravat, on va estar-s'hi dos anys i mig, mentre combinava aquest treball nocturn amb el de casa Baños durant el dia. Per tant la primera formació fotogràfica de Centelles està més encaminada a la fotografia de galeria i a la tècnica fotomecànica que no al reporterisme.

En aquest diari va conèixer el fotoperiodista barceloní Josep Badosa, que a més d'*El Día Gráfico* col·laborava amb altres publicacions barcelonines i madrilenyes. El febrer de 1927 deixà les dues feines i se n'anà a treballar amb ell. Era l'inici de la seva carrera com a fotoperiodista. Durant quatre anys i mig anava a tot arreu amb Badosa, de qui va aprendre l'ofici de reporter des de diferents gèneres: esports, espectacles, actes oficials i de societat, etc. utilitzant un aparell de 9x12. Començà a publicar a diferents diaris i revistes signant amb el nom del patró. A banda de la relació professional mestre i aprenent establiren una profunda amistat.

A finals de 1931 Badosa no li podia oferir feina i Centelles buscà entre els fotoperiodistes barcelonins, a qui coneixia perfectament, un nou lloc per treballar. A la primavera de 1932 s'incorporava com a dependent i ajudant de Josep Maria Sagarra i Pau Lluís Torrents, dos dels professionals més reconeguts de la capital catalana. La mirada del jove fotògraf creixia i alhora es rebel·lava: «Influït per la meva joventut, per la meva afició al cinema, per la consulta contínua de revistes americanes, alemanyes, franceses, etc. veia el reportatge sota una visió diferent de tots els reporters gràfics barcelonins i de la resta d'Espanya.

6. Agustí Centelles, gravació autobiogràfica. (1979)

Quan podia *donava rienda suelta* a les meves formes d'obtenir les fotos en el sentit d'angles i primers plans, i obtenia el que jo esperava. No ho creia així Torrents, que era el que feia de director en aquella raó social, i quan havia d'anar jo a algun lloc em marcava "a priori" –sense saber el que podia succeir– el lloc, el balcó, la distància, l'hora i el moment que havia de disparar la màquina. No cal dir de quina manera patia per haver-me d'ajustar a aquestes coses quan jo portava a dins la innovació de l'amanerament a què estava subjecte el reportatge gràfic a Barcelona i resta d'Espanya»⁷.

Dos anys més tard, a causa de la separació dels dos socis, Centelles es quedà un altre cop sense treball. Calia prendre una decisió i, impulsat per la seva dona, s'establí pel seu compte. Feia poc temps que havia adquirit una càmera Leica per 900 pessetes que pagava a terminis i que li va permetre treballar de la manera que ell desitjava tal i com manifestà en diverses entrevistes durant els anys 70.

El caçador d'imatges d'una República convulsa

El 1934 suposà l'inici d'una carrera en solitari amb una experiència i coneixement del mitjà tècnic ja adquirit, la possibilitat de signar les imatges "Centelles" i de mostrar la seva pròpia mirada i concepció del reportatge. Ell mateix es definia com "un caçador d'imatges" i «això és el que jo feia i volia, que la fotografia no hagués de ser comentada, sinó dita. Això és tal cosa, un fet que s'ha produït, i que la foto t'ho expliqués tot».⁸

Al llarg de la seva trajectòria com a freelance, Centelles deixà impresos en imatge diferents aspectes de la vida política, social i cultural catalana. Aviat les seves fotografies es publicaven a la major part de la premsa barcelonina, en diaris com *La Vanguardia*, *El Día Gráfico*, *La Noche*, *La Humanitat*, *La Rambla*, *Última Hora*, *La Publicitat*, *L'Opinió* o revistes com *Mirador*. També a la premsa madrilenya, per exemple al diari *El Debate* o el setmanari gràfic *Crónica*, i espòradicament a la francesa, amb algunes col·laboracions als setmanaris *Detective* i *Voilà* del grup Gallimard.

7. Centelles, Agustí [Ferré, Teresa ed.] (2009):*Diari d'un fotògraf*. Bram, 1939. Barcelona. Ed. Destino. P. 24

8. Serra, Manel: Entrevista a Agustí Centelles (1979) /gravació sonora

Hi retratarà personatges rellevants del món de la política o la cultura, féu reportatges de festes populars, esports de tot tipus i esdeveniments culturals. La seva personalitat, ell mateix pertanyia a la classe obrera ja que havia crescut al Districte Vè en una família pobra, feia que tingués un especial interès per ell tot allò relacionat amb l'àmbit més social: atracaments, desahucis, comissaries, judicis, manifestacions, d'una banda, i, evidentment en tant que esdeveniments noticiables, actes de la vida parlamentària, dels partits polítics o eleccions, són temes presents en la seva obra durant el període de la Segona República. A diferència d'altres professionals centrà la seva activitat exclusivament en el fotoperiodisme, deixant de banda tenir un estudi on fer retrats o imatges publicitàries, pràctica habitual d'altres fotògrafs de premsa molt més veterans que en els seus inicis no podien subsistir només amb les imatges per a la premsa. Ell mateix es considerava periodista per sobre de tot, per la qual cosa de seguida que començà pel seu compte va sol·licitar formar part de l'Agrupació Professional de Periodistes, a la qual fou admès l'octubre de 1934 amb el número 502. L'any següent l'Agrupació es vinculava al sindicat UGT i Centelles també s'hi afilià. Posteriorment, ja durant la guerra, aconseguí, gràcies a aquest organisme professional, el carnet de la Federation International de Journalistes (FIJ).

A inicis d'aquell mes Centelles va tenir l'oportunitat de deixar plasmat fotogràficament un dels esdeveniments més convulsos i violents dels anys de la República, els Fets d'Octubre. Aquestes imatges es publicaren internacionalment gràcies a l'agència Associated Press (AP) que n'adquirí 360 còpies. Només feia un any que s'havia establert pel seu compte i la seva reputació com a fotògraf ja era més que solvent, amb presència a mitjans barcelonins i també internacionals gràcies a la seva concepció moderna de la fotografia de premsa que ell definia com “caçar la nota viva”. «Jo, al contrari [que la resta], pescava la nota viva de l'acte, sense preparació de cap mena, i això és precisament el que agradava als diaris i volien en preferència. [...] En els primers temps m'havia de subjectar a les exigències dels diaris i a la competència dels meus companys i enemics. A poc a poc, vaig anar imposant-me, i els diaris no tancaven les pàgines fins que jo no hi anava o telefonava»⁹.

9. Centelles, Agustí (2009): p. 25 -26

Fotògraf de guerra de mirada complexa

Quan es produí l'alçament militar el 18 de juliol del 1936 Agustí Centelles ja era un reporter molt conegut. La guerra civil suposà la plena internacionalització de la seva fotografia ja que els anys de conflicte constituïren el punt més àlgid de la seva carrera gràcies a la distribució de les seves fotografies, normalment sense signar, a través de les agències AP, Havas, Fulgor o Keystone. Les seves imatges es difongueren als setmanaris gràfics més importants d'arreu, per exemple a *L'Illustration*, *Le Patriote Illustré*, *Regards*, *Il Mattino Illustrato*, *The Illustrated London News*, *Life* o *News-Week*¹⁰. A banda de la distribució per agència moltes de les seves imatges es van difondre a través d'organismes oficials, especialment el Comissariat de Propaganda de la Generalitat dirigit per Jaume Miravitles amb qui realitzà diverses col·laboracions. La premsa barcelonina i la d'arreu de l'estat que es mantingué lleial al govern de la República continuaren publicant les seves imatges de front i rereguarda.

La difusió internacional de la seva obra es produeix des del primer moment, quan encara ningú no podia imaginar que el cop d'estat militar provocaria una guerra de tres anys. Centelles va posicionar-se i convertí la seva càmera en arma a favor de la República. Avisat pel seu company i amic periodista Josep Aymamí Serra¹¹, el dia 18 de juliol del 1936 passà la nit inquiet i sense dormir i a les 7 del matí del dia següent va sortir al carrer “amb la Leica carregada i dos rodets de recanvi”.¹² És en aquest moment quan va fer algunes de les fotografies més vistes, publicades i reproduïdes de tota la seva obra. El 19 i 20 de juliol de 1936 realitzà un reportatge fotogràfic sobre la situació a Barcelona. Entre les prop de 80 imatges destaca “Guàrdies d'Assalt al carrer Diputació”, la més reproduïda de la seva trajectòria i que fou portada de la revista *News-Week* a principis d'agost. Aquesta fotografia es va publicar a premsa d'arreu a més de

10. Evidentment les imatges no van signades per Centelles, sinó per l'agència. Per veure alguns dels reportatges publicats internacionalment durant la guerra consulteu D.A. (2011): *Centelles in-edit oh!* Madrid. Ministerio de Cultura.

11. Josep Aymamí Serra va ser el millor amic d'Agustí Centelles. Eren companys de professió i en algunes ocasions treballaven junts, Aymamí fent de redactor i Centelles de fotògraf. Van recórrer els fronts d'Aragó fent equip en diverses ocasions durant la guerra. A més militaven tots dos al PSUC. Quan Centelles era al camp de Bram, Aymamí li enviava paquets i li escrivia molt sovint. També va fer gestions per intentar facilitar-li l'anada a Mèxic. Un cop havien tornat tots dos de l'exili, van mantenir l'amistat fins a la mort de Centelles.

12. Serra, Manel: Entrevista a Agustí Centelles (1979) /gravació sonora

ser utilitzada en suports propagandístics, com un cartell fet a partir de la tècnica del fotomuntatge o per a la publicació *Visions de guerra i reraguarda*, editada pel Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya el 1937 i ha esdevingut la icona del triomf contra la sublevació militar a Barcelona.

A banda de la popularitat que ha adquirit al llarg dels anys, aquesta imatge és una mostra de la complexitat del mitjà fotogràfic i de l'autor en qüestió per diferents motius. En primer lloc, l'ús del reenquadrament que en va fer Centelles, ja que a l'hora de positivar-la eliminà un dels personatges retratats segons ell "perquè li esguerrava la imatge". Tot i que a *El Día Gráfico* o *La Rambla* aparegué publicada la imatge sencera que hi ha al negatiu, a *La Humanitat*, *La Vanguardia*, *La Dépêche* o *Newsweek* ha desaparegut un dels personatges. A banda d'aquest ús periodístic, sempre que s'ha reproduït amb finalitats i suports propagandístics i fins a l'actualitat en exposicions s'ha optat pel reenquadrament. Una altra qüestió que evidencia aquesta imatge és l'escenificació fotogràfica, que suposa intervenció directa en la (re)creació de la imatge, aspecte molt debatut en l'àmbit de la fotografia des de la seva aparició. La nostra hipòtesi és que es tracta d'una *previsualització* de l'autor i en aquest cas concret afegim també el seu posicionament polític, plasmant la victòria assolida contra els sublevats enaltint un casc de soldat a la categoria de trofeu¹³. Per tant Agustí Centelles hauria estat el primer fotògraf en escenificar la guerra civil espanyol, pràctica comuna a l'època i exercida per la majoria dels reporters durant el conflicte, l'exemple més debatut és la imatge del milicià de Robert Capa obtinguda el setembre de 1936.

Tot i que curiosament la seva imatge més difosa és una escenificació i un reenquadrament respecte l'original del negatiu, Centelles també va assolir una fita única des de la instantaneïtat fotogràfica als inicis de la guerra, un treball excepcional en forma de reportatges gràfics dels judicis contra els militars col·pistes, obtinguts de forma clandestina. Durant la celebració del judici summaríssim el dia 11 d'agost contra els ex generals col·pistes Goded i Burriel a bord del vaixell presó Uruguay, entrà amb la seva Leica i va fer fotografies d'amagat que es publicaren al dia següent a la majoria de diaris, entre ells a tota la pàgina 2

13. Sobre aquesta imatge i el procés de producció, escenificació i reenquadrament podeu consultar: Ferré, Teresa (2011): *Guardies d'Assalt, una icona complexa (I) i (II)*. En línia: <http://maletamexicana.mnac.cat/2011/11/guardies-d-assalt-al-carrer-diputacio-una-icona-complexa-i/>

de *La Vanguardia*, el rotatiu de més tirada de la ciutat.¹⁴ Aquesta operació la repetí el dia 24 d'agost durant el consell de guerra, també al vaixell Uruguay, de l'excomandant López Amor i els excapitans López Belda, López Varela i Lizcano de la Rosa, fotos també publicades a tota la premsa, ocupant un altre cop la segona pàgina sencera de *La Vanguardia*¹⁵ del dia següent. Només aquests dos reportatges li podien costar la vida tres anys després, ja que són les úniques imatges que hi ha d'aquests processos. Obtenir imatges a l'interior d'un jutjat estava prohibit. Però Centelles ja ho havia practicat algunes ocasions durant els anys de la República, aconseguint imatges exclusives, per tant sabia el risc que corria i, malgrat tot el que podia suposar-li, no renuncià a obtenir el tant desitjat *scoop* en el món del periodisme.

Aquests dos exemples inicials són mostra de la concepció global de tota la seva obra durant la guerra, barreja indestriable de propaganda i informació: una producció d'imatges al servei de la premsa, que evidentment canvià radicalment en temps de conflicte, i alhora les mateixes imatges per a ser difoses en altres suports concebuts propagandísticament, ja fos en format cartells, postal, segell o per ser mostrades en exposicions organitzades pel Comissariat de Propaganda.

Fotògraf, soldat i funcionari de l'Estat

La implicació d'Agustí Centelles amb la causa republicana més enllà de la seva fotografia, és a dir, des d'una postura personal política comença als inicis de la guerra i s'intensificarà al llarg del conflicte. A meitat d'agost de 1936 *La Vanguardia* publica una notícia on s'explica que s'ha creat un comitè de premsa al front d'Aragó "con jurisdicción en todo este frente de guerra al objeto de comprobar la identidad de los numerosos periodistas nacionales y extranjeros que acuden al frente para hacer información".¹⁶ Entre els membres del comitè se cita Centelles com a representant dels reporters gràfics. Aquest fet posa de manifest que el fotògraf s'implica en l'organització del sistema periodístic des de l'inici del conflicte, en un context en què el sistema comunicatiu es transformà i adaptà a la nova situació. Un any més tard, el setembre de 1937 és cridat a files com

14. Idem.

15. Idem.

16. *La Vanguardia*. 18 d'agost de 1936. p. 14

a soldat i serà reclamat a Lleida al Comissariat de Propaganda de l'Exèrcit de l'Est, dirigit per Pere Ardiaca, líder del PSUC, partit en el qual militava Agustí Centelles. El fotògraf va continuar retratant tot el Front d'Aragó i la rereguarda barcelonina, en ocasions col·laborant amb el Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya. Sovint anava juntament amb els equips de Laya Films, la productora del Comissariat, per la qual cosa alguns reportatges fotogràfics de Centelles existeixen també en format cinematogràfic i van formar part dels noticiaris de l'època. A finals del mateix any "fou reclamat pel Ministeri de Governació i pel Departament Especial d'Informació de l'Estat perquè es faci càrrec del gabinet fotogràfic".¹⁷ A partir del març del 1938 aquest organisme passà a dependre a nivell de materials del Servei d'Investigació Militar (SIM) i Centelles en fou nomenat Cap del Gabinet Fotogràfic a partir de l'abril, tenint cinc persones més al seu càrrec. Des que ocupa aquest càrrec com a funcionari de l'Estat la seva producció fotoperiodística disminuirà notablement.

Podem apreciar doncs amb aquesta trajectòria com de fotògraf *free lance* al juliol de 1936 es convertirà en un professional al servei de diversos òrgans militars i també institucionals, bé la Generalitat de Catalunya o el govern de la República, res a veure amb la figura del fotògraf de guerra d'espirit aventurer i lliure de moviments ja que la seva fou una guerra com a soldat mobilitzat, per tant acomplint les ordres dels seus superiors jeràrquics, de qui les autoritats van saber aprofitar el talent professional.

Com la resta de periodistes, ja fossin estrangers o del país, estarà sotmès a la censura militar i al control de la informació per part del govern, també evidentment la gràfica. Aquesta situació, típica de qualsevol conflicte contemporani, limita els moviments dels professionals del periodisme i fa que en moltes ocasions es desplacin en grup o estiguin tots junts i acompanyats per alguna autoritat. Una altra variable a afegir és que els criteris de noticiabilitat d'un esdeveniment acostumen a ser els mateixos, fet característic de la tematització i les rutines periodístiques, es tracti o no d'un moment de conflicte.

És per això que determinats fets de la guerra civil, com per exemple l'enterrament del líder anarquista Buenaventura Durruti el novembre de 1936 a Barcelona, algunes visites del president Companys al Front d'Aragó, la presa de Terol per part de l'exèrcit republicà a finals de 1937 o el comiat de la Brigades

17. Fontcuberta, Joan (2000): "Fotografia catalana 1900-1940: el camí vers la modernitat" dins D.A.: *Introducció a la història de la fotografia a Catalunya*. Barcelona. Lunwerg Editores. P92

Internacionals a finals d'octubre de 1938 puguin ser contemplats amb imatges signades tant per Centelles, Pau Lluís Torrents, Josep M. Sagarra o Robert Capa i David Seymour "Chim" entre altres fotògrafs.

A diferència d'altres professionals dels quals es va incautar per les autoritats franquistes, destruir o bé perdre el material gràfic de la guerra civil, el d'Agustí Centelles ha arribat fins a l'actualitat gràcies a la seva decisió personal, l'atzar i l'ajuda de diverses persones. El 25 de gener de 1939 sortia de Barcelona camí de l'exili amb una maleta amb prop de 5000 negatius d'imatges de pas universal seleccionades del seu arxiu personal i les càmeres. Aquesta maleta s'ha convertit en l'anècdota més important de la seva vida i en l'objecte-símbol d'un exili col·lectiu sense precedents en la història d'Espanya. Després d'estar detingut als camps de concentració francesos d'Argelers i Bram, el setembre de 1939 s'instal·là a Carcassona ciutat on visqué fins al 1944 treballant en diversos estudis fotogràfics. Abans de tornar clandestinament a Barcelona diposità el contingut de la maleta, ara en una caixa de fusta, a casa de la família Dejeihl on havia viscut algun temps a dispensa. El 1976, pocs mesos després de la mort de Franco, Centelles tornà a França a recuperar l'arxiu, la major part del qual correspon a la guerra civil. La seva carrera com a fotoperiodista havia finalitzat quan creuà la frontera francesa dècades abans, però el seu esperit fotogràfic no va desaparèixer durant els mesos d'estada al camp de Bram, entre març i setembre de 1939, on va obtenir prop de 600 imatges de la vida quotidiana dels refugiats a l'anomenat camp model per les autoritats franceses. Un llegat importantíssim sobre la visualització del sistema concentracionari francès que va romandre fins fa pocs anys pràcticament desconegut a causa de la magnitud i difusió de les seves imatges de la guerra civil que, des de finals dels anys 70 han estat les més reproduïdes d'un fotoperiodista de l'estat espanyol.

Imatges de front i rereguarda

La fotografia d'Agustí Centelles durant la guerra civil pot dividir-se clarament en dos espais i àmbits, les imatges de rereguarda, amb la ciutat de Barcelona com a absoluta protagonista i les del front, específicament el Front d'Aragó que és el que el fotògraf va recórrer en diversos viatges i moments del conflicte.

Si ens fixem en les imatges de la ciutat Centelles assisteix al cop d'estat el dia 19 fent un seguiment al llarg del dia i també continuará les jornades se-

güents plasmant-ne els següents aspectes: les conseqüències en forma de destrucció, per exemple la crema d'esglésies, el retorn a la normalitat dels serveis, com ara retratant els cartells on s'anuncia que funcionen els transports públics i l'obertura de comerços i la vida popular a llocs neuràlgics com La Rambla. En aquestes sèries de fotografies el mateix autor tria quines publica. L'exemple més destacat de les que decideix no difondre correspon a les imatges de les mòmies d'algunes monges que es van exposar públicament durant els primers dies de revolta a la capital catalana. Tal i com explicà en una entrevista el 1979: «En Centelles no ha publicat mai cap foto d'aquestes i en tinc 10 o 12. Per primera vegada jo he tirat còpia a 18 x 24 fa 3 mesos. En canvi s'han vist publicades per altres reporters. És a dir que jo tenia també un sentiment. Jo comprenia la cosa que no es podia publicar»¹⁸. Durant el mes de juliol i d'agost Centelles assisteix i retrata la transformació de Barcelona amb el procés revolucionari que s'hi desenvolupà deixant testimoni de diverses col·lectivitzacions i immortalitzant els nous protagonistes del moment històric: el milicià i la miliciana, figures que a través de la fotografia dels diferents reporters es convertiran en arquetip de la guerra civil espanyola, especialment en els inicis del conflicte.

A principis d'agost de 1936 Centelles copsà la sortida de les diferents columnes al front i ell mateix, juntament amb altres periodistes i fotògrafs, viatjarà a l'Aragó. S'inicia amb la fotografia de front, caracteritzada sobretot per mostrar la vida quotidiana dels milicians més que no pas l'acció del combat. El fotògraf tornava a la rereguarda barcelonina per positivar i distribuir les imatges a diferents publicacions. Fotografies molts cops companyades de textos on no apareix la data ni la localització exacta de les trinxeres a causa de la censura per no donar informació a l'enemic, tret que s'accentuarà al llarg del conflicte. Cal afegir també les imatges de les visites al front de diverses personalitats, per exemple el president de la Generalitat Lluís Companys o periodistes estrangers com el soviètic Ilya Ehrenburg. Aquests reportatges fotogràfics de Centelles coincideixen amb els continguts dels noticiaris cinematogràfics de la productora Laya Films del Comissariat de Propaganda durant l'any 1937.

A la rereguarda barcelonina prenen protagonisme i noticiabilitat els actes col·lectius. A finals d'octubre de 1936 va tenir lloc un míting multitudinari a la plaça de braus de La Monumental on Centelles retratarà els polítics i representants sindicals que hi intervingueren a més també de les imatges d'ambient del

18. Serra, Manel: Entrevista a Agustí Centelles (1979) /gravació sonora

públic que hi assistí. Els mítings seran alguns dels actes més difosos a la premsa juntament amb els enterraments, manifestacions doncs de vida col·lectiva masiva. Un mes més tard, el novembre de 1936 Barcelona vivia amb l'enterrament del líder anarquista Buenaventura Durruti un dels actes de masses més importants de la guerra. Agustí Centelles hi participà com a fotoperiodista, igual que molts altres professionals. Per tant manifestacions i enterraments són esdeveniments que apareixen en moltes ocasions en la seva obra durant la guerra civil. Cal afegir també ocasions excepcionals, com els Fets de Maig de 1937, dels quals Centelles fou dels pocs reporters que deixà una nodrida sèrie d'imatges.

El curs de la guerra i les característiques pròpies del conflicte del 1936-1939 incorporaren a l'imaginari col·lectiu iconogràfic la novetat de la destrucció causada pels bombardejos a les ciutats de rereguarda. Barcelona no en fou excepció, evidentment, i Centelles retratarà d'una banda les precaucions que es prenien als vidres dels aparadors, i de l'altra les conseqüències de la destrucció d'edificis i les víctimes com per exemple en una sèrie sobre un bombardeig al barri de la Barceloneta. Ara bé, les fotografies més impactants de Centelles que captaren l'horror de les víctimes després d'un bombardeig corresponen al bombardeig de Lleida del 2 de novembre de 1937. El fotògraf i un equip de Laya Films, assistiren al moment en què els familiars de les víctimes del bombardeig, la majoria nens perquè fou destruït el Liceu escolar, anaren al cementiri a reconèixer les víctimes. De les prop de 75 imatges que Centelles realitzà la majoria restauraren inèdites a l'época i algunes no s'han positivat mai encara, ja que mostren cadàvers d'infants. La més reproduïda és la d'una dona que plora el cadàver del seu marit, instantània que per la seva composició evoca la iconografia religiosa de la Mare de Déu de la Pietà. Val a dir que no s'ha localitzat cap publicació de l'estat espanyol que difongués aquestes imatges durant la guerra, però sí que es van enviar a mitjans de comunicació estrangers. Una estratègia propagandística de les autoritats republicanes per no desmoralitzar una població civil castigada pels bombardeigs i alhora una manera de reclamar ajut i atenció dels països democràtics d'arreu. Aquesta sèrie d'imatges de Centelles és on té més presència la reacció de la població civil i els efectes sobre ella que provoca un bombardeig. Posteriorment, quan retrata els danys causats pels bombardejos el 1938, per exemple a Falset o a Reus, el fotògraf plasmarà la destrucció absoluta d'edificis però no hi apareix la població.

A inicis de 1938 Centelles va retratar la victòria republicana a Terol en una nova anada al Front d'Aragó. Les autoritats republicanes van fer una campanya de propaganda i difusió intensa de la conquesta de l'única capital de província, enviant periodistes i fotògrafs, entre ells corresponents estrangers, que mostraran l'evacuació de la població civil. La figura del refugiat ja formava part de la iconografia del conflicte. Centelles també elabora alguns reportatges sobre aquesta qüestió. D'una banda la població civil de l'Aragó que fugia a mesura que avança el front. De l'altra l'arribada de refugiats de diverses parts de l'estat a la ciutat de Barcelona.

Entre les fotografies de refugiats, la presència dels nens a les imatges és habitual. Agustí Centelles també realitzà una sèrie de reportatges on els protagonistes són els infants i la seva educació i esbarjo en temps de guerra, un encàrrec del Comitè de l'Escola Nova Unificada (CENU) per al qual retratà diversos centres i cases de colònies¹⁹.

A grans trets podem apreciar que la fotografia de guerra de Centelles inclou les principals temàtiques que per primer cop s'incorporen a la iconografia de guerra durant el conflicte espanyol, que podem sintetitzar en el protagonisme de la població civil, ja sigui els milicians al front o bé la vida quotidiana de la rereguarda i totes les seves manifestacions en actes massius, la presència de la figura del refugiat o la destrucció de les grans urbs a causa dels bombardejos sobre la població civil.

A dia d'avui, les imatges de guerra de Centelles han esdevingut un dels fons més importants sobre el conflicte en tant que document, però també estèticament són valorades per la seva concepció moderna del reportatge, indestrivable en el seu cas de la influència del cinema i pel seu posicionament personal que han dotat aquestes fotografies de la mirada d'un autor que ja és referent en el fotoperiodisme de guerra del segle XX.

19. El fotògraf alemany Walter Reuter realitzà aquest tipus d'encàrrec per al Ministerio de Instrucción Pública del govern de la República.

Monografies sobre Agustí Centelles

- CENTELLES, Agustí (2009): *Diari d'un fotògraf. Bram, 1939.* (Ferré, Teresa ed.). Barcelona. Ed. Destino
- CONESA, Chema (1999) *Agustí Centelles. La lucidez de la mejor fotografía de guerra.* Alcobendas. TF Editores. Colección Photobolsillo. Biblioteca de fotógrafos españoles.
- D.A.(1988): *Agustí Centelles (1909-1985). Fotoperiodista.* Barcelona. Fundació Caixa Catalunya.
- D.A.(2004): *Agustí Centelles.* València. Plataforma Salvem el Cabanyal.
- D.A. (2006) *Agustí Centelles. Les vides d'un fotògraf.* Barcelona. Lunwerg i Institut de Cultura de Barcelona.
- D.A. (2009) *La maleta del fotògraf.* Barcelona. Ed. Destino.
- D.A. (2009): *Agustí Centelles. El camp de concentració de Bram, 1939.* Barcelona. Actar i Arts Santa Mònica.
- D.A. (2011): *Centelles in-edit oh!* Madrid. Ministerio de Cultura
- FERRÉ, Teresa (2005): *Agustí Centelles i Ossó. Un fotoperiodista a l'exili (1939-1944). Imatges del camp de concentració de Bram.* Universitat Autònoma de Barcelona, Departament d'Història Moderna i Contemporània. [treball de recerca de DEA]
- JACKSON, Gabriel i Agustí CENTELLES (1982): *Catalunya republicana i revolucionària (1931-1939).* Barcelona. Ed. Grijalbo.
- PONS I PRADES, Eduard i Agustí CENTELLES (1979): *Els catalans a la Repùblica i la Guerra. Anys de mort i d'esperança.* Barcelona, Ed. Blume, 1ª edició.

V. LES CONSEQUÈNCIES

Los niños desarraigados de la Guerra Civil

Shirley Mangini

Como sabemos, en una guerra civil la tragedia toca a todos. Pero en el caso de los inocentes hijos de los vencidos de la guerra civil española, su destino fue alterado de un modo tan drástico, que muchos no pudieron superar las injusticias que sufrieron, sobre todo —como pasó en tantos casos—, la pérdida de sus padres y su hogar por causa de la implacable ideología fascista.

Como señala Paloma Aguilar en su libro, *Memoria y amnesia*, el mito de la guerra civil consistió en que había sido una batalla heroica y una victoria que derrotó a los peligrosos marxistas y liberales que habían intentando subvertir el incontestable poder de la iglesia, el estado, los militares y la aristocracia. Según el mito, Franco era casi un diós que logró restaurar el bien por encima del mal, y los derrotados no eran disidentes, sino unos degenerados que había que castigar y así reformar, en algunos casos; en otros, la solución era simplemente la liquidación.

El encargado de estudiar el tema de estos medios era un psiquiatra de nombre Antonio Vallejo Nágera. Ricard Vinyes Ribas, de la Universitat de Barcelona, que publicó su libro *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las carceles de Franco* en 2002, da detalles de la campaña que Vallejo Nágera encabezó. Franco personalmente lo mandó al ex-profesor de siquiatría en la Universidad Central de Madrid (hoy la Universidad Complutense) a crear “El Gabinete de Investigaciones Psicológicas en 1938; su tarea era el estudiar “las raíces biopsiquicas del marxismo”. Esta campaña se llamó “la eugenesia de la Hispanidad.” La Hispanidad era el término que se utilizaba para señalar la degeneración de la raza en una “democracia aplebeyada.” (¡Por cierto, esta degeneración había empezado, según los teóricos, con el Siglo de las Luces!) Hizo mucha investigación Vallejo Nágera para comprobar sus descabelladas teorías, ideas hermanadas con las de los nazis. Los sujetos del estudio eran de cinco grupos: uno de

brigadistas internacionales encarcelados en San Pedro de Cardeña en Burgos (hubo un estudio especial de las Brigadas Lincoln), otro de españoles encarcelados por actividades “subversivas”, uno de mujeres encarceladas en Málaga, y otros dos de separatistas vascos y marxistas catalanes.

Curiosamente, su estudio más importante fue el de las presas en Málaga. En un artículo de Vallejo Nágera titulado “Psiquismo del fanatismo marxista. Investigaciones psicológicas en marxistas femeninos delincuentes,” el teórico discurre sobre cómo por su “inferioridad mental,” las presas eran criminales perversas y sumamente crueles; dice Vallejo Nágera: “cuando desaparecen los frenos que contienen socialmente a la mujer y se liberan las inhibiciones fenantrices de las impulsiones instintivas, entonces despiértase en el sexo femenino el instinto de残酷 y rebasa todas las posibilidades imaginadas, precisamente por faltarle las inhibiciones inteligentes y lógicas.”

Y estas ideas iban a repercutir en los hijos de todas las encarceladas de un modo absolutamente trágico. Como ya se ha mencionado, los teóricos franquistas pensaban que la democracia había degenerado a los españoles, y que para regenerar al pueblo, se necesitaba un cambio de ambiente. O sea, lo mejor sería que los niños de los antifranquistas fueran alejados de sus padres. (Esto de “ahuerfanar” a los niños, por cierto, fue practicado con otros pueblos, como con los indios americanos en los Estados Unidos y con los aborígenes en Australia.) A partir de 1940, los niños que nacieron en la cárcel o que tenían menos de cuatro años podían estar con las presas, aunque su destino fue casi siempre la enfermedad, la disentería, el hambre, y en muchos casos, la muerte; frecuentemente no dejaban a las madres estar con sus niños más de una hora al día o los transportaban con las madres de una cárcel a otra y, a causa de esto, perecían de frío, debilidad y hambre.

En muchos de los testimonios de mujeres que padecieron las cárceles franquistas recogidos en mi libro *Recuerdos de la resistencia*, están de acuerdo las ex-presas que lo peor que tuvieron que ver y vivir allí era la situación de los niños pequeños, aun cuando no eran suyos. Como explica la escritora Juana Doña--que estuvo en las cárceles franquistas durante más de veinte años en total--, las madres estaban demasiado débiles para amamantar a los más pequeños. Dice Doña en su libro *Desde la noche y la niebla*: “¿Qué podían esperar aquellos niños, de aquellas madres escualidas? Ellas se desdoblaban mil veces para transmitir un hábito de vida a sus hijos moribundos, pretendían a fuerza

de voluntarismo salvarles, pasaban minuto a minuto, hora a hora y día a día el infierno de ver que su voluntad nada podía contra el hambre y la miseria.”

Luego tenemos el caso de los “niños en la calle,” o sea, los “huérfanos” que tenían a sus padres en la cárcel, o muertos o escondidos; en muchos casos aquellos padres estaban sancionados, vigilados o destinados a lugares remotos del país donde no podían ver a sus hijos. Los que sobrevivían a los cuatro años en pocos casos podían ir a vivir con parientes o abuelos de simpatías antifranquistas; las autoridades les llevaban, a los chicos generalmente, a centros de beneficencia pública, y a las niñas a centros patrocinados por la iglesia para “salvarlos”; la salvación consistía en condiciones infrahumanas y crueles para conseguir la rehabilitación de aquellos pequeños, desdichados seres. Por medio del cruel Tribunal de Menores, los oficiales se vengaban de los antifranquistas; los padres perdían la tutela de sus hijos y cambiaban los apellidos de muchos niños. De esta tragedia, cuenta la escritora Rosa Regas en su novela *Luna lunera*, en el cual unos hermanos son puestos bajo la tutela del cruel abuelo que les recuerda siempre de los “pecados” de sus desgraciados padres marxistas. Algunos niños fueron adoptados a través del Auxilio Social--organización asociada a la Sección Femenina que encabezaba Pilar Primo de Ribera, la hermana del martirio falangista José Antonio. Los que fueron adoptados muchas veces no sabían que sus verdaderos padres eran otros, cosa que pasó en Argentina con los hijos de los desaparecidos durante la dictadura del General Videla, a fines de los años 70 y principios de los 80.

También perdieron a sus padres durante muchos años, o para siempre, los niños que fueron evacuados durante la guerra. Con el asedio de Madrid en octubre de 1936, se creó el Comité de Refugiados, que empezó a mandar a los niños a lugares lejos del frente en España, sobre todo a Levante y Cataluña. Destinaban a muchas niñas a conventos para que les cuidasen las monjas. La aristócrata, convertida en comunista, Constancia de la Mora, cuenta en su autobiografía, *Doble esplendor*, de su trabajo en Levante para ayudar a unas internadas con unas monjas que estaban histéricas por el temor a los “rojos”. De la Mora describe a estas niñas que estaban viviendo en una situación de abandono y descuido. Encerradas y prohibidas a hablar entre sí, no sabían jugar, y las monjas les habían comunicado su miedo a los “rojos”. Dice de la Mora irónicamente: “Las niñas traían hambre porque las monjitas las habían tenido varios días seguidos en ayunas, orando por el triunfo de los hombres de Diós.”

De la Mora explica como cuando empezaron a comer, comenzaron a aprender a leer y escribir y ¡también a jugar!

Por supuesto que Francia, siendo el país de más proximidad geográfica, y todavía democrático, recibió más niños refugiados que ningún otro país desde 1936. Ya en junio de 1938 había 11,000 niños en el país vecino. Los primeros llegaron entre 1936 y 1937, sobre todo del País Vasco, Santander, y Asturias cuando se intensificaron las batallas y los bombardeos. Hubo centros de acogida por toda Francia. Colocaron a los niños en colonias infantiles, refugios y residencias de muy diversa comodidad; hubo familias que recogieron a niños y, en algunos casos, parientes que vivían en Francia.

Sin embargo, el gasto para Francia fue enorme; ya en febrero de 1939, con más de 45,000 mujeres, niños y ancianos hacinados en campos en las heladas playas de Cote Vermeille, Saint Cyprien, Argeles sur mer y Le Barcares, (note to Angela: both Argeles and Barcares have French “backwards” accents on the final e, but my computer won’t do them) empezaron a mandar a los exiliados de vuelta a España. Por lo menos 7,000 niños volvieron al país “enemigo”. Federica Montseny, la primera Ministra de Sanidad en la República y una líder anarquista, escribió varios libros de memorias sobre la diáspora española. Ella, que llegó a la frontera con su madre enferma, sus hijos, y una hermana, describe esa gran miseria itinerante que estaba muriendo de enfermedad, hambre, y horror, y dice en *El éxodo: pasión y muerte de españoles en el exilio*: “¿Quién, oh quién olvidara esas horas, el llorar de las criaturas bajo la lluvia, los gritos de las mujeres, las maldiciones de los hombres, el rumor siniestro de los aviones que volaban sobre nuestras cabezas”? En otro momento, al referirse a la muerte de su madre al poco de cruzar la frontera, dice: “¡cuántos miles más murieron! niños, a los que el frío y la miseria, la disentería, el tifus, la difteria, su fue llevando”.

Bastantes de los niños que llegaron a Francia fueron destinados a países del norte, como Bélgica, unos pocos a Suiza y Dinamarca. (Holanda y los otros países escandinavos prefirieron apoyar con ayuda económica.) Unos 5,000 niños llegaron a Bélgica a través de Francia. La ayuda vino de grupos socialistas y católicos y la Cruz Roja. El primero grupo llegó en julio de 1937, y el segundo en 1939. El caso de Bélgica fue bastante fortuito, ya que casi todos los niños fueron a casas particulares como adoptivos y en general, hubo una buena integración social en aquel país. Desafortunadamente, como pasó en otros países

implicados en la segunda guerra mundial, con la amenaza nazi devolvieron a España a 4,000 de los niños. Fue muy brutal porque era una doble orfandad para estos pequeños seres; primero perdieron a sus padres españoles y, luego, a sus padres belgas que tuvieron que devolverles a ese país hostil para aquellos niños "rojos."

Algunos fueron a Inglaterra, aunque hubo bastante resistencia del gobierno. Con el asedio de Bilbao y la tragedia de Guernica, unos grupos humanitarios querían traer a niños vascos a Gran Bretaña en 1937. A pesar de la resistencia, hubo dos mujeres que se enfrentaron a su gobierno: la diputada y duquesa de Atoll y la ex-diputada Leah Manning; consiguieron traer a 4,000 niños poco antes de la caída del País Vasco. Aunque habían sólo pedido asilo para 2,000, los instalaron en tiendas de campaña al principio y luego fueron trasladados a colonias por el país. Quizá la colonia más privilegiada fue la que establecieron en Cambridge, donde 29 niños pudieron aprovechar de la tutela de estudiantes y profesores de la universidad, alojándose en el Colegio de Jesús. La mitad de los niños residentes en Inglaterra fueron devueltos a España en mayo de 1938, sin embargo, y tuvieron que sufrir el mismo destino de los demás en los últimos y más crueles meses de la guerra.

También fue importante la acogida de casi 3,000 niños en la Unión Soviética en 1937 y 1938. Con el establecimiento del Frente Popular en las elecciones del 36, se habían reestablecido relaciones diplomáticas con Rusia, y al principio de la guerra, el gobierno soviético reaccionó al ver el inmediato apoyo de Alemania e Italia a los sublevados. Casi todos los niños llevados a Rusia eran de Asturias y del País Vasco y casi todos de padres comunistas, lógicamente, como en el caso de la niña de Constancia de la Mora. Tenían entre 5 y 12 años, y muchos eran hermanos o de parentesco. El mandar a sus hijos a Rusia era muy difícil para padres e hijos, por la lejanía y el frío hostil. Casi todos fueron a casas infantiles llamadas "casas de niños". Pero los rusos cuidaron y educaron a los niños con mucha dedicación entre 1937 y 1941; incluso fueron con ellos maestros y auxiliares españoles, cosa que facilitó la asimilación de los niños. La educación era estricta, pero excelente; los niños aprendieron ruso rápidamente. Sin embargo, con la llegada del terror nazi, empezó a haber hambre y miedo, igual que en España. Entre 1939 y 1946, los niños estaban sin comunicarse con sus padres porque los que estaban en España, no podían ni escribir ni ver a sus hijos. De hecho, muchos de los niños nunca salieron de Rusia; se casaron allí y

se incorporaron a la vida soviética. Los padres que lograron huir al final de la guerra civil (muchos se fueron a México) no conseguieron llevar a sus hijos residentes en Rusia con ellos; durante aquellos años de guerra y luego durante la dictadura estalinista, fue imposible sacarlos de allí. Cuando murió Stalin, unos cuantos niños volvieron a España, pero fueron recibidos con hostilidad, ya que eran doblemente “rojos”. Cuando murió Franco, algunos de los que habían vivido en Rusia tantos años, volvieron a España como turistas; irónicamente, no se sentían españoles, y casi no entendían el idioma.

Del medio millón de españoles que se exiliaron al final de la guerra, unos 20,000 se fueron a México; 4,000 de ellos eran niños. El exilio en México no carecía de problemas, pero la situación era óptima: el gobierno de Lázaro Cárdenas los recibió a los exiliados con cariño y generosidad. Se intentó colocar a los adultos en trabajos profesionales y otras labores a los no profesionales. Hablaban allí el mismo idioma y muchos comentaban del bello paisaje que les recordaba Andalucía. Los niños fueron criados en un ámbito español, en Distrito Federal sobre todo, pero se integraron bien a la sociedad mexicana, y muchos de aquellos niños siguen viviendo en México, sintiéndose mexicanos y españoles al mismo tiempo.

Por otra parte, el caso de los llamados “Niños de Morelia” muestra el lado más oscuro de la tragedia de los niños “rojos.” Llegaron a México en junio del 1937--habían estado refugiados en Levante y Cataluña al principio de la guerra--con la esperanza de volver a España con el triunfo de la República. Las buenas intenciones de los organizadores no pudieron llevarse a cabo del todo por falta de dinero. Todos los niños fueron internados en la Escuela Industrial España Mexico y allí tomaban clases. Pero angelaban a sus familias y su hogar, y pronto se rebelaron y rechazaron a sus tutores mexicanos. Siete murieron por diversas razones en la escuela. El grupo se disgració poco a poco y muchos terminaron en la capital, con la esperanza de rodearse de otros españoles, pero no tuvieron suerte. En muchos casos, tuvieron problemas sicológicos y eran económicamente inestables. Pocos volvieron a ver a sus padres y casi todos aquellos trágicos “Niños de Morelia” fueron marcados para siempre.

En muchos casos, cuando terminó la guerra, los niños exiliados se tuvieron que quedar en aquellos países porque sus padres habían muerto, o estaban encarcelados, o estaban escondidos o vigilados por la policía. El gobierno de Franco intentó conseguir la vuelta de los niños exiliados —un hecho irónico

cuando se piensa que se les consideraban hijos de “degenerados”—, pero tuvieron poco éxito por la dificultad de la tarea y porque los países anti-franquistas resistieron (sobre todo México y la Unión Soviética), igual que los padres, que de ninguna manera querían que sus hijos volvieran a territorio franquista, dada su propia situación.

Quizá podemos pensar que el destino de los niños refugiados en otros países fuera más fortuito porque no padecieron la guerra civil; sin embargo, al empezar la segunda guerra mundial, como se ha dicho, los que estaban en Europa sufrieron la brutalidad de Hitler y los desastres de guerra. Además, los exiliados estaban en la misma situación de huérfanidad forzada que los miles de niños internados en España si vivían en grandes colonias en el extranjero. Los que fueron repatriados después de varios años se sentían extranjeros en España, igual que se habían sentido extranjeros en el país de acogida. Muchos terminaron sin una identidad clara. Algunos de aquellos niños han vivido siempre el resentimiento de lo que hizo Franco con España y nunca han querido volver. Otros que han vuelto a España ya mayores, en muchos casos sin recursos económicos adecuados, siguen luchando por conseguir una pensión, un hogar o las indemnizaciones que merecen.

Como una de las presas del franquismo que escribió de sus experiencias en prisión, Angeles Malonda ha dicho en su libro *Aquello sucedió así*: “La secuela de las guerras escoge por víctimas inocentes a los pobres niños, que quedan abandonados, sin hogar. La falta de civilización, la incultura que supone el que los hombres piensen que pueden solucionar a tiros sus problemas... es el fundamento de que esas criaturas se encuentren lanzados a la vida sin estar asistidas en sus derechos mínimos, contraídos al nacer.” Para los niños encarcelados, los niños en la calle “ahuerfanados” por culpa del franquismo, y los niños que vivieron el exilio, las cicatrices del desarraigo han sido hondas e irreversibles. Como una amiga que nació en un campo francés en 1939, se crió en Francia, luego se fue de joven a México, y que volvió a España con la muerte de Franco, siempre dice: “Yo soy de todas partes y de ninguna.”

Aftermath of Civil War: the British perspective on the internment camps in France

Angela Jackson

As the final defeat of the Spanish Republic loomed ever nearer, refugees fled to escape the advance of Franco's army. An article in the *Guardian* on 30 January 1939 ran the headline:

15,000 Refugees Cross The French Frontier: 46,000 More Expected Soon

The article continued:

Until late last night Reuter's correspondent watched the flood of exiles at the frontier village of Le Perthus. Once in that frightening jam of fugitives it was difficult to get out. In pouring rain refugees were streaming into Le Perthus in hundreds, homeless and starving and helpless, and terrified by rumours that the enemy's mechanised troops were hot on their heels. Wounded soldiers with their feet swathed in bandages and their arms in plaster casts and steel frames hobbled along; women carried heavy suit-cases or bundles on their heads; old people and children huddled together on the station platform. Every particle of food offered to them was ravenously devoured by people who had not eaten for days.

A report from relief worker described the situation by 9 February 1939:

In the last days of the retreat, when troops and refugees mingled in their flight across the frontier and the rearguard units battled bravely to give them time to enter France, all the useless strict formalities finally crumbled. From February 6th to 9th the streams of refugees were fifty kilometres long, stretching from La Junquera on the Spanish side to La Boulou and Argelès on the French side. All existing camps overflowed and there was no room....At night the people camped along the sides of the road, with heavy detachments of Senegalese troops and mobile guards stretched behind to prevent escape to

the surrounding countryside. The French made a strict distinction between the various kinds of refugees. Only men were allowed in the camps at Argelès, Banyuls and Elne: only women and children in La Boulou; International Brigaders were herded in one camp just north of Perpignan; war prisoners in three others close to Cerbère, Le Perthus and Bourg Madame.¹

In his book *The Signal was Spain*, Jim Fyrth gives some details of the work done in the camps: funds raised, numbers of lorries sent with blankets, food, medical supplies and equipment etc. He describes how the various relief organisations worked together to do what they could for the refugees. The International Commission had a centre in Marseilles from which it distributed aid with the help of international teams. One of these consisted of British Quakers, headed by Sir Richard Rees. The London based National Joint Committee for Spanish Relief [NJC] had an office in Perpignan and worked closely with the team from Spanish Medical Aid. All three of these groups included relief workers who had been in Spain.² Here, I'd like to look at the experience of working in the camps from the perspective of a few of the British volunteers, both through the reports and letters they wrote at the time and in memoirs written afterwards. The situation they saw was dire, as a letter from the Hon. Peter Rodd to the *Sunday Times*, 26 Feb 1939 explained.

A little imagination will provide enough to show the results of confining 90,000 demoralised and exhausted men in a barbed wire cage some 600 yards by 300 for fifteen days without any sanitary arrangements, without tents or any other adequate shelter, except the holes they can dig in the sand to escape the bitter night wind, without medical resources or supplies, without adequate nourishment or drinking water, and guarded by an alien race of West Africans with whom they are quite unable to communicate.

The use of Senegalese guards was a particularly difficult thing for the refugees to accept, as they had just been fighting Franco's Moorish troops. Relief workers also referred to the fact that the camp commandants did not want any interference, even if it was to help the refugees. At least two of the British nurses who had been working in Spain crossed over the border with the Spanish members of the medical units, rather than leaving with the

1. Pamphlet, *A Nation in Retreat*, p. 2, published by the British Committee for Refugees from Spain.

2. Jim Fyrth, *The Signal Was Spain: The Aid Spain Movement in Britain, 1936-39* (London: Lawrence and Wishart, 1986), Chapter 19, 'For the Vanquished', pp. 295-296.

International Brigades. The aid they could offer in the camps was very limited by lack of resources.

Lillian Urmston

Lillian Urmston wrote a report for a pamphlet published by the British Committee for Refugees from Spain, *A Nation in Retreat*:

After 21 months' front-line nursing in Spain, one gets accustomed to all kinds of horrible sights. But the things seen during the last days of our retreat from Spain, and the experiences undergone in the concentration camp of St Cyprien near Perpignan I shall never forget...

Rosita Davson (left) and Margaret Powell (behind her) earlier in the war

A report was sent to the Spanish Medical Aid Committee, 15 February 1939 by Rosita Davson. It tells how Margaret Powell and Lillian Urmston were found amongst the refugees.

On Sunday 12th [February 1939] I heard that members of the XV Sanidad Army Corps had officially passed the frontier. Sunday I combed the camp for Lillian and found her. In the afternoon while I made arrangements for Lillian to catch the night train to Paris, the truck went out again with Alan Lawson to look for Margaret. She was found in one of the women's camps.³

Lillian Urmston had spent over two weeks in the camp. Because she didn't want to hand over her passport to the French, they thought she might be a Russian spy. When Rosita found her she had to leave, but said that it was one of the worst moments of her life. She'd been through hell with them. 'I gave them everything I had except the rags I wore,' she said, 'I was given a rousing farewell and it was when I got out of the cab that I just broke down – it wasn't relief at being free it was sheer damn shame at leaving the people behind.'⁴

Isabel Brown

3. Modern Records Centre, MSS 946/539.

4. Lillian Urmston interview, 28 February 1978.

During the first weeks, Isabel Brown had been with a group from Britain that travelled in an NJC lorry, bringing food and clothing.⁵

We'd made up parcels because the commandant of this interment camp had insisted there must be parcels. And then, when we got there, to our horror, he insisted the parcels must be addressed to a special person, an individual. Now, how could we know the names of individual soldiers? Finally we persuaded him that we would go back, because the soldiers had formed some committees, and get them to give us a list. We told them how many parcels we had, and they gave us a list and we wrote the names on. So we drove the lorry into the camp. It was a beautiful stretch of golden, golden, sands, two or three miles, just north on the coast near Perpignan, just above Port Bou on the blue beautiful Mediterranean, beautiful blue sky, sunshine. But the men were mostly in the water because they had not provided any shelter whatsoever for them. And they gathered flotsam, bits of wood that came in with the tiny tide of the Mediterranean, and they had dug undergrounds in the soft sand and tried to shore them up with whatever material they could get. They gathered up shells and little bits of rock. That was the only shelter they had from the blazing sun of the Mediterranean. But what hurt me most was we stood on this lorry and we had to pick up the parcels and call out a name and give it to whoever came and got it. and I watched one wounded soldier dragging almost half a leg through the sand to get away from the sun - that was their biggest enemy - and crawled under the lorry. I felt sorry for him. And his name wasn't on the list. And the look of disappointment - I'll never forget that picture.⁶

5. Angela Guest was also a member of this group.

6. Isabel Brown, Sound Archive, Imperial War Museum (IWM), London, 844.

Francesca Wilson

At Easter, Francesca Wilson went to help with the relief work at the camps, including some for women and children. She was taken to the camp on the beach at Argelès by someone already familiar with its horrors, Dr Audrey Russell, who had previously been working in Barcelona as a medical advisor in the refugee unit. Audrey Russell had joined in the retreat to France, being bombed and machine gunned on the way. She told Francesca Wilson how in the camps, "Thousands of men have died who might have been saved, if they had had proper medical attention."⁷ Francesca Wilson found it difficult to describe her feelings on first sighting the camp.

It is impossible to imagine what eighty thousand men herded together behind barbed wire look like if one hasn't seen it. I wanted to cover my eyes - it was a sight so wounding to human dignity. Men penned into cages like wild animals; exposed to the stare of the passer-by, like cattle in the market place.⁸

7. Francesca M. Wilson, *In the Margins of Chaos: Recollections of Relief Work In and Between Three Wars* (London: John Murray, 1944) p. 223.

8. Ibid., p. 225.

Frida Stewart

Frida Stewart was also a member of the NJC staff in France. During the war she had been in Spain, working in a hospital for refugees children in Murcia with Francesca Wilson. In addition to helping to find suitable placements for the internees in the camps, she was also busily writing numerous articles for appeals and letters to newspapers to publicise their desperate situation. When those in the camp at Argelès were eventually beginning to be moved elsewhere, she wrote a piece based on a conversation she had with an old Spanish soldier as they stood, divided by the wire fencing of the camp.

'Why do they evacuate the camp?' I asked.

'They hope the summer visitors will come back; it used to be a famous resort. But,' said he, looking round, and sniffing, significantly, 'it will never be the same Lido again. The shore is poisoned.'

I was to agree that I personally would not choose the 'Plage d'Argelès' for a sea-side holiday this summer, but perhaps I have been too close to the camp to be unbiased. Perhaps the strand is not so much poisoned physically as morally and spiritually. It is not so much the typhoid germs, or the lice, the latrines or the smell of bad fish that poison the camp - the wind, that has harried the men all these weeks, will blow away smell and bugs and germs

- but the knowledge of what the place has been, the ghost of the past of the 'plague', with its scenes of misery and ill-treatment of the finest people in the world, that would make it unbearable to stay in, ever again.⁹

The aim of the NJC was not only to relieve immediate distress of the refugees but also to get as many as possible out of the camps and away to a settled life elsewhere. The British government had indicated that it would allow a limited number of 'very respectable' Spaniards to come to Britain. The NJC set up a special sub-committee, 'The British Committee for Refugees from Spain', to deal with this work. By the autumn of 1939, there were 326 adult Spanish refugees in Britain. That they were 'respectable' by the government's definition is shown by their previous occupations. Fifty-eight were professional people, forty-three office workers, seventy-eight were skilled workers, etc.¹⁰ By November 1941, 470 adults had been in Britain under the care of the committee... Only 3 were still being kept by the Committee, 5 had died, 137 had emigrated or joined the Merchant Navy and the remainder had found work.

As Frida Stewart worked, her frustration at the slow procedures for helping the refugees was poured out in letters to her mother. She wrote of how she was unable to think of anything other than the camp and the courage of the men.

It's desperately depressing that we can only get out the tiniest fraction of them and I feel very ineffective fiddling around with our list of 500, and our card indexes. The Home Office is being unbelievably slow in giving permission for even our 60 names.

By the way, Carmen's friend is on the list and I hope will be through in a very few days but it's in the lap of Whitehall and the Gods... It makes me wriggle with anger and shame to have all this dangling; and always having to say 'mañana' when one's asked 'When shall we go?'¹¹

9. Frida Stewart 'Evacuation from Argeles', papers of Frida Stewart.

10. Plus twenty professional soldiers, nineteen drivers, nineteen agricultural workers, fifteen domestic workers and housekeepers.

11. Letter from Frida Stewart to her mother, Perpignan, 23 April 1939, papers of Frida Stewart.

Girton Gate

'Carmen's friend' was the refugee Silverio de la Torre, who, with his wife and little boy Fernando, were to be sponsored in England by Frida Stewarts' parents and live in their home for over two years. During a brief respite, she found time to visit Pablo Casals who, at the time, was living about 20km away.

We called on Casals yesterday...and found him installed in a gloomy commercial hotel, writing letters to the refugees who used to be in his orchestra, and are now in the camps. He said, rather dolefully, but quite resignedly, that he never has time to touch his cello, as he writes 6 or 7 hours every day - and writer's cramp is affecting his bow hand!¹²

Preparations were soon underway to select almost 2000 refugees, some in family groups, to go to Mexico. She wrote light-heartedly to her father, 'I'm thinking of going to Mexico if there's any room on the boat - would you like to come?! Here's a card in case!'¹³ Another letter described her visit to Gurs to see the 'I.B. and Aviation Camps,' which she found 'as dismal as purgatory.'

It is terrible to see how fascist the French army authorities are; the methods are exactly like the Hitler ones, and the Austrians and Germans in Gurs who have been in German camps say that this is as bad as anything there.¹⁴

12. Letter from Frida Stewart to her sister, Katten, Perpignan, 1 May 1939, papers of Frida Stewart.

13. Letter from Frida Stewart to her father, Perpignan, 7 May 1939, papers of Frida Stewart.

14. Letter from Frida Stewart to her mother, Perpignan, 30 May 1939, papers of Frida Stewart.

Nevertheless, in Gurs as in the other camps, great efforts were made by the internees to keep up morale with cultural activities.¹⁵ As proof of the determination of those in the camps to produce something of value, albeit transient, from very little, Frida treasured a small album that had been presented to her by 'los Internacionales' of Gurs.

Photos of Gurs exhibition

It contains tiny photographs of an exhibition they held of their paintings and sculpture at the end of 1939.¹⁶ The cover has a soldier's head stencilled by hand in one corner. Inside, the roughly cut prints are glued to the small black pages, carefully covered by tissue paper. Photographs of model houses and sailing ships are intermingled with examples of political montage and other artistic endeavours. The importance of these activities to those in the camps should not be underestimated, although the efforts of relief workers to supply

15. Both Isabel Brown and Francesca Wilson remembered the urgency of the requests to supply materials for such projects. See Isabel Brown, IWM 844; Wilson, *In the Margins of Chaos* (1944) p. 226.

16. Album containing twelve pages of photographs dedicated to 'Frida Stewart y Molly Garrett: Un saludo de los Internacionales, 26.12.39', papers of Frida Stewart.

materials were gently mocked in a cartoon which Frida Stewart also took care to preserve.

Palais Cartoon

Even the precious supplies of soap could be put to artistic use. Both the Duchess of Atholl and Frida Stewart had been given sculptures carved from blocks of soap by Republican soldiers in the camps. Years later, the Duchess wrote a letter to Frida, recalling the soap sculpture she had been given, which she still carefully kept.¹⁷ On several occasions, Frida spoke of her sadness when her own soap sculpture of a crucified soldier eventually disintegrated. For both women, the sculptures had come to represent the spirit of the people in the camps who, despite their defeat in Spain and an uncertain future, still struggled to keep morale high.

In *The Pursuit of Love: A Novel*, Nancy Mitford gives parodies of the relief workers she met in her description of the camps.¹⁸ The allocation of cabins on the ship taking the exiles to Mexico is also given light-hearted treatment.

Linda looked at the list of families. It took the form of a card index, the head of each family having a card on which was written the number and names of his dependants.

'It doesn't give their ages,' said Linda. 'How am I to know if there are young babies?...'

17. Letter to Frida Stewart from Katharine Atholl, London, 13 September 1955, Marx Memorial Library, London, Box B7, D 17.

18. Nancy Mitford, *The Pursuit of Love: A Novel* (London: Hamish Hamilton, 1945). Frida Stewart was working in the camp and remembered meeting Nancy Mitford. She didn't see herself as one of the characters described in the book, but thought the descriptions of others she recognised were rather 'cruel'.

'Quite easy', said Christian. 'With the Spaniards you can always tell. Before the war they were called either after saints or after episodes in the life of the Virgin - Anunciata, Asuncion, Purificacion, Concepcion, Consalacion, etc. Since the Civil War they are all called Carlos after Charlie Marx, Federigo after Freddie Engels, or Estalina (very popular until the Russians let them down with a wallop), or else nice slogans like Solidaridad-Obreara, Libertad, and so on. Then you know the children are under three. Couldn't be simpler, really.'¹⁹

The flippant style manages to convey, in a striking manner, the huge changes that have been wrought by the civil war, even in the simple matter of naming babies.

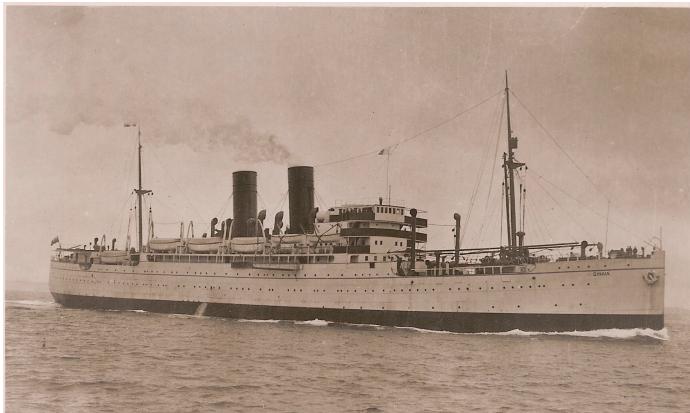

Duchess of Atholl

The departure of the SS *Sinaia* for Mexico from Sète in southern France was recorded in Frida Stewart's letters home. The final preparations for the voyage had resulted in a 'hair-raising four days' for all concerned, as the refugees were collected together and transferred to the boat, a procedure she found 'more emotionally exhausting than anything I have ever experienced.' When the day of departure finally arrived the Duchess of Atholl and other dignitaries came to bid them farewell. Frida Stewart tried to describe the occasion to her

19. Mitford, *The Pursuit of Love*, p. 118. Spellings of names are as in the original.

mother, writing that ‘The scene on the quay-side needed Tolstoi at least to do it justice.’²⁰

SS Sinaia.

Her article, ‘The Sailing of the *Sinaia*’ was most probably written with the aim of raising funds. She describes it as an event worthy of a place in modern history, brought about through the co-operation of English, French, Spanish and Mexicans, all working together, and culminating in the most moving experience of a lifetime.

The time, the twenty third of May, 1939. The place, the little harbour town of Sète. The sun blazing down on a blue Mediterranean, and on the cobbles of the quayside, which radiate southern heat. The great steamer lying lazily alongside the dock, steaming gently, flags flying on her mast...On the decks, some seventeen hundred people standing, jammed in a solid mass, at silent attention. The band on the upper deck blows out music, gustily but ceremoniously - first the Marseillaise; then God Save the King; then the Himno de Riego, the hymn of the Spanish Republic. Speeches follow, in English and Spanish, and the crowds on the decks shout and wave, and cry ‘Viva,’ ‘Viva Inglaterra,’ ‘Viva Mejico,’ ‘Viva la Libertad!’ The squalling of the sirens, heaving up of the

20. Her letter describes some of the small incidents of the day, the Duchess of Atholl tripping over the improvised coffee canteen on the quay and a hapless general who found himself with two family-less infants in his arms on the deck, and a choice of 1500 parents in the crowd! Letter from Frida Stewart to her mother, Perpignan, 30 May 1939, papers of Frida Stewart.

gangway steps, waving of hands, mopping of eyes - and the *Sinaia* slid away from the quayside, out into the open sea for her voyage to Vera Cruz.²¹

Nan Green

Nan Green sailed with the refugees as one of the few 'observers,' chosen because she could be useful in various ways.²² Her Spanish was good, she could help with the care of the children on board, and on her return she planned to talk about her experience to raise funds for another ship. The voyage to Mexico lasted twenty three days. It was Nan Green's job to organise the feeding of the very young children. She worked with two Spanish girls, every three hours 'stirring great saucepans full of milk and various paps,' sterilising feeding bottles in between, and hardly ever getting up on deck.²³

We got to Puerto Rico and the democratic Puerto Ricanians had decided to welcome the Spanish refugees and they had hired coaches and a large hall to give them a banquet and a tour of the island. It was fantastic what they'd done. Unfortunately, you see, the American authorities who were in charge in Puerto Rico at that time refused to allow them to land. I was allowed to land because I had a passport, Sir Richard Rees, who'd come on behalf of the Quakers, I think, was allowed to land, and there was a French journalist - we had passports you see. So they took us round to show us what they had

21. Undated article by Frida Stewart, 'The Sailing of the *Sinaia*', papers of Frida Stewart.

22. Other observers included Sir Richard Rees and William Brebner.

23. Nan Green memoirs, 'A Chronicle of Small Beer', p. 81.

prepared. It was perfectly beautiful, a fleet of coaches, everything beautifully prepared and when we got back to the ship, the whole side of the ship was festooned with pieces of string and pieces of rope - they'd brought the whole thing down to the dockside and for the rest of that day, people were hauling up packets of cigars, boxes of chocolates, loaves of bread, anything they could give, bags of clothing, heaps of things, presents, presents - it didn't stop all the rest of the day. And they had two platforms, one down there and one up there, while people were addressing them, Puerto Ricanians were addressing their Spanish brothers through megaphones. It was - you could have stood there and wept all day with the beauty of it.²⁴

She stayed for a while to see that refugees were settling in Mexico. She returned to England (here she is on board for the return journey) to raise more money but 'the entire scheme fell to the ground on the declaration of war.' No public meetings were allowed during the first weeks of the war, and no refugee ships would have been able to leave France.²⁵

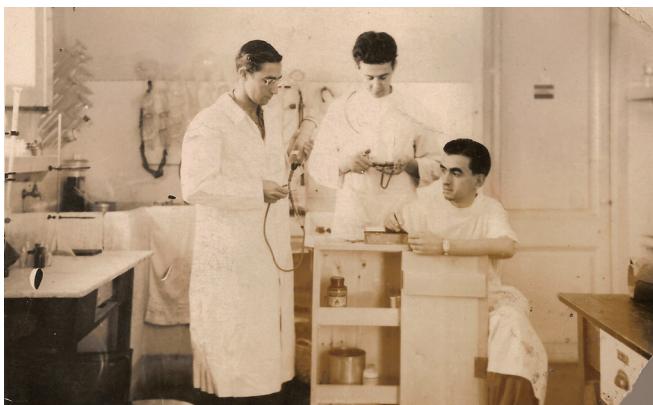
Patience Darton in London, c. 1939

Those who were back in Britain after being in Spain during the war were trying their hardest to help the people they knew who were in the camps. In London Patience Darton received a sad letter from Ramón Mauri in February 1939. Ramon was a young Catalan who had been part of the medical team in Valls and at the cave hospital during the Battle of the Ebro. He had assisted Dr Reggie Saxton with the blood transfusions. He was with Dr Olsina, also from

24. Nan Green, Interview, Tameside 180, 7 August 1976.

25. Green, 'A Chronicle of Small Beer,' p. 85.

the unit, amongst the thousands together on the beach at Argelès in France. He wrote, 'Life here is very distressing'. He asked her most politely to find out if it would be at all possible to arrange for them both to come to England. Perhaps she might be able to send them a little money by post-office 'Giro' to make life in the camp a little more bearable? He gave the name and address of a French visitor to the camp, who had kindly paid for the stamp and posted the letter on their behalf.²⁶ It seems likely that Patience then contacted Reggie Saxton, probably because she herself had no money to send. Unfortunately, Reggie was also short of cash, so he appealed to Dr Len Crome, who had been Chief of Divisional Medical Services in Spain.

Ramon Mauri (centre), Valls 1938

Dear Crome

You may remember Ramon Mauri. He assisted in the lab at Valls and became Henri's transfusion assistant. He was in his last year at school (aged 17) – a very good lad. Is it possible to get such a case to England? I am absolutely broke (total assets between 10/- and 15/-), but have prospects of acquiring a few hundred quid in the near future. Will you please send Ramon £5 immediately and I will undertake to repay you. I have never failed to pay a

26. Ramón Mauri Samada to Patience Darton, 12 February 1939. Papers of Patience Edney (née Darton). For more on Patience Darton see Angela Jackson, *For us it was Heaven: The passion, grief and fortitude of Patience Darton from the Spanish Civil War to Mao's China* (Brighton: Sussex Academic Press, 2012, also published in Spanish by Ediciones San Joan de Dios, Barcelona, 2012)

debt yet. If you will find out about the possibility of getting him to England, I can probably find him hospitality amongst my friends.

Yours fraternally, Reggie.²⁷

A 'Giro' payment did get through to Ramón in the camp. According to Ramón's son, his father would always speak with great emotion about the help he had received from his former colleagues. Arrangements were in place for him to go to England but, at the last moment, he decided to risk boarding a ship bound for home.²⁸

Another British woman doing her best to help was the shipping heiress, Nancy Cunard, who had worked as a correspondent in Spain. She went to the camp in Argelès, determined to extricate a friend. In addition, she agreed to help four 'intellectuals' she had never met, allocated to her by the Intellectuals Committee in Paris. After endless bureaucratic delays, she secured the release of them all, accepting them as her personal responsibility. They stayed as Nancy Cunard's guests in Normandy until they had recuperated, eventually leaving for a new life in Mexico.²⁹ The 'nightmare' of the phoney war soon followed, and feeling 'sick at heart' Nancy Cunard also went to Latin America to stay in Chile with her friend, Pablo Neruda. It was almost two years before she returned to Europe.³⁰

Not all those who were in the camps in France were fortunate enough to leave before the start of the Second World War. Some internees were executed or sent to labour camps, others managed to escape and join the Resistance.³¹ The fate of many remains unknown. One who was lost without trace was Roberto Vincenzi, a young Italian Lieutenant who had fought with the Garibaldis in the International Brigades. Whilst stationed at Quintanar he

27. Letter from Reggie Saxton to Len Crome, 15 February 1939. My thanks to Peter Crome for making his father's letters and papers available to me.

28. Conversations and correspondence with Joan Mauri, 2009. Ramón eventually returned to Spain and qualified as a doctor, marrying a girl he had met in the village of El Molar, while working with the transfusion unit.

29. Anne Chisolm, *Nancy Cunard* (GB: Sidgwick & Jackson, 1979) pp. 255-6. Chisolm records the difficulties of the journey across France during which they were all arrested and taken to police headquarters in Paris. The Spaniards, despite having the correct permits, were put on a train to be returned to the camp. With the help of the Intellectuals Committee, they were able to be reunited with Nancy Cunard in Paris a few days later. They leapt into a waiting taxi and drove to Normandy.

30. Ibid., p. 257.

31. See for example, Louis Stein, *Beyond Death and Exile* (Harvard University Press, 1979).

met Penny Phelps, the nurse who had been placed in charge of containing a fever outbreak in their unit.³²

Penny Phelps at Quintanar

They had fallen in love. Separated by new postings, they managed to keep in touch at first but then Penny Phelps was seriously wounded in an air raid on the medical unit where she was working near Castellón. She was sent home, still needing several operations for internal injuries. No news came of Roberto, and during her slow convalescence, she met and married a British doctor. Meanwhile, Roberto had crossed the border into France and was interned in Gurs, unable to return to Italy. His whereabouts were eventually discovered by Winifred Bates. Penny wrote to him of her difficult road to recovery, and of her marriage to someone else.

Then one day I found myself beginning to take an interest in life once more - I wanted to live - but somehow something had changed for me: I felt that life in Spain, what I had done there, the dear friends I had made (some of whom I should never see again), the way I had lived out there and my reactions to that life, had no connection at all with my life in England. I felt that living in Spain and living in England were two completely isolated experiences.

32. For more on Penny Phelps and Roberto Vincenzi see Angela Jackson, *British Women and the Spanish Civil War* (London: Routledge, 2001, published later in paperback in English and in Spanish by the University of Valencia, 2009), Chapter 4.

During this period, Roberto, I had not forgotten you - far from it - but what I felt about the whole of my life in Spain I felt also about our relationship. I loved you in Spain - you stood for everything out there - you were part of it - you were a real fighter for the rights of mankind. I still do love you, Roberto, but in a different way: you were everything to me in Quintanar, and I loved our relationship - it was ideal, and I shall always remember it with great joy. But in England, while I was ill, Spain seemed so remote - almost another world. And now there is something I want to tell you, Roberto. While I was feeling like this, there was someone who helped me to get well again after I was so ill. He was a young doctor...³³

She wrote of how she had grown to love this kind man, of how they had decided to marry, and of his understanding when she had told him about her feelings for Roberto in Spain. She asked him to write back and tell her if there was anything she and her husband could do to help. The reply, written in Spanish, is an eloquent expression of unselfish love in which he reviews their situation and admits that with the Republic defeated, he would have been unable to keep his promise to marry her in England.

Dearest Penny, at last I have received news from you. Such a long time waiting... I thought that the wounds to your body caused by the fascist plane had taken your life... Penny, you have married - you have done the right thing! I do not reproach you for it at all... In my situation, how would I have been able to keep my promise? I find myself here surrounded by barbed wire, with no prospect of freeing myself, without knowing when we will leave here, and in the certainty that the bourgeoisie of whatever country we go to will make it difficult for us to find work, and besides, they will impose restrictions on our movements, seeing them as suspect. We are subject to imprisonment, persecution, unemployment etc., because we will continue with our fight, even when we must conduct it secretly, the only thing that matters to us is to arrive at the moment when all humanity is liberated from capitalist oppression... Don't think Penny, that I am writing these lines to you without feeling any pain. Penny, I love you still as much as at the beginning, more than at the beginning, but I realise with sorrow that you cannot be for me... In your letter you tell me not to feel bitterness towards your husband. What blame has he? How could I nurture mistrust for a man who would give you the happiness

33. Letter from Penny Phelps to Roberto Vincenzi, London, 24 June 1939, papers of Penny Phelps.

that I am unable to give you. He has given you his name, the pride of bearing it and bringing it honour. Be a worthy companion for him.³⁴

They sent him cigarettes, he wrote with thanks on August 23rd 1939. Despite repeated attempts over the years, no more could ever be found out about what had happened to him after the German occupation of France. Some of those who were caught in the wake of the war in Spain were able to survive the aftermath. Sadly, there were also many who did not.

34. Letter from Roberto Vincezi to Penny Phelps, Gurs, 1 July 1939, papers of Penny Phelps.

Dones i guerra

Coral Cuadrada, historiadora, Universitat Rovira i Virgili

En primer lloc vull agrair a l'Associació Cultural *No jubilem la memòria* i a l'ajuntament de Flix que hagin pensat en mi per adreçar-vos aquestes breus paraules. Molt especialment a l'Àngela Jackson, que és l'ànima i el cor abnegat de tantes iniciatives valioses i plenes de coratge. Tal vegada hauria estat ella una veu més adient que la meva en aquests moments, donada la seva àmplia trajectòria i la seva dedicació al tema que és avui motiu d'homenatge, ben palès en les seves publicacions, de les quals en voldria destacar la que porta per títol *Més enllà del camp de batalla. Testimoni, memòria i record d'una cova hospital en la Guerra Civil espanyola*, la cova de la Bisbal de Falset.

A mi se m'ha demanat que parli de les dones, qüestió coherent amb la meva especialització. Però quan començo a reflexionar tinc sensacions contradictòries, sobretot quan he de parlar de les dones i la guerra. Es ben sabut que la primera vaga femenina documentada, entesa actualment quasi com una acció feminist, fou la protagonitzada per les dones d'Atenes en el segle IV abans de la nostra era. Enfront a les llargues guerres del Peloponès, elles, liderades per Proxàgora i Lisistràta, declararen fer vaga sexual fins que els homes aturessin la guerra. Així ho varen portar a terme i assoliren el seu objectiu. Sabem d'aquesta iniciativa mercès a la crítica obra d'Aristòfan, *Lisistràta*, en les quals les ridiculitza.

És ben clar que les dones, totes les dones del món, en qualsevol lloc i a qualsevol època, s'han vist involucrades i/o afectades directament per les guerres. No vull, però, caure en el parany simplista i dicotòmic que resol la qüestió des de paràmetres antagònics, els quals continuen repetint els vells tòpics: l'home agressiu, la dona pacient, solícita, cuidadora, per tant, pacifista. No. En tenim exemples força contundents si repassem amb cura la història: Joana d'Arc es trasvestí per fer la guerra, Isabel la Catòlica era molt més guerrera que el seu marit, i sense anar tan lluny, una Thatcher, una Golda Meir, una Condoolezza Rice, malgrat ser de sexe femení, han fet la guerra amb total i dura convicció.

Amb tot això vull expressar que el terreny de l'agressivitat no és només masculí. També que cal veure en cada moment el context històric i els motius de les dones a participar –voluntàriament o no- en un conflicte armat. Un fet que crec que pot il·lustrar aquestes consideracions és el del moviment sufragista anglès davant l'espant de la Primera Guerra Mundial. Llavors el moviment es partí en dos: les que estaven a favor del pacifisme i les que optaven per a donar suport a la guerra. Elles, les bel·ligerants, es dedicaren a anar a buscar els homes que no volien fer-la i posar-los plomes, en senyal de covardia. Tot això ens ha de fer pensar i relativitzar els antagonismes: home/dona, bo/dolent, actiu/passiu, guerrer/pacificadora... i tants d'altres.

Altra cosa és la de pensar en tantes i tantes dones que s'han trobat inmerses en guerres que no només les desitjaven, sinó que les temien. Elles van saber fer front a les adversitats, prenen cura de tot l'imaginable: la reragua, les fàbriques, el manteniment de la llar, la moral alta en terribles temps d'incertesa, de mort i desolació.

Cal dir, a més, que la Guerra Civil Espanyola, als meus ulls, és una mostra de guerra de la utopia, per la utopia, per lluitar obertament per ella, vingueren tots aquests homes i dones que creien per un ideal de llibertat i donaven la seva sang, el seu esforç i la seva vida per tal que el feixisme fos derrocat. A tots ells i elles el meu reconeixement i la meva admiració.

A elles, el meu més sincer homenatge. A les d'aquí i a les que van venir de fora. A les mares que varen mantenir com varen poder la vida, amb tots els entrebancs i més, a les voluntàries que per una o altra raó van fer cap aquí mogudes pels ideals democràtics, a les infermeres, a les resistentes, a les periodistes, a totes les dones que durant, després i sempre han lluitat per la dignitat dels pobles lliures, vull retre aquest homenatge.

No vull acabar sense referir-me en darrer terme a les nostres grans lluitadores, les que patiren l'exili, la persecució, l'empresonament i totes les humiliacions imaginables i no imaginables. Aquest és un dia de memòria per tot i quant els brigadistes internacionals van fer pel poble republicà, cal aplaudir-los i donar-los gràcies per tot. Però jo vull també un aplaudiment per les dones, especialment per les fussellades durant la guerra i sota la repressió franquista, per les que varen emmalaltir o morir a les presons. Per les que van callar i per les que no van callar. Per totes. I per les que a pesar de tot lluiten per la llibertat i la vida.

VI. RECORDANT LA GUERRA

Milton Wolff Returns to Marçà

Milton Wolff regresa a Marçà

Angela Jackson

On behalf of the association, 'No Jubilem La Memòria' I was delighted to be able to welcome Milton Wolff to the conference we held in Marçà on November 1st 2003. Milton was the last Commander of the Lincoln Battalion, which consisted primarily of North Americans. In October 1938, he was photographed by Robert Capa on the road from La Torre de Fontaubella to Pradell before taking part in the final farewell parade of the International Brigades in Barcelona.

Milton was keen to answer questions from the audience and reply to others that had been sent to him by the students from the Institute in Falset. Firstly however, he gave a brief introductory talk. After saying how happy he was to be back in this area for the first time since 1938, and commenting on the loyalty of Catalunya and President Companys to the Spanish Republic,

En nombre de la asociación '*No Jubilem La Memoria*' tuve el placer de darle la bienvenida a Milton Wolff para la conferencia que realizamos en Marçà el primero de noviembre 2003. Milton fue el último Comandante del Batallón Lincoln, compuesto principalmente por norteamericanos. En octubre de 1938, es fotografiado por Robert Capa en el camino de La Torre de Fontaubella a Pradell antes de participar en el desfile final de despedida a las Brigadas Internacionales en Barcelona.

Milton estaba muy entusiasmado con la idea de contestar preguntas del público y de los alumnos del Instituto en Falset. Pero antes, presentó una breve charla general. Después de comentar lo contento que estaba de estar de regreso en el área por primera vez desde el 1938, y de declarar sobre la lealtad de Catalunya y el Presidente Companys hacia la República Española, Milton explicó cómo y por qué

Milton explained why and how he came to Spain, and explained why the Brigades were withdrawn during the Battle of the Ebro. Heather Bridger acted as his interpreter.

* * *

Most of us were already politically aware. For me, it seemed like a seamless fight through the Depression and racial segregation to the Spanish civil war. I had joined the Young Communist League in New York and had taken part in the struggle to help people who were being evicted from their homes because of unemployment in the Depression. We had fought for racial integration in the baseball league and for the rights of veterans from World War I who were not getting what the government had promised them. We were in the vanguard of the fight against fascism and Nazism. Then when the war started in Spain, we raised money to send aid to the Spanish Republic. When somebody came round asking for people to go to Spain to fight fascism, I had already read about what was happening there, and I volunteered.

How did we get here? The first Americans arrived in February 1937 at Jarama. They had no military training. They were given rifles and five bullets that they fired up against the hill, and they went into the line of fire to defend Madrid. And after that it was Brunete, Quinto, Belchite, we were always in the front. There were three thousand who came and there were about nine hundred who were buried in Spain. I've been asked to talk about the 'Farewell', but I never said 'Goodbye'. (Laughter)

I know there was a big parade, and if you look at the photos of the parade, you can see I was in the same sloppy clothes I wore when I was fighting. Anyhow, the Spanish people sent us away with much gratitude. You have to realise that Dr. Negrín did everything in his power to bring the war to a close without more bloodshed and with all the foreigners leaving the country, and since there was no movement on that front, he decided to send the International Brigades home, saying in his speech that they were always welcome to come back as citizens. So with broken hearts and with sweethearts left behind we went. We were home in November of 1938.

We were here in Ripol, in Marsá, Falset, in Flix – the International Brigades were in all these little towns where you were feeding us. I'll never forget the

había venido a España. También aclaró las razones por el retiro de las Brigadas durante la Batalla del Ebro. Heather Bridger sirvió de interprete.

* * *

“Casi todos ya teníamos conciencia política. Para mí, era toda una lucha continua, desde la Depresión y la segregación racial hasta la guerra civil española. Me había afiliado a la Liga de Juventud Comunista en Nueva York. Era la época de la Depresión, y había participado en la lucha para ayudar a personas desempleadas que estaban siendo desalojadas de sus viviendas. Habíamos luchado para la integración de razas en la liga de béisbol, y para los derechos de los veteranos de la primera guerra mundial, quienes no habían recibido los bonos prometidos por el gobierno. Estábamos en la vanguardia de la lucha contra el fascismo y el nazismo. Entonces, cuando empezó la guerra en España, recaudamos fondos para enviar ayuda a la República. Y cuando vino alguien pidiendo voluntarios para ir a España y pelear contra el fascismo, yo ya había leído acerca de lo que estaba pasando, y me apunté.

¿Cómo llegamos? Buenos, los primeros americanos llegaron en febrero de 1937 a Jarama. No tenían ningún tipo de entrenamiento militar. Les dieron rifles, y cinco balas cada uno, que dispararon allí en la colina, y entraron a la línea de fuego para la defensa de Madrid. Después de eso fue Brunete, Quinto, Belchite....siempre estábamos en el frente. Yo llegué demasiado tarde para Jarama, la primera vez que entré en fuego fue en Brunete. Hubo tres mil que llegaron y 900 quedaron enterrados en tierra española. Me han pedido que hable de la ‘despedida’, pero ¡yo nunca os dije adiós! (RISAS) Yo sé que hubo un gran desfile, y si miran las fotos del desfile, podéis ver que estaba yo con los mismos trapos harapientos que usé para pelear. Bueno, el pueblo español nos envió a casa muy agradecido. Tenéis que entender que el Dr. Negrín hizo todo lo posible para terminar la guerra sin que hubiera más derramamiento de sangre — con todos los extranjeros dejando el país — y como no había movimiento en el frente, él decidió enviar las Brigadas Internacionales a casa. Dijo en su discurso que siempre estaríamos bienvenidos como ciudadanos españoles. Así que, con los corazones tristes y las novias abandonadas, nos fuimos. Y para noviembre 1938, ya estábamos en casa.

Estábamos aquí en Ripol, en Marcá, Falset, en Flix... las Brigadas estaban en todos estos pueblitos —vosotros nos dabais de comer. Jamás me olvidaré de la vez que llegó un grupo de delegados de la Liga de Naciones. Habían venido para

time the delegation from the League of Nations came down to check out all the Russians – we were all supposed to be Russians - because there was one man in that delegation that was in the most elegant uniform I ever saw. He had a big hat with gold on it, and he looked down on us and we were in rags, more or less, he was really looking at us with contempt. But we had in our hearts the love that you had for us, and he was a little shit we couldn't care less for. OK. (Laughter)

HB. We have some question that the students from the Institute in Falset have already given us for Milton.

Q. What value do you give to this experience?

A. Oh, I went home with thousands of dollars! (Laughter) We were inspired by the Spanish people and we were also inspired by the International Brigade that men and women came from 54 countries. We knew we were not alone in the world.

Q. Would you seek to repeat this experience?

A. If I'm lucky, no. Once is enough.

Q. What did your family think?

A. I told my mother — and I'm Jewish — that I was going to go to Spain to relieve a factory worker. He would go to the front and I would take his position. But one day, a big guy came around called Ernest Hemingway —around here he came - and he wanted a picture taken with me, by Robert Capa. The photo appeared in only one newspaper in America. It happened to be 'The Jewish Forward (?)' which was the only paper my mother read. Blew my cover. However, when we came home, there was a parade for us in Union Square, and she was very happy to be on my arm as we walked.

Q. How did you feel psychologically after the war?

A. Well, all I can tell you is that I got married right away. I don't know whether there's a connection, but that's what happened. The main lesson I learned, if you're committed and you're in a struggle, there are no half-way measures, you have to go all the way, heart, legs, arms, cojones, todo en la lucha. If you do it otherwise, no vale nada.

Q. Did the people here make you welcome.

ver a los 'rusos' —supuestamente todos éramos rusos— y había un hombre entre los delegados con el uniforme más elegante que había visto yo en mi vida. Tenía un gran sombrero con adornos dorados. Nosotros estábamos vestidos con trapos sucios básicamente, y ese tipo nos miraba realmente con desdén. Pero nosotros teníamos en nuestros corazones el amor que vosotros nos teníais, y aquel era un hombrecillo de mierda que nos importaba un comino. O.K. (RISAS.)

H.B.—Tenemos algunas preguntas que los alumnos del Instituto en Falset nos han dado para Milton.

PREGUNTA- ¿Qué valor le das a esta experiencia?

RESPUESTA DE MILTON- O, pues, ¡me fui a casa con miles de dólares! (RISAS) Nos había inspirado el pueblo español, y también las mismas Brigadas Internacionales, con hombres y mujeres de 54 países —sabíamos que no estábamos solos en el mundo.

P.- ¿Repetirías esta experiencia?

R.- Si tengo suerte, no. ¡Una vez fue suficiente!

P.- ¿Qué pensaba tu familia?

R.- Le dije a mi madre —soy judío— que iba a ir a España para relevar a un obrero en una fábrica. La idea era que ese obrero se iría al frente, y yo quedaría ocupando su puesto. Pero un día llegó un tipo fornido llamado Ernest Hemingway —era por aquí— y él quería que Robert Capa le sacara una foto conmigo. Esa foto fue publicada en un solo diario en todo el país —y por casualidad, era 'The Jewish Forward', el único diario que leía mi madre. ¡Me descubrió! Pero, cuando volvimos a casa, hubo un gran desfile para todos en la plaza Union Square, y a mi madre le dio mucho orgullo tomarme del brazo y caminar a mi lado.

P.- ¿Cómo te sentías sicológicamente después de la guerra?

R.- Bueno, lo único que os puedo decir es que me casé inmediatamente. No sé si había algún vínculo o no, pero así fue. La lección mayor que aprendí fue: Si estás comprometido, y estás en una lucha, no puedes hacer nada a medias. es todo o nada...con el corazón, los brazos, piernas, cojones, todo en la lucha. Si no lo haces así, pues no vale nada.

P.- ¿La gente aquí os dio la bienvenida?

- A. Well, wherever we went, 'mi casa es tu casa', that was the attitude of the Spanish people towards the Brigades. But they'd keep the good looking women. (Laughter)
- HB. There are some questions from the audience
- Q. Not all of the Brigaders spoke that much Spanish so how did you understand what was going on when there were speeches, such as when Negrín offered you Spanish nationality?
- A. We had translators – (to H.B.) not as good looking as you. (Laughter) It was translated into three or four languages.
- Q. When you got back to the United States, you said on a personal level you got married, but did you have any problems, perhaps with the government because you had participated in the Brigades?
- A. When we got back the first thing that happened was that all our passports were confiscated by the State Department. And the press, the media, were saying that we that we were all bomb throwing communists. I know this is a very delicate subject, but we had a very High Priest in New York who was pro-Franco and he spread all this nonsense about burning churches and raping nuns all through New York so we had to overcome this wave of propaganda that buried us or attempted to bury us. Well that's how it was, it was very rough. You couldn't go in and ask for a job and they'd say, 'Where were you the last two years?' and say, 'I was in Spain fighting on the Republican side.' They'd show you the door. That was already a portent of what was to come in what was known as 'The Cold War'.
- Q. Do you remember where you first met Robert Capa?
- A. Yes, he came to the front and took those photos that you see – I guess that was August 1938 or something. Oh, yes, he was a fellow Hungarian. We both came from Hungary. I knew him afterwards, after World War II, but those were stories not to be told in public. (Laughter)

(Loud applause)

M.W. Viva La República

(Milton Wolff presents a copy of his book, *Another Hill*, to the Mayor of Marçà.)

M.W. This is a small token of our appreciation for the warmth of the people here for the International Brigades. And if you get in trouble again, call me.

(More applause)

Thank you Milton

R.- Adonde fuéramos, siempre era 'Mi casa es tu casa,' esa era la actitud del pueblo español hacia las Brigadas Internacionales. ¡Pero se guardaban las mujeres más bonitas! (RISAS)

P.(del público) –No todos los Brigadistas hablaban el castellano, así que, ¿cómo hacían para entender, por ejemplo cuando Negrín os ofreció la ciudadanía española?

R.- Teníamos traductores (*a H.B.—¡no tan bonitas como tú!*) (RISAS) Todo era traducido a tres o cuatro idiomas.

P.- Cuando regresaste a EEUU, ya dijiste que en el ámbito personal, te casaste, pero ¿tuvisteis algún problema con el gobierno porque habíais participado en las BBII?

R.- Bueno, cuando regresamos, lo primero que ocurrió fue que el departamento de Estado nos incautó los pasaportes. Y todos los medios de prensa estaban diciendo que éramos todos unos comunistas arroja-bombas. Yo sé que es un tema delicado, pero había un sacerdote de alto rango en Nueva York que apoyaba a Franco, y difundía por toda la ciudad muchas tonterías acerca de iglesias quemadas y monjas violadas por toda la ciudad de Nueva York, así que tuvimos que luchar contra esta oleada de propaganda que nos hundía, o intentaba hundirnos. Pues así fue, fue bastante difícil. No podías entrar a pedir un trabajo y te preguntaban, '¿dónde has estado durante los últimos dos años?' y decirles 'Estuve en España peleando con los Republicanos.' ¡Te enseñarían la puerta! Eso ya era un augurio de lo que vendría durante la llamada 'Guerra Fría.'

P. ¿Te acuerdas de la primera vez que conociste a Robert Capa?

R.- Sí, él vino al frente y tomó esas fotos que visteis —habrá sido en agosto del 1938 más o menos. O, sí, era húngaro como yo. Lo conocieron después también, después de la Segunda Guerra Mundial, pero esas historias ¡no os las puedo contar en público! (RISAS)

(El público se levanta a aplaudirlo.)

MW. ¡Viva la República!

(MW presenta una copia de su libro *Otra colina* al alcalde de Marçà.)

MW 'Esto es una pequeña señal de nuestro agradecimiento por la calidez del pueblo aquí, hacia las Brigadas Internacionales. Y si volvéis a tener problemas, ¡llámenme!'

(Más aplausos)

Gracias Milton.

España en mi corazón

Heather Bridger

La voz trémula de Harry Randall, fotógrafo de la XV Brigada Internacional, se levanta en la pequeña sala mientras canta “Viva La Quinta Brigada”, 65 años después de que las Brigadas se retiraran de esta comarca. Yo había venido al Priorat en octubre del 2003 para presentar un nuevo CD de música, fruto de dos años de intensa labor, dedicado a la memoria de los voluntarios internacionales como Randall que vinieron aquí a España durante la guerra civil a luchar contra el fascismo. El disco, ‘*Spain In My Heart: Songs of the Spanish Civil War*’ fue inspirado en particular por mi amigo Milt Wolff, último comandante del batallón Abraham Lincoln. Wolff también había estado aquí en el Priorat en 1938, y ahora, por fin, había regresado. Las canciones del disco – en inglés, castellano y gallego – reflejan el carácter diverso e internacional de los voluntarios que llegaron con tanta esperanza a brindar ayuda a la República.

En la charla de ese día de otoño, conté con la ayuda imprescindible del trovador y compositor Bruce Barthol (del San Francisco Mime Troupe) y del fotógrafo inglés Felix Jackson (para tener siempre el recuerdo del evento), las canciones del disco cobraron vida y nos transportaron a esos días de tragedia y dolor, de valentía y solidaridad. Junto con las voces de Harry Randall y demás participantes, oímos los ecos lejanos de los miles de almas, voluntarios y republicanos, que cantaban estas melodías para darse valor, para levantar el ánimo, para reírse y para lamentar.

Al grupo de participantes —veteranos de las Brigadas como Randall, familiares y amigos, viejos republicanos, y la nueva generación heredera de esta historia— les leí la dedicatoria con que empecé el disco:

Conocí a Milt Wolff y a otros veteranos de la Brigada Abraham Lincoln residentes del área de la Bahía de San Francisco en 1993. Ese mismo año, en un viaje a Cuba, tuve el honor de servirles de intérprete durante los actos que

realizaron en un hospital pediátrico cubano. Diez años más tarde, ellos siguen apoyando programas como ese hospital, como muestra de toda una vida de activismo que comenzó en España, primer ejemplo mundial de solidaridad internacional. Este proyecto está dedicado a ellos, con la esperanza de inspirar con su valentía y compromiso a nuevas generaciones.

Milt también había decidido escribir unas líneas para el texto del CD acerca de sus recuerdos de estas canciones durante su tiempo en España: "Entramos en la guerra cantando o, en mi caso, como un mudo desafinado, escuchando canciones de la época de la gran Depresión. Me acuerdo cuando me afilié a la Liga de Juventud Comunista local, y allí oí por primera vez 'La Internacional'. Pero eso quedó atrás en las trincheras en que resistieron los de la Brigada Lincoln en la defensa de Madrid. Dudo que haya habido otra guerra en la que el repertorio de canciones de los soldados abarcara una gama tan amplia, desde las sátiras de Mickenberg hasta Archie Brown, nuestro representante del Partido Comunista, cantando 'La Internacional' a las estrellas... mientras recibíamos un intenso fuego de artillería en la cota 666 de los Pandols.... Las canciones no sólo le dejan a uno sumido en la nostalgia, sino también le inspiran a continuar con la Lucha Justa."

En mis investigaciones durante la producción del disco, descubrí que había muchas personas como Milt con recuerdos trascendentales de las canciones, y este proyecto les ofreció la oportunidad de revivir los acontecimientos después de mucho tiempo. Peter Glazer, hijo de Tom Glazer, quién grabó junto con Pete Seeger un disco de estas canciones en Nueva York en 1944, contribuyó esta anécdota:

"Desde su origen en las trincheras españolas, 'Jarama Valley' y otras canciones grabadas en EEUU regresaron después a España. Un cantante popular español invitó a Pete Seeger a cantar en España en 1971. Habían programado un concierto en la Universidad de Barcelona, pero de repente fue cancelado '*por ordenes recibidas de Madrid*'. Los universitarios se reunieron de todas maneras para la función, y llegó la policía a obligarlos a dispersar con mangueras de bombero. '*Canté en un pequeño restaurante con unas cincuenta personas*', dijo Seeger. '*Eso también era ilegal. Me dijeron que para cantar en público frente a más de veinticinco personas había que ir a la policía y pedir un permiso*. 'Alguien del pequeño público clamaba, '*¡Que cante Viva La Quince Brigada!*' pero en 1971 Seeger no podía cantar estas canciones prohibidas".

Seeger continua, "En 1979 volví a Barcelona. Fue una de las experiencias más emocionantes de mi vida. Cuando llegué a la parte del concierto en donde canté '*'Los Cuatro Generales'*', todos los presentes la cantaron conmigo, y hasta cantaron los versos en la misma orden que yo me los sabía. Yo pregunté, '¿Cómo es que sabéis esta canción exactamente igual que yo?' Porque en todas estas canciones, todos sabemos unos versos un poco diferentes. 'Bueno', me dijeron, '¡Es que lo hemos aprendido de tu disco!' Sabes, había cintas grabadas que la gente compartía clandestinamente, de casa en casa... Así que, ese pequeño disco que había grabado hace tantos años ayudó a mantener vivas en España estas canciones."

El tema "*Jarama Valley*" es uno de los más conocidos, y tiene una historia interesante, como nos cuenta Glazer:

En mayo de 1937, cuando tenía ya cuatro meses atrapado en las trincheras de Jarama esperando un relevo, el voluntario escocés Alex McDade escribió una letra satírica utilizando la música de la balada tradicional *Red River Valley*. Decía, 'Hay un valle en España que se llama Jarama/ un lugar que todos conocemos muy bien/ pues allí desperdiciamos nuestra juventud/ y casi toda nuestra vejez también.' Esta 'quejumbrosa e irónica parodia de las trincheras' —según las palabras de Valentine Cunningham— se parece muy poco a la maravillosa versión que Arlo Guthrie grabó para este disco," explica Glazer. "Casi inmediatamente, la versión de *Jarama Valley* escrita por McDade fue objeto de modificaciones. Los dirigentes de las Brigadas Internacionales se apropiaron de la canción y, seis meses después, ya se había convertido en un himno conmemorativo. La nueva versión comenzaba, 'Hay un valle en España que se llama Jarama/ un lugar que todos conocemos muy bien/ pues allí dimos la mejor parte de nosotros/ y allí cayeron tantos compañeros valientes.' Esta elegía sirvió de base para crear casi todas las versiones posteriores, entre ellas la que recogió Pete Seeger y cantó mi padre, Tom Glazer, en el disco *Songs of the Lincoln Brigade* en 1944. En 1937 los voluntarios necesitaban una sátira irónica como la de McDade, pero la Causa necesitaba conmemorar su valentía. Y todavía la necesitamos.

Aparte del legendario Pete Seeger y los veteranos mismos, este proyecto contó con los muy valiosos aportes del músico y libretista del San Francisco Mime Troupe, Bruce Barthol. Barthol ha sido responsable durante años de mantener vivas estas canciones en el corazón del público estadounidense con

las actuaciones teatrales de ese afamado grupo de teatro político-social durante las reuniones anuales de los Veteranos de la Brigada Abraham Lincoln. Además, compuso el último tema del CD, la conmovedora balada “*Taste of Ashes*”. Según Barthol,

La derrota de la República Española fue, para muchos de la generación que la vivió, uno de los acontecimientos más trágicos de los años treinta, ‘aquella década vil y deshonesta’, como la nombró W. H. Auden. No solamente murió con la República la esperanza de una España democrática sino también la posibilidad de infilir una derrota a Hitler y Mussolini y, posiblemente, de evitar la guerra mundial que vino después. Lo más amargo de la derrota fue el darse cuenta que la gente podía sacrificar tanto, luchar con tanto afán y, sin embargo, acabar siendo aniquilada. La presentación del San Francisco Mime Troupe ‘Spain 36’ se estrenó en Los Ángeles para conmemorar el 50 aniversario del inicio de la Guerra Civil Española. ‘Taste of Ashes’ (Sabor a cenizas) era la canción con que concluía la obra, cantada mientras las fuerzas republicanas se retiraban a Francia, derrotadas. La letra se inspiró en el discurso que Dolores Ibárruri ‘La Pasionaria’ dirigió a los voluntarios de las Brigadas Internacionales cuando se retiraron de la guerra. La música aprovecha la maravillosa y variada tradición de la canción popular española.

De la misma manera que los veteranos y familiares cantaron para compartir sus memorias de la guerra durante la ponencia en noviembre, este disco ha generado decenas de cartas, llamadas, y comentarios de radioemisoras, periódicos, revistas y personas de todo el mundo. El director de un programa en Catalunya Ràdio me comentó, “*Hemos tocado mucho los temas de este disco, y hemos recibido numerosas llamadas, incluyendo una de un veterano de la Batalla del Ebro que empezó a cantar Si Me Quieres Escribir mientras hablamos. ¡Qué generación aquella!*” He recibido misivas conmovedoras de personas de todas las edades en España, Francia, Italia, Inglaterra y Estados Unidos comentando que este disco está ayudando a mantener viva la historia de esta lucha tan trágica. Estos comentarios me han hecho dar cuenta que el disco se ha convertido en una herramienta para todos: para la nueva generación, los que aún no habían nacido y apenas han escuchado unas cuantas historias que les cuentan los abuelos, todavía temerosos de sufrir alguna represalia. Para los que trabajan en la búsqueda de la verdad, con la esperanza de que así se comprenderá plenamente el pasado, y para los supervivientes que aún luchan en su interior con las huellas imbo-

rrables de las memorias que todavía les acosan día tras día. Al final, me parece que todos quieren lo mismo: seguir adelante en una España más transparente, más iluminada... hacia un futuro en donde no fuera necesario la ayuda de los voluntarios de las Brigadas Internacionales.

Como dije en una entrevista reciente en Estados Unidos, “El propósito de volver a difundir esta música no es para glorificar una lucha trágica, aunque haya sido una lucha justa, sino de rendir homenaje al sacrificio del pueblo español, y a través de su ejemplo, recordar que la guerra siempre trae dolor y pérdidas humanas. Esperamos que este proyecto ayude en el proceso de descubrimiento y comprensión de este legado doloroso.”

Remarks delivered at *Return to the Ebro*

Juan A. Alsace, consul general

It is an honor and a privilege for me to be here today at these ceremonies marking the anniversary of the Battle of the Ebro and, particularly, the part played in those momentous days by my compatriot, Milton Wolff, the last commander of the Abraham Lincoln Battalion. And I want to thank especially Angela Jackson, who I met last year while walking parts of the battlefield with my son, for taking the initiative to have me invited to participate.

To be honest, when Angela first mentioned this event and asked about my taking part, I hesitated. I did so not because I didn't want to come – as a lover of history and a man who stands in awe of the courage shown here over nearly five long months I could hardly stay away. But as I have learned during my two plus years in Spain, the terrain fought over in this battle – and in all the others throughout

Es un honor y un privilegio para mí participar hoy en esta ceremonia que conmemora el aniversario de la Batalla del Ebro y, en concreto, el papel que jugó en esos tiempos trascendentales mi compatriota Milton Wolff, el último comandante del Batallón Abraham Lincoln. Y quiero especialmente agradecer a Angela Jackson –a quien conocí el año pasado paseando con mi hijo por algunas zonas del campo de batalla–, por tomar la iniciativa de invitarme a participar.

Honestamente, cuando Angela mencionó por primera vez esta conmemoración y me pidió que participara, tuve dudas. No porque no quisiera venir –como amante de la historia y alguien que se sobrecoge ante el valor demostrado durante casi cinco largos meses, no podía mantenerme ajeno. Pero como he aprendido durante mis más de dos años en España, el territorio disputado en esta batalla –y en todas las demás de la Guerra Civil– no sólo es historia. Para muchas de

the Spanish Civil War – is not solely in the domain of history. For many of the people I talk to in Barcelona, the Spanish Civil War is a family affair, a time not so distant in memory, a living thing found in the still sometimes bitter recollections of grandparents and parents. So, as an American diplomat, I tread lightly around the memories of a conflict that is still, in the hearts and minds of many Spaniards, a sensitive matter.

I am not here to render judgment on the morality of the war – nor am I qualified to do so. Neither do I take sides over a conflict that which looked at today through the prism of history seems to many a crystal clear struggle between good and evil, but that in its day was a muddied conflict between “isms.”

I am here today, however, to honor a fellow American, Milton Wolff. Mr. Wolff came to Spain sixty-eight years ago, a young man driven by idealism, an American who, in the words spoken on behalf of another American, Robert Kennedy, “saw a wrong and tried to right it.” Mr. Wolff, then and now, believed in the universal principles of democracy, of freedom, of the equality of men and women. And he perceived these guiding principles – ones which under gird the United States – as under attack in Spain. So he came here – as a volunteer – to fight against fascism, one of two ideologies that threatened then to subsume the world in darkness. Why? In his own words: “If you want to do something, you just can’t be against something. You have to be for something as well. And whatever you believe in...be prepared to sacrifice.”

Mr. Wolff was one of 2,800 American volunteers – a group whose median age was 27 (Mr. Wolff was only 21) – many of them students, but also professors, artists, poets, doctors, and nurses, who were willing to sacrifice. Indeed, some 1,300 gave their lives. Mr. Wolff and those young Americans were a vanguard, if you will, of the hundreds of thousands of young Americans who were to follow them to Europe to fight Hitler and the Nazis in World War II. Unlike those who were to be seen as part of America’s “Greatest Generation,” the sacrifices of Mr. Wolff and his cohort went for a long time unrecognized.

I am grateful that this oversight is now being corrected. We can, I hope, leave the politics aside and recognize what Mr. Wolff and his compatriots did and did with uncommon valor. Abraham Lincoln – perhaps our

las personas con las que hablo en Barcelona, la Guerra Civil española es un asunto de familia, un tiempo no tan lejano en la memoria, un recuerdo vivo, a veces amargo, de padres y abuelos. Es por ello que como diplomático americano, quiero ser prudente y respetuoso con la memoria de un conflicto que es todavía una cuestión sensible en los corazones y mentes de muchos españoles.

No estoy aquí para juzgar la moralidad de la guerra –ni estoy facultado para ello. Ni tomo partido en un conflicto que visto hoy a través del prisma de la historia es para muchos una lucha clara y cristalina entre el bien y el mal, pero que en su día fue un conflicto turbulento entre “ismos”.

Sin embargo, estoy hoy aquí para honrar a un compatriota americano, Milton Wolf. El señor Wolf vino a España hace sesenta y ocho años. Era un joven llevado por el idealismo, un americano que, en palabras referidas a otro americano, Robert Kennedy, “se dio cuenta de que algo estaba mal e intentó corregirlo”. El Sr. Wolf, entonces y ahora, creía en los principios universales de democracia, libertad, de igualdad entre hombres y mujeres. Y percibía que estos principios –principios propios de Estados Unidos- estaban amenazados en España. Por lo que vino aquí, de voluntario, para luchar contra el fascismo, una de las dos ideologías que amenazaba entonces con hundir al mundo en la oscuridad. ¿Por qué? En sus propias palabras: “Si quieres hacer algo, no puedes estar simplemente en contra. También tienes que estar por algo. Y sea lo que sea lo que creas ... debes estar preparado para sacrificarte”.

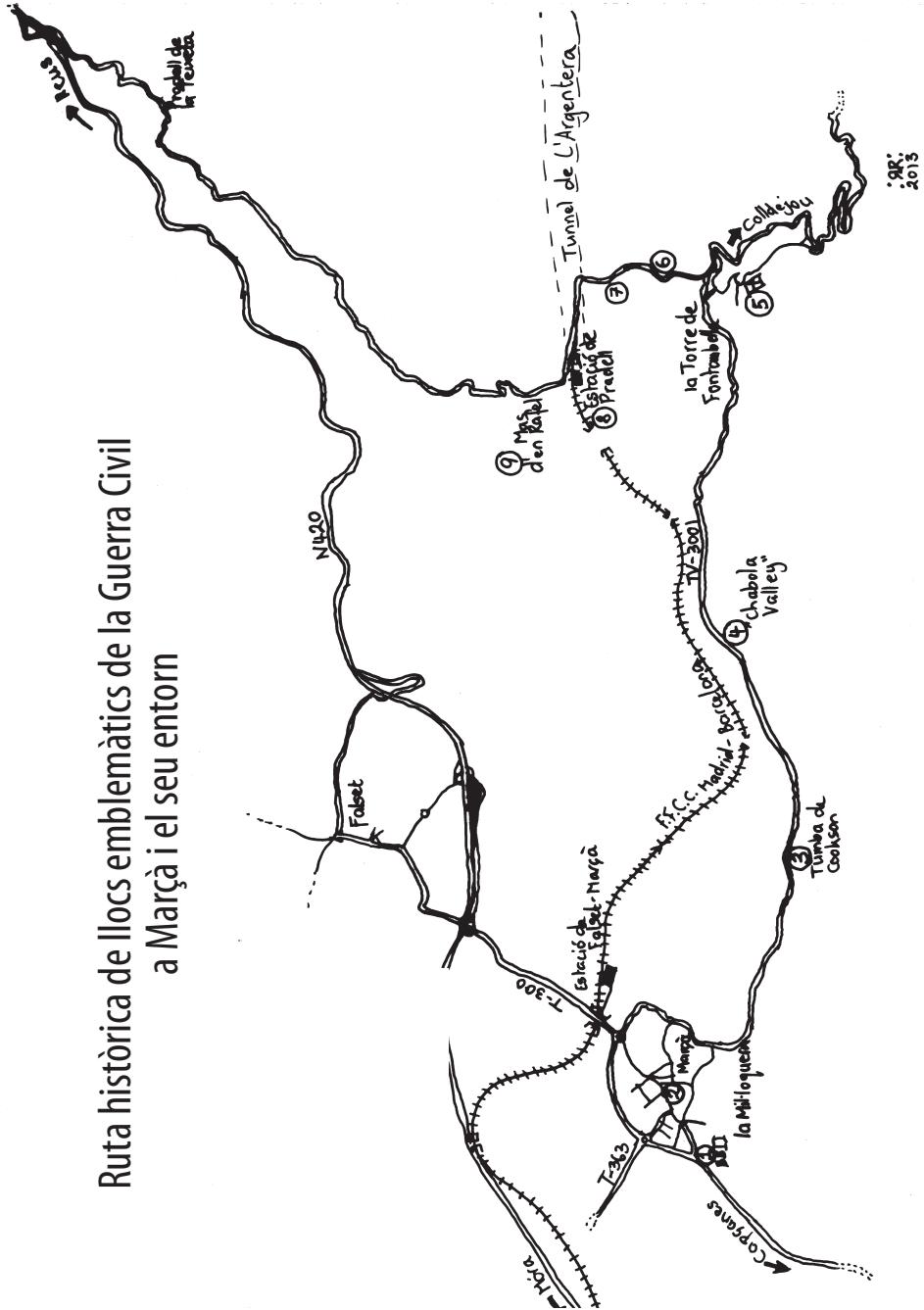
El señor Wolf fue uno de los dos mil ochocientos voluntarios americanos –un grupo cuya media de edad era de 27 años (el señor Wolf tenía solamente veintiuno)- muchos de ellos estudiantes, pero también profesores, artistas, poetas, médicos y enfermeras que estaban dispuestos a sacrificarse. Sin duda, unos mil trescientos dieron sus vidas. El señor Wolf y aquellos jóvenes norteamericanos fueron una vanguardia, si quieren, de los cientos de miles de jóvenes norteamericanos que les siguieron a Europa a luchar contra Hitler y los nazis en la segunda guerra mundial. A diferencia de aquellos que serían considerados como parte de la “generación más notable” de Estados Unidos, los sacrificios del señor Wolf y su tropa no fueron reconocidos durante mucho tiempo.

Agradezco que este olvido haya sido subsanado. Podemos, espero, dejar la política de lado y rendir homenaje a lo que el señor Wolf y sus compatriotas hicieron, y cómo lo hicieron, con un valor extraordinario. Abraham Lincoln –quizá nuestro presidente más eminente- escribió: “No estoy obligado a ganar

greatest President – once wrote: “I am not bound to win but I am bound to be true. I am not bound to succeed but I am bound to live up to what light I have.” Certainly Mr. Wolff and those young Americans who fought so valiantly on behalf of “the light they had” are to be applauded for the courage of their convictions, fighting as strangers in a strange land, and thanked for their efforts in the cause of freedom and of democracy.

pero estoy obligado a ser sincero. No estoy obligado a tener éxito, pero estoy obligado a estar a la altura de mi propio entendimiento". Sin lugar a dudas, el señor Wolf y aquellos jóvenes norteamericanos que lucharon tan valientemente en honor a "ese propio entendimiento" deben ser elogiados por el coraje de sus convicciones y por luchar como extranjeros en una tierra extraña. Y debemos estar agradecidos por sus esfuerzos por la causa de la libertad y de la democracia.

Ruta històrica de llocs emblemàtics de la Guerra Civil
a Marçà i el seu entorn

Ruta històrica de llocs emblemàtics de la Guerra Civil a Marçà i el seu entorn

Rachel Ritchie i Albert Sabaté

SORTIDA I ARRIBADA: Monument per a la Pau i a les Brigades Internacionals, Marçà

TRANSPORT: cotxe o bicicleta

MAPA RECOMANAT: serra de Llaberia (escala 1:20,000) Editorial Piolet, o

Camins del Priorat – Priorat Sud (escala 1:30,000) Editorial Piolet

DURADA: Dues hores i mitja

Historical Tour of Significant Sites Relating to the Civil War in and around Marçà

Rachel Ritchie & Albert Sabaté

POINT OF DEPARTURE AND RETURN: The Monument to Peace and the International Brigades, Marçà.

TRANSPORT: Car or bicycle

RECOMMENDED MAPS: Serra de Llaberia (Scale 1:20,000) published by PIOLET or Camins del Priorat – Priorat Sud (Scale 1:30,000) published by PIOLET.

DURATION: Two and a half hours.

During the spring of 1938, the soldiers of the Republican army were stationed in various locations throughout the region of the Priorat, recovering from the physical and psychological traumas they had suffered in the retreat from the Aragon front. In that period, military preparations began for the formation of the Army of the Ebro, culminating in the last ambitious offensive undertaken by the Republic – **the Battle of the Ebro**.

During the months before the Battle of the Ebro, the XV Brigade, consisting of soldiers of different nationalities, was stationed around Falset, Marçà and La Torre de Fontaubella. Interactions with the soldiers are remembered well by the villagers, thereby leaving their imprint on local history.

This route takes visitors to the places where these foreign volunteers from many different countries came into contact with the people from the local villages. The tour was first organised in Marçà by **No Jubilem la Memòria** during the tribute to the International Brigades in 2006. It covers the sites relating to the Brigaders while they were preparing for the Battle of the Ebro, only a few months before they were given orders to leave the country.

1. **Monument to Peace and the International Brigades** in Marçà. This monument, inaugurated in 2003, is the work of Tomàs Tatay. It is a tribute to peace consisting of a dove between two columns. Here you can sit on the bench dedicated to Clarence Kailin (inaugurated in 2010 and dedicated to this American Brigader, the friend of John Cookson), and admire the view the distant mountains of Pàndols and Cavalls where the Battle of the Ebro unfolded in 1938.

2. We continue to the **Town Hall of Marçà**. Evidence of the presence of the International Brigades in the village is visible opposite this building where it is still possible to read an inscription, painted in red above the door of the garage: ‘Intendencia ... Brigada (Brigade Stores). The numerals ‘XV’ are now illegible. The Brigade Stores formed part of a system for servicing the army that included food, armaments, post, transport and

Durant la primavera de 1938 l'Exèrcit Republicà es va assentar en diferents indrets de la comarca del Priorat per tal de refer-se del greu estat físic i psicològic després de la desfeta del front d'Aragó. Des d'aquest moment van començar els preparatius militars de l'Exèrcit de l'Ebre, que van culminar en l'última ofensiva ambiciosa de la República, **la batalla de l'Ebre**.

Durant els mesos previs a la batalla de l'Ebre, entre els pobles de Falset, Marçà i la Torre de Fontaubella es va instal·lar la XV Brigada Internacional, integrada per soldats de diferents nacionalitats. El pas d'aquests soldats per aquestes contrades va deixar un seguit de records en els veïns de les poblacions i de petjades en la història. Aquesta ruta vol acostar els visitants als llocs que van compartir aquestes persones, voluntàries, vingudes de diversos països del món, amb la gent dels pobles. La visita guiada va ser organitzada a Marçà dins els actes d'homenatge a les Brigades Internacionals que va fer l'Associació No Jubilem la Memòria l'any 2006. Aquesta ruta ha permès conèixer els llocs on van ser els brigadistes mentre preparaven el front de la batalla de l'Ebre, tot just abans de marxar del país. Comencem la ruta, que es pot fer en cotxe o fins i tot en bicicleta, a Marçà, a la carretera que va al poble veí de Capçanes (TV-3002).

1. Monument per a la Pau i a les Brigades Internacionals a Marçà. Aquest monument inaugurat l'any 2003 és un homenatge a la pau, tot i que hi ha un colom entre dos columnes, obra de Josep Tomàs Tatay. Es tracta d'un bon lloc per asseure's al banc dedicat a Clarence Kailin (inaugurat l'any 2010 i dedicat a aquest brigadista americà, amic de John Cookson) i deixar caure la mirada cap a les muntanyes de fons, les serres de Pàndols i Cavalls, on va tenir lloc la batalla de l'Ebre l'any 1938.

2. Continuem la visita davant de l'Ajuntament de Marçà. Una clara evidència de la presència al poble durant l'any 1938 de les Brigades Internacionals es pot veure al davant mateix de l'Ajuntament. Hi podeu llegir una inscripció en pintura vermelha damunt la porta d'un garatge. Hi diu "Intendencia ... Brigada", molt possiblement hi manca un XV. Els magatzems d'intendència formaven part del sistema de serveis que incloïa l'alimentació, les municions, el correu,

medical services, including the evacuation of the wounded soldiers from the battlefields to hospitals etc.¹

As many people from the village will tell you, the International Brigaders made themselves popular by giving the locals tinned meat, chocolate and other products that were almost impossible to find during the war. Some of the villagers exchanged fresh fruit and vegetables for these valued supplies. It is still possible to find rusty tins left behind by Brigaders up in the surrounding mountains. The usual diet of the troops was based on chick peas, lentils, potatoes and beans – not much to their liking! Some of the soldiers from the XV Brigade stayed in the rooms above the Brigade Stores.

Steve Fullarton, a Scotsman from Glasgow who was eighteen years old in 1938, explained in an interview how he arrived in the area of Marçà in April 1938 with the British Battalion. ‘I arrived in Marçà, in this building where it still says ‘Intendència’ and they sent us to the one beside it, upstairs, where we slept on the floor’. He had been promoted to corporal and so had to take a training course there. He continued, ‘Usually we ate outside, near the wash house. The food was prepared in the street. We each had an empty tin, or something similar, in which they put the food. The lucky ones had a spoon, but that was all. If sometimes there were two different things to eat, which wasn’t often, they had to give them to us altogether, or wash out the tin, although we’d already left it pretty clean! Hooky Walker was the cook for the battalion, but it was the women from the village who prepared our food and had it ready for us when we returned at night. We went off in the morning after a cup of coffee and when we came back at night, we met up to eat lentils, beans, chickpeas, that sort of thing. When there was a fiesta, they gave us meatballs, but that wasn’t very often.’

The tour goes on down the hill toward **the old wash house and the new school**, built on the old football field. During the war, it was an excellent place for training and military exercises. Steve explained how

1. In his book *Por vuestra libertad y la nuestra* (p. 394), the Military Commander of the 35th Division, Pedro Mateo Merino, writes, ‘In the difficult conditions of battle, these services fulfilled their duties in an exemplary manner, feeding the troops and evacuating and treating the wounded. No obstacle or enemy action was able to impede the arrival of the munitions and supplies required for combat at the front, or prevent the rapid evacuation and treatment of wounded’.

el transport i els serveis mèdics, amb l'evacuació dels soldats ferits del camp de batalla i el seu trasllat als hospitals, etc.¹

Tal com pot explicar molta gent del poble, les Brigades Internacionals es van fer populars com a subministradores de llaunes de carn, xocolata i altres productes gairebé impossibles de trobar durant la guerra. Alguns vilatans intercanviaven fruita i verdera fresca per alguns d'aquests objectes preuats. Encara es poden trobar llaunes rovallades per les muntanyes dels voltants, deixades pels brigadistes. La dieta habitual de les tropes estava basada en cigrons, llenties, patates i fesols, que atipaven molt. Alguns soldats de la XV Brigada estaven hostatjats al pis de damunt dels magatzems. Steve Fullarton, un escocès de Glasgow que tenia 18 anys el 1938, ens va explicar en una entrevista com va arribar a la zona de Marçà a l'abril de 1938, amb el batalló britànic. Primer va ser enviat al "Chabola valley" i posteriorment, al poble de Marçà. Ens va explicar:

Vaig arribar a Marçà, a aquest edifici on encara hi diu Intendència, i ens van assignar l'edifici del costat, al pis de dalt, on varem dormir a terra." Havia estat ascendit a caporal i havia de fer el curs corresponent. Continua: "Generalment menjàvem fora, prop dels rentadors. El menjar es preparava al carrer. Teníem una llauna de conserva buida o alguna cosa semblant que ens servia de tassa, de plat, de tot junt, i una cullera el que tenia sort, i res més. Si alguna vegada hi havia dues coses per menjar, que no passava gaire sovint, les havies de posar barrejades o rentar el plat, tot i que ja l'escuràvem prou per deixar-lo ben net. Hooky Walker era el cuiner del batalló, però eren les dones del poble les que ens preparaven el menjar i ho tenien tot a punt quan tornàvem a la nit. Sortíem al matí amb una tassa de cafè i quan tornàvem a la nit, trobàvem per menjar llenties, fesols, cigrons o alguna cosa per l'estil. Els dies de festa grossa ens donaven mandonguilles, però era molt poc habitual.

La visita continua baixant cap als **rentadors vells** i a la **nova escola**, construïda on anteriorment hi havia el camp de futbol. En temps de guerra era un lloc excel·lent per fer instrucció i pràctiques militars. Steve ens va explicar les lliçons del curs de caporals. Les classes eren fetes per un rus, i un soldat canadenc traduïa del rus a l'anglès. Ens va mencionar les diferents nacionalitats que

1. El major de milícies de la 35a Divisió, Pedro Mateo Merino, relata al seu llibre *Por vuestra libertad y la nuestra* (pàg. 394) el següent: "En las duras condiciones de la batalla, estos servicios cumplieron de modo ejemplar su misión de alimentar el combate, evacuar las bajas y curar los heridos. Ningún obstáculo ni acción enemiga logró impedir que las tropas de línea contaran siempre con cuantas municiones y virtuallas requería el combate ni tampoco que la evacuación y cura se efectuase con la mayor prontezza."

the lessons for ‘Corporal School’ were organised. The classes were taught by a Russian, then translated by a Canadian from Russian to English. He spoke about the different nationalities that were there - American, Polish and Italian - most of them from the 35th Division. The XV Brigade was stationed in the valley that runs towards La Torre de Fontaubella.

Steve remembered an important visit made by the Indian political leader, Jawaharlal Nehru (also recorded by Mateo Merino in his book). Nehru stayed at Mas de l’Escoda in Falset and visited the English speaking troops who were putting on special military displays. During a demonstration to show how quickly the men could strip a machine gun and reassemble it, two men were shot and killed when the gun went off accidentally. A villager from Marçà, who was a child at the time, remembered how one of the wounded men was carried the square in front of the Town Hall. He was crying out in pain. It was impossible to save him and he died soon afterwards.

3. The next place to visit is the site of the headstones in memory of John Cookson and Fernando Iaffa, beside the road to La Torre de Fontaubella (TV-3001).

In a quiet location, well hidden from the road and until recently and only known about by local people, is the grave of John Cookson from Wisconsin, USA, killed during the Battle of the Ebro. The headstone is perfectly legible, carved by a German Brigader. Beside this is a stone in memory of the Argentinian Brigader, Fernando Iaffa. Iaffa married a girl from Marçà. He survived the war and they both went to live in Argentina though they visited Marçà regularly to see her family and spend time with them. When his wife died, Iaffa remained in Argentina. He wrote that when Franco died, his wish was that his ashes should be scattered in the valley where he met his wife. Later, their sons put a stone bearing his name beside the grave of John Cookson.

Clarence Kailin, Cookson’s childhood friend who had also been in the Lincoln Battalion, wrote a book based on the letters that John wrote to his father from the front. He worked in Transmissions so his job was to keep the telephone cables functioning in order to maintain contact between the front and the command posts behind the lines. It was specialised

hi havia: americans, polonesos i italians, la majoria de la 35a Divisió. La XV Brigada estava estacionada a la vall que hi ha cap a la Torre de Fontaubella. Steve recorda una important visita del polític indi Jawaharlal Nehru (visita que també va documentar Mateo Merino al seu llibre). Estava allotjat a Falset, al mas de l'Escoda, i visitava les tropes de parla anglesa, que van realitzar algunes exhibicions. Durant una demostració de rapidesa en el desmuntatge i muntatge d'una metralladora al camp d'instrucció van morir dos homes en disparar-se accidentalment l'arma. Un veí de Marçà, que llavors era un nen, recorda que van portar un dels ferits a la plaça davant de l'Ajuntament. Cridava de dolor, però va ser impossible salvar-lo i va morir al cap de poc temps.

3. El proper lloc que visitem són les **tombes de John Cookson i Fernando Iaffa**, a la **carretera de la Torre de Fontaubella** (TV-3001). Suggerim que aneu amb el cotxe fins a la carretera, passant per davant de l'escola. En uns cinc minuts trobareu una marca vermella i blava en una pedra al marge esquerre de la carretera. Si mireu a la dreta cap baix, veureu una tomba entre els arbres. La carretera aquí és molt estreta i és per això que recomanem que aparqueu el vehicle una mica més endavant, a l'esquerra, i torneu enrere a peu fins a la pedra marcada o fins i tot, si no hi ha gaire vegetació, agafeu el camí que surt de la carretera, just a l'altre costat del lloc on heu aparcat el cotxe i que us porta fins a les tombes. Si no, des de la pedra marcada trobareu un caminet que us portarà fins a la tomba, però fa molt pendent.

En un lloc tranquil, fins fa poc ocult a la vista des de la carretera i conegit només per algunes persones de la zona, trobem la tomba de John Cookson, de Wisconsin, EUA, mort durant la batalla de l'Ebre. La làpida es pot llegir perfectament i sembla que va ser feta per un brigadista d'origen alemany. La tomba no està sola. Al seu costat hi ha una làpida d'un brigadista argentí, **Fernando Iaffa**, el qual va sobreviure a la guerra i es va casar amb una noia de Marçà. Van anar a viure a l'Argentina, però visitaven Marçà regularment per veure la família i passaven llargues temporades a Espanya fins a la mort de l'esposa, quan ell va tornar a l'Argentina definitivament. A la seva mort va deixar escrit que, quan hagués mort Franco, el seu desig era que les seves cendres les expandissin per la vall on es va conèixer amb la seva dona. Mes tard els seus fills van posar una placa al costat de la tomba de Cookson.

and dangerous work, and many have testified to his skill. Unfortunately, he was killed in September 1938, shortly before the withdrawal of the International Brigades from the war in Spain. The order to withdraw was a desperate attempt made by Negrín in Munich aiming to bring about an international agreement to recall all foreign troops from Spain. Despite the pact of Non-intervention, Franco was benefitting greatly from help he received from the Germans and Italians.

4. The tour continues along the road to La Torre de Fontaubella (T-3001) following the valley in which lies a little river. This is the valley where the Brigaders carried out exercises and camped, naming it '**Chabola Valley**'. Steve Fullarton explained how they were told to 'dig a hole, build a hut, do anything that would make it more stable and a place to live.' The villagers of La Torre de Fontaubella still remember the 'chabolas' that were built by the soldiers. As Joan Sabaté recalls, 'the whole valley between La Torre de Fontaubella and Marçà was full of soldiers and their shelters.'

5. We arrive at **La Torre de Fontaubella** where the Republican Army used various houses (Cal Vicent, Cal Jan etc) as billets for officers of the XV Brigade (mainly those of the Djuro Djakovic Battalion from the Balkans and Bulgaria). The villagers still remember the International Brigaders very clearly as they formed a good relationship with them. Joan Sabaté remembers, 'We, the young ones in the village, had a sort of can with a handle in which we put the food that they gave us so that we could carry it home, feeling proud to be bringing back food as it was getting scarce.' He also recalled, 'When they installed showers for the soldiers in the room under the café, they allowed the little ones and the youngsters from the village to use them.' In the cemetery of La Torre de Fontaubella there is a commemorative plaque, installed by No Jubilem la Memòria in 2008, in memory of the 20 soldiers and civilians buried there in a communal grave.

6. We leave La Torre de Fontaubella going towards **Pradell de la Teixeta**. After about 200 metres, we find the place immortalised by the photographer, **Robert Capa** in his picture of **Milton Wolff**, the last

Clarence Kailin, un amic d'infantesa i també brigadista amb el Batalló Lincoln, ha escrit un llibre basat en les cartes que John va escriure al seu pare des del front. Treballava a la unitat de transmissions i havia de mantenir en funcionament les línies telefòniques que posaven en contacte la línia de front amb els llocs de comandament a la rereguarda. Era una feina molt especialitzada i perillosa, però segons molts testimonis, ell era el millor en aquesta tasca. Desgraciadament va morir al setembre de 1938, pocs dies abans de la retirada de les Brigades Internacionals de la Guerra Civil Espanyola. L'ordre de retirada va ser una desesperada temptativa de Negrín d'arribar a un acord internacional a causa del pacte de no-intervenció que es va acordar a Munic per a la retirada total de les tropes estrangeres d'Espanya (Franco es beneficiava de l'ajut d'alemanys i italians).

4. La ruta continua per la **carretera de la Torre de Fontaubella** (TV-3001), seguint la vall del petit riu, que va servir per fer maniobres i pràctiques, i era conegut com “**Chabola Valley**”. Steve Fullarton explica que ells mateixos havien de “excavar un forat, construir una cabana i fer tot el possible perquè fos estable i acollidora per viure-hi”. Els vilatans de la Torre de Fontaubella encara recorden les cabanes que van construir els soldats. Tal com diu Joan Sabaté: “Tota la vall des de la Torre de Fontaubella fins a Marçà era plena de soldats amb les seves barraques”.

5. Arribem a la **Torre de Fontaubella**, on l'exèrcit republicà va ocupar algunes cases (cal Vicent, cal Jan, etc.) per allotjar comandaments de la Brigada Internacional (principalment els del Batalló Djuro Djakovic -balcans i búlgars- i el Batalló Rakosi -hongaresos). Els vilatans encara tenen un bon record dels soldats internacionals, ja que tenien una bona convivència amb ells, tal com recorda Joan Sabaté “nosaltres, els petits del poble, teníem com una mena de pot amb una nansa on hi posàvem el menjar que ens donaven i el portàvem a casa, tot orgullosos per portar menjar, ja que escassejava”. També recordava “que van instal·lar unes dutxes per als soldats a la sala que hi ha davall del cafè i ens deixaven dutxar als petits i joves del poble”. Al cementiri de la Torre de Fontaubella hi ha una placa commemorativa, que va instal·lar l'Associació No Jubilem la Memòria i l'Ajuntament l'any 2008, amb la inscripció de les 20 persones, entre soldats i civils, que estan enterrades en una fossa comuna.

commander of the North American Lincoln Battalion. The photograph shows the survivors of the Lincoln Battalion with their tall, young commander in the lead, marching along the road with the mountain known as La Mola de Colldejou in the background, going towards the former football field above the tunnel of the railway station. We also continue towards the station.

7. The **Pla de l'Estació** (former football field) can be found about 1km from La Torre de Fontaubella, before arriving at the train station. It consists of a flat area that is actually the roof of the tunnel of Argentera which was built for the railway line, running from Reus to Mora d'Ebre and still in use today. **It is the area where, on 16 October 1938, the last military parade of the International Brigades took place.** It was also used by the Republican soldiers for training exercises when the preparations for the Battle of the Ebro were underway. Fiestas were also held there, soldiers inviting civilians to come along, as Joan Sabaté describes, 'The young women were invited to come and dance at the soldiers' fiestas. We, the youngest ones, also went there to watch their boxing matches and other similar things.'

8. A few metres further on is the **Station of Pradell de la Teixeta** which, during the Battle of the Ebro, was an evacuation point for the XV Republican Army Corps, using hospital trains and wagons converted into operating theatres. The wounded arrived here, were categorised and then evacuated to the hospitals further behind the lines. The soldiers who were in need of urgent treatment were operated on in the surgical facilities and remained on the train. In the daytime, the train stayed underground in the tunnel to keep the patients safe from the bombardments. At night, it was possible to bring them out into the fresh air. When a wounded soldier died the doctor in charge wrote out a death certificate which was sent to the Justice of the Peace in La Torre de Fontaubella. The body was buried in a communal grave. Near the stations there are two communal graves in addition to the one already mentioned in the cemetery of La Torre de Fontaubella. Every day, trains still travel along this line, carrying passengers who know nothing about what happened in this dark tunnel.

6. Un cop sortim de la Torre de Fontaubella anem en **direcció a Pradell de la Teixeta**. Passats uns 200 m es troba el punt on va ser immortalitzat **Milton Wolf**, l'últim comandant del batalló nord-americà Abraham Lincoln, pel fotògraf **Robert Capa**. Aquesta fotografia mostrava els supervivents de la Brigada Lincoln, amb el seu jove i espigat comandant Milton Wolff que anava al cap-davant de tots, desfilant amb la Mola de Colldejou al fons en direcció al **Pla de l'Estació**. Continuem amb el cotxe direcció l'estació de tren.

7. El **Pla de l'Estació** es troba a 1 km de la Torre de Fontaubella, abans d'arribar a l'estació del tren. És una esplanada que fa de sostre al túnel de l'Argentera a la línia de tren que encara està en servei de Reus a Móra d'Ebre. El 16 d'octubre del 1938 s'hi va realitzar la desfilada de les Brigades Internacionals, l'últim acte militar a la Guerra Civil Espanyola.² També es va utilitzar per fer la instrucció dels soldats republicans a l'hora de preparar l'ofensiva a l'Ebre, i fins i tot s'hi es van celebrar algunes festes dels soldats a les quals convidaven civils, tal com explica Sabaté “a les noies joves les convidaven a ballar a les seves festes. Naltros, els més petits, també hi anàvem a veure els combats de boxa i altres actes que feien”.

8. Uns metres més endavant es troba **l'estació de Pradell de la Teixeta**, on durant la batalla de l'Ebre s'ubicà el punt d'evacuació del XV Cos d'Exèrcit de la República, integrat per trens hospital i vagons quiròfan. Aquí arribaven els soldats ferits, els quals s'afiliaven i s'evacuaven amb trens als hospitals de sang de la rereguarda. Als soldats que estaven més malament se'ls practicava una operació urgent al vagó quiròfan i s' quedaven al tren hospital: de dia, sota terra dins del túnel, per evitar els bombardejos; de nit, a l'aire lliure, perquè els ferits poguessin respirar aire net. Quan algun soldat perdia la vida, el capità mèdic feia un certificat de defunció que enviava al jutge de pau de la Torre de Fontaubella i s'enterrava en una fossa comuna. Vora l'estació hi ha dues foses comunes i una altra, ja esmentada, al cementiri de la Torre. Cada dia passen trens per aquesta mateixa via sense que els passatgers sàpiguen què va passar en aquest fosc túnel.

2. Des d'allí van anar amb tren fins a les Masies de Poblet, on el president Negrín va anunciar que els voluntaris tindrien el dret a la nacionalitat espanyola després de la guerra, una promesa que no es va poder complir fins al 1996. Tres dies més tard va tenir lloc la desfilada de comiat a Barcelona, on la Pasionaria va fer el famós discurs: “No os olvidaremos; y cuando el olivo de la paz florezca, entrelazado con los laureles de la victoria de la República Española, ! Volved !... Volved a nuestro lado, que aquí encontraréis patria...”

9. If we leave the station and continue in the direction of Pradell for a short way, on the left hand side we pass **Mas d'en Rafel**. Today, the house is surrounded by private land planted with vines, but it was here that one of the communal graves was located for the bodies of those who died at the evacuation point after being wounded in the Battle of the Ebro. This communal grave contains some 85 Republican soldiers.

End of this Historical Tour. To return to the starting point, continue to Pradell de la Teixeta along the same road (TV-3223 which is narrow and twisting) and then take the N-420 via Falset to Marçà, or turn back to La Torre de Fontaubella and along the TV-3001 to Marçà.

9. Si sortim de l'estació i continuem uns metres direcció cap a Pradell, a mà esquerra trobarem el **Mas d'en Rafel**. La casa i els terrenys que l'envolten de noves plantacions de vinya són propietat privada, però hi ha una de les dues fosses comunes que acullen els cadàvers de militars ferits a la batalla de l'Ebre que morien al punt d'evacuació. Hi ha uns 85 soldats republicans enterrats.

Fi de la ruta històrica. Per tornar al punt de sortida, podeu continuar fins a Pradell de la Teixeta per la mateixa carretera TV-3223 (estreta i amb molts revolts) i després, l'N-420 via Falset, o podeu tornar enrere fins a la Torre de Fontaubella i per la TV-3001 fins a Marçà.

Bibliografia · Bibliography

Angela JACKSON *Els brigadistes entre nosaltres*. Cossetània Edicions, 2008

Clarence KAILIN *Recordando a John Cookson, Un antifascista de Wisconsin en la Guerra Civil Española, 1937-1938*. Colección Luz de la Memoria, 2003
(Trad. Joan Maria Gómez)

LLAURADÓ BROS, Carles, i Albert SABATÉ RULL “La sanitat republicana durant la batalla del Ebre: l'exemple del XV Cos d'Exèrcit,” a Jordi PIQUÉ PADRÓ i Josep SÁNCHEZ CERVELLÓ (eds), *Guerra civil a les comarques Tarragonines, 1936-1939* (Tarragona: Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 1999).

Pedro MATEO MERINO *Por vuestra libertad y la nuestra*. Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales, 1986

Milton WOLFF *Another Hill*. University of Illinois Press, 2001

Monument a la Pau amb
el Brigadista Clarence
Kailin i Leandre Sahun.

Tombes de John Cookson i
Fernando Iaffa, a la carretera
entre Marçà i la Torre de
Fontaubella (TV-3001).

La placa en memòria de tots els enterrats a la fossa comuna
del cementiri de La Torre de Fontaubella.

MILTON WOLF al capdavant de la Brigada Lincoln.
Al fons es veu La Mola de Colldejou.

Pla de l'estació, sobre el túnel de la via del tren, es va realizar l'última desfilada militar de les Brigades Internacionals.

Estació de Trens de Pradell de la Teixeta- Torre de Fontaubella.

No Jubilem La Memòria

... 10 anys!

Aquest llibre recull la majoria de conferències fetes entre els anys 2003 i 2012 durant les Jornades de **No Jubilem la Memòria**. En aquestes jornades hem pogut comptar amb la presència d'historiadors locals, catedràtics d'història i historiadors de gran renom internacional, com Paul Preston, Gabriel Jackson o Angela Jackson, presidenta de l'Associació No Jubilem la Memòria.

Aquestes aportacions dels col·laboradors són uns textos de gran valor per poder entendre una mica més el període de gran complexitat que forma la dècada dels anys trenta del segle passat, amb la República espanyola, la Guerra Civil i l'exili.

This book contains a selection of the lectures given between 2003-2012 during the celebrations of the annual events organised by **No Jubilem la Memòria**. In these annual events we were fortunate to be able to call upon local historians, university lecturers and historians of international repute, such as Paul Preston, Gabriel Jackson and Angela Jackson, president of the association, **No Jubilem la Memòria**.

These transcriptions from those who have collaborated with our group are important contributions to the process of understanding more about this complex period of the 1930s, spanning the Second Spanish Republic, the civil war and for many, the subsequent road to exile.

